

QƏDİM DİYAR

Beynəlxalq onlayn elmi jurnal

ANCIENT LAND

International online scientific journal

aem.az

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

QƏDİM DİYAR

Beynəlxalq onlayn elmi jurnal

Cild: 6 Sayı: 2

ANCIENT LAND

International online scientific journal

Volume: 6 Issue: 2

**Bakı – Baku
2024**

Jurnal 31.01.2012-ci ildə
Azərbaycan Respublikası
Ədliyyə Nazirliyi
Mətbu nəşrlərin
reyestrinə daxil edilmişdir
Reyestr №3534

The journal is included in the
register of Press editions of the
Ministry of Justice
of the Republic of Azerbaijan on
31.01.2012.
Registration No. 3534

Redaksiyanın ünvanı
Az1073, Bakı şəh.,
Mətbuat prospekti, 529,
“Azərbaycan” nəşriyyatı,
6-cı mərtəbə

Editorial address
Az1073, Bakı,
Matbuat Avenue, 529,
“Azerbaijan” Publishing House,
6-th floor

Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 99 806 67 68
+994 12 510 63 99

e-mail
qedim.2012@aem.az

Beynəlxalq indekslər / International indices

ISSN: 2706-6185
e-ISSN: 2709-4197
DOI: 10.36719

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© <https://aem.az>
© info@aem.az

Təsisçi və baş redaktor

Tədqiqatçı Mübariz HÜSEYİNOV, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>

Founder and Editor-in-Chief

Researcher Mubariz HUSEYINOV, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
+994 50 209 59 68
tedqiqat1868@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-5274-0356>

Redaktor

Prof. Dr. Nigar VƏLİYEVƏ, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
nigar_veliyeva@yahoo.com

Editor

Prof. Dr. Nigar VALIYEVƏ, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
nigar_veliyeva@yahoo.com

Redaktor köməkçisi

Tədqiqatçı Nəhayət HÜSEYİNLİ, Azərbaycan Elm Mərkəzi / Azərbaycan
nehayet.huseynli@gmail.com

Assistant editor

Researcher Nahayat HUSEYINLI, Azerbaijan Science Center / Azerbaijan
nehayet.huseynli@gmail.com

Dillər üzrə redaktorlar

Assoc. Prof. Dr. Gülçöhrə ALIYEVƏ, Azərbaycan Dövlət Dəniz Akademiyası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Nəriman SEYİDƏLİYEV, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan

Language editors

Assoc. Prof. Dr. Gulchora ALIYEVƏ, Azerbaijan State Marine Academy / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Nariman SEYIDALIYEV, ANAS Institute of Linguistics / Azerbaijan

Elmi sahələr üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Rafail ƏHMƏDLİ, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Firuzə ABBASOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Zərövşən BABAYEVƏ, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Fəzil BAXŞƏLİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Təhminə ƏLİYEVƏ, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Salatın HACIYEVƏ, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Editors in scientific fields

Prof. Dr. Rafail AHMADLI, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Firuzə ABBASOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Zarovshan BABAYEVƏ, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Fəzil BAKHSHALIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Tahmina ALIYEVƏ, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Salatın HAJIYEVƏ, Nakhchivan State University / Azerbaijan

REDAKSIYA HEYƏTİ

Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Abdulkadir GÜL, Ərzincan Binalı Yıldırım Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Əsməd MUXTAROVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Vaqif SOLTANLI, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Coanna MARŞALEK-KAVA, Nikolay Kopernik Universiteti / Polşa
Prof. Dr. Rafail HƏSƏNOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Ələmdar ŞAHVERDİYEV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnus Biznes Universiteti / Litva
Prof. Dr. Yaqub BABAYEV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. İntiqam CƏBRAYILOV, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Nasiba SABIROVA, Urgenc Dövlət Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Adil BAXŞƏLİYEV, Sumqayıt Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Seyfəddin RZASOY, AMEA Folklor İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Qazaxıstan
Prof. Dr. Mübariz SÜLEYMANOV, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Sərvər ABBASOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Mönsüm ALIŞOV, “İdrak” liseyi / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. İosefina BLAZSANİ-BATTO, Rumın Dili və Mədəniyyəti Mərkəzi / Rumıniya
Assoc. Prof. Dr. Cəbi BƏHRAMOV, AMEA Tarix İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Aynel MƏŞƏDİYEVƏ, AMEA Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Mehriban İMANOVA, Naxçıvan Dövlət Univetsiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Taleh XƏLİLOV, Naxçıvan Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Sevinc RUİNTƏN, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAQULİN, Rusiya Federasiyasının DİN Moskva Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Mübariz ƏSƏDOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Fərqanə ƏLİYEVƏ, DİN-nin Polis Akademiyası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Lyudmila CAVADOVA, İqtisadiyyat və Hüquq üzrə Pedaqoji Kollec / Rusiya, Dağıstan Respublikası
Assoc. Prof. Dr. Şəhla ƏHMƏDOVA, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Andrey SIZRANOV, Həştərxan Dövlət Universiteti / Rusiya
Assoc. Prof. Dr. Rəşad SADIQOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ramis HƏŞİMOV, Dağıstan Dövlət Universitetinin Dərbənd filialı / Rusiya, Dağıstan Respublikası

EDITORIAL BOARD

Prof. Dr. Anar İSGANDAROV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Abdulkadir GUL, The University of Arzinjan Binali Yildirim / Turkey
Prof. Dr. Asmad MUKHTAROVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Vagif SOLTANLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Joanna MARSZALEK-KAVA, Nicolaus Copernicus University / Poland
Prof. Dr. Rafail HASANOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Aləmdar SHAHVERDIYEV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Vidas KAVALIUSKAS, Vilnius Business University / Lithuania
Prof. Dr. Yagub BABAYEV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. İntigam JABRAYILOV, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Nasiba SABIROVA, Urgench State University / Uzbekistan
Prof. Dr. Adil BAKHSHALIYEV, Sumgait State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Seyfəddin RZASOY, ANAS Institute of Folklore / Azerbaijan
Prof. Dr. Svetlana KOJİROVA, L.N.Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan
Prof. Dr. Mubariz SULEYMANOV, Azerbaijan State University of Culture and Arts / Azerbaijan
Prof. Dr. Sarvar ABBASOV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Monsum ALISHOV, Idrak Lyceum / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. İosefina BLAZSANİ-BATTO, Romanian Language and Cultural Center / Romania
Assoc. Prof. Dr. Jabi BAHRAMOV, The Institute of History of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Aynel MASHADIYEVƏ, Institute of Linguistics of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Mehriban İMANOVA, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Taleh KHALILOV, Nakhchivan State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Sevinc RUİNTAN, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Andrey RAGULİN, Moscow University of the Ministry of Internal Affairs of the Russian Federation / Russia
Assoc. Prof. Dr. Mubariz ASADOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Assoc. Prof. Dr. Fargana ALIYEVA, Police Academy of the Ministry of Internal Affairs / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Lyudmila JAVADOVA, Pedagogical College on Economy and Law / Russia, The Dagestan Republic
Assoc. Prof. Dr. Shahla AHMADOVA, Baku Slavic University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Andrey SIZRANOV, Astrakhan State University / Russia
Assoc. Prof. Dr. Rashad SADIGOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ramis HASHIMOV, Derbend branch of Dagestan State University / Russia, the Dagestan Republic

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/32/6-10>

Xumar Novruzova
Bakı Slavyan Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
novruzovaxumar@gmail.com

XƏTTİ FƏZA, QRUP, HALQA VƏ MEYDAN ANLAYIŞLARININ ÖYRƏDİLMƏSİ METODİKASI

Xülasə

Məqalə qrup, halqa və meydan anlayışlarının öyrədilməsi yollarına həsr olunub. Məlumdur ki, riyaziyyat elmi inkişaf edir. Müasir riyaziyyat qruplar nəzəriyyəsi üzərində qurulan cəbri sistemləri öyrənir. Ona görə də tələbələrə cəbri sistemlər, qrup, halqa, meydan, xətti fəza anlayışlarının öyrədilməsi vacibdir. Məqalədə mövzu ilə bağlı mövcud ədəbiyyatlar araşdırılmış və nəticələr qeyd olunmuşdur.

Açar sözlər: cəbr, riyazi struktur, qrup, halqa, meydan, xətti fəza

Khumar Novruzova
Baku Slavic University
doktor of philosophy
novruzovaxumar@gmail.com

Methodology of teaching concepts of linear space, group, ring and field

Abstract

This article aims to address the teaching of linear space, group, ring and field. It is known that the science of mathematics is developing. Modern mathematics studies algebraic systems based on group theory. Therefore, it is important to teach students the concepts of algebraic systems, group, ring, square, and linear space. In the article, the available literature on the topic was examined and the results were noted.

Keywords: algebra, mathematical structure, group, ring, field, linear space

Giriş

Cəbr nəyi öyrənir? sualına cavab verməli olsaq, nəzərə almalıyıq ki, müasir riyaziyyatın obyektii əməllər və münasibətlərlə verilmiş çoxluqlardır. Əməllərin və münasibətlərin verildiyi çoxluq cəbri sistem adlanır. Əgər çoxluqda yalnız bir əməl və ya əməllər verilərsə, bu sistem cəbr adlanır. Əgər çoxluqda münasibətlər verilərsə, bu sistem model adlanır. Cəbri sistem anlayışı əslində ümumi, hətta fəlsəfi mənə daşıyır. Çünki hər bir elm sahəsi, o cümlədən riyaziyyat cəbri sistemləri öyrənir. Bütün maddi aləm və insanın özü müəyyən elementlərdən – hüceyrə, atom, molekul və sairədən təşkil olunmuşdur, bu hissəciklər isə öz aralarında müəyyən münasibətdə olurlar. Elementar hissəcikləri çoxluğun elementləri, münasibətləri isə funksional münasibət kimi qəbul etsək, bütün elmlərin cəbri strukturları öyrənməsi fikrinə gələ bilərik. Rus alimi A.Qoryuşkin yazır ki, dünyada ümumiyyətlə, cəbri sistemlərdən başqa heç bir şey yoxdur (Goryushkin, 2023: 5). Riyaziyyat elminin müasir inkişaf səviyyəsi və təhsildə İKT-nin tətbiqi gələcəkdə orta məktəblərdə də cəbrin mövzularının öyrədilməsində müxtəlif riyazi paketlərdən istifadə edilməsinin vacib olacağını göstərir.

D.Hilbertə görə, klassik çoxluqlar nəzəriyyəsi və bu nəzəriyyəyə əsaslanmış cəbri sistemlər nəzəriyyəsinə reallıqda mövcud olmayan (abstrakt) sözlərdən ibarət konstruksiya kimi nəzərdən keçirmək olar. Keçən əsrin əvvəllərində yazılmış “Riyaziyyatın əsasları” adlı 40 cildədən ibarət olan bu kitablarda çoxluqlar nəzəriyyəsi elementləri, cəbr, topologiya, həqiqi dəyişənli funksiyalar nəzəriyyəsi və s. haqqında məlumat verilir.

Müasir riyazi nəzəriyyənin çoxluqlar nəzəriyyəsi əsasında qurulması ideyası ilk əvvəllər riyaziyyatçılar tərəfindən kəskin etirazlara səbəb olsa da, hazırda bunu riyaziyyatın uğuru kimi qiymətləndirmək olar. G.Kantorun təklif etdiyi bu nəzəriyyə XIX əsrdə riyaziyyatın güclü inkişafına səbəb olmuş, bir çox yeni elm sahələrinin yaranmasına imkan yaratmışdır. Qədim dövrlərdən başlayaraq insanlar obyektlərin fərdi xüsusiyyətlərini, rənglərini, ölçülərini, canlı və cansız olduqlarını müşahidə edərək uzun bir tarixi inkişaf yolu keçmişlər. Qədim insanlar üçün çoxluq anlayışı toplu, külli, qrup və s. kimi anlayışları əvəz edirdi. Müəyyən tarixi mərhələdən başlayaraq, insanlarda predmetlərin fərdi xüsusiyyətlərini seçmək, onları predmetlər çoxluğundan ayıra bilmək və habelə yenidən öz xüsusiyyətlərinə görə bir daha vahid və tam şəkildə təfəkkürdə birləşdirə bilmək vərdişləri yaranmağa başladı. Belə bir təfəkkür prosesinin inkişafı XIX əsrin əvvəllərində çoxluqları riyazi tərəfdən tədqiq etməyə imkan verdi. Məşhur alman riyaziyyatçısı Georq Kantor (1845-1918) çoxluq anlayışını belə şərh edirdi: A çoxluğu bütöv şəkildə düşünülə bilən, müəyyən və bir-birindən fərqli obyektlərin ixtiyarı yığıdır (Ağayev, 1979: 5).

Riyaziyyatın çoxluqlar nəzəriyyəsi əsasında öyrənilməsi ümumiləşdirmə metodunun tətbiqinin nəticəsidir.

Əsab Quliyev “Riyaziyyatın tədrisində ümumiləşdirmə” adlı əsərində bu məsələləri dərinlən araşdıraraq, belə bir fikrə gəlir ki, hazırda bir deyil, iki riyaziyyat mövcuddur: məzmunu dərk edilən və formallaşdırılmış. Məktəb riyaziyyat kursunda formallaşdırılmış riyaziyyatdan istifadə edilir, lakin əsasən riyaziyyatın birinci növünə üstünlük verilir: şagirdlərə reallıqda gördükləri fakt və hadisələrə, proseslərin riyazi modellərinə aid məsələ və misal həlləri, tapşırıqlar verilir. Lakin ali məktəblərdə tədris edilən riyazi fənlərdə riyaziyyatın ikinci növü də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, düsturlardan heç bir məna ifadə etməyən, simvolik hesablamalar şəklində istifadə edilməsi, sonra isə bunun məzmunlu hökmlərə gətirilməsi xüsusi bir elmə aiddir ki, bunu da D.Hilbert riyaziyyat adlandırmışdır. Riyaziyyatda sonsuzluq anlayışı xüsusi məna kəsb edir: bu, ilk növbədə real aləmin sonsuz olması fikri ilə əlaqədardır. N.Burbakinin tədqiqatlarında göstərilir ki, riyaziyyata məhz strukturlar və onların modelləri haqqında elm kimi baxmaq olar: ətraf aləmdə olan hər bir ünsür hər hansı bir çoxluğun və ya strukturun elementidir, bu elementlər arasındakı əlaqələr isə müxtəlif riyazi modellər yaradır. Onda N.Burbakinin “Riyaziyyat vahiddir, birdir” fikri ümumiləşdirmə vasitəsilə bütün riyazi elmlərin ümumi məcraya gətirilməsini təmin edir (Quliyev, 2009: 115-117).

M.Əkbərovun “Riyaziyyat nədir” kitabında da məhz riyaziyyatda ümumiləşdirmənin böyük rolu, onu digər elmlərdən fərqləndirən əsas cəhətlərdən biri kimi qeyd edilir. Müəllif riyaziyyatı bir elm kimi səciyyələndirərkən, onun dörd əsas xüsusiyyətini qeyd edir. Bu xüsusiyyətlər abstraklıq, dəqiqlik, geniş tətbiq sahələrinə malik olması və simvollardan istifadə etməsidir. Lakin daha sonra bu fikirlərə aydınlıq gətirərək, qeyd edir ki, əslində digər elmlərdə də, məsələn, biologiyada, coğrafiyada da abstraklıq, dəqiqlik, tətbiq sahələrinə malik olma və simvollardan istifadə mövcuddur. Bəs onda riyaziyyat nədir? Onun digər elm sahələrindən fərqi nədən ibarətdir? Məsələ burasındadır ki, çox müxtəlif, bir-birindən fərqli hadisə və proseslər eyni riyazi modelə malik ola bilərlər. Bu isə öz növbəsində imkan yaradır ki, riyaziyyatın tətbiq sahələri digər elmlərə nisbətən daha geniş olsun və elmlərdə “riyaziləşmə” prosesi baş versin. Müxtəlif proseslərin eyni riyazi modelə malik olmasına aid çox sayda nümunələr göstərmək olar. N.Burbakinin dediyi kimi, “Riyaziyyatın obyekt – abstrakt riyazi strukturlardır” (Əkbərov, 2003: 50-52).

Riyaziyyata abstrakt riyazi strukturları öyrənən elm kimi tərif verilməsi ilk növbədə onunla əlaqədardır ki, o çox müxtəlif sahələrə aid olan riyazi strukturları tədqiq edir. Riyazi strukturun nədən ibarət olması və insanın şüurunda necə təzahür etməsi barəsində fikirləşsək, belə bir qənaətə gələrik ki, bu strukturların təbiəti heç bir rol oynamır, vacib olan onların elementlərinin müəyyən edilmiş aksiomları ödəməsidir. Belə riyazi strukturlar $S = \langle M, P_1, P_2, P_3, \dots, P_k \rangle$ kimi işarə edilir. Burada $M = \{x, y, z, d, \dots\}$ ixtiyari təbiətli çoxluq, $P_1, P_2, P_3, \dots, P_k$ isə bu çoxluqda verilmiş münasibətlərdir (Frid, 1979: 167). Bu cür düşünülmə struktur anlayışı o qədər geniş və çoxmənəlidir ki, qədim, klassik riyaziyyatın da bir çox anlayışlarına struktur kimi baxa bilərik. Məsələn, N

natural ədədlər çoxluğuna toplama, vurma əməlləri, bərabərdir, böyükdür, kiçikdir münasibətləri ilə təyin edilmiş riyazi struktur kimi baxmaq olar (Əkbərov, 2003: 59-60)

Burbaki riyazi strukturları aşağıdakı kimi qruplaşdırmağı təklif etmişdir (Quliyev, 2009: 14):

1. Cəbri strukturlar;
2. Nizam strukturları;
3. Topoloji strukturlar;

Nəhayət, bunların hamısını sintez edən:

- mürəkkəb və ya qarışıq strukturlar.

Beləliklə, riyazi strukturların öyrənilməsi ilə “vahid riyaziyyat elmi”nə yiyələnmək, onun çox müxtəlif çoxluqlar və bu çoxluqların elementləri arasındakı münasibət və əməlləri tədqiq etmək mümkündür.

Tutaq ki, $R=\{x, y, z, \dots\}$ çoxluğunun ixtiyari iki x və y elementləri üçün $x+y \in R$, ixtiyari λ həqiqi ədədi üçün $\lambda x \in R$ təyin edilib. R çoxluğunda toplama və ədədə vurma əməlləri aşağıdakı şərtləri ödəyirsə:

$$1^0. x=y+y+x;$$

$$2^0. (x+y)+z=x+(y+z);$$

$$3^0. \text{Elə } o \in R \text{ elementi var ki, ixtiyari } x \text{ üçün } x+0=x;$$

$$4^0. \text{Ixtiyari } x \text{ elementi üçün elə } y \text{ elementi var ki, } x+y=0 \text{ (} y=-x \text{);}$$

$$5^0. 1 \cdot x=x;$$

$$6^0. \lambda(\mu x) = (\lambda\mu)x;$$

$$7^0. (\lambda + \mu)x = \lambda x + \mu x;$$

$$8^0. \lambda(x + y) = \lambda x + \lambda y,$$

onda R fəzası xətti və ya vektor fəzası, x, y, z, \dots elementləri isə vektorlar adlanır (Əkbərov, 2001: 185; Danko, 1986: 103; Namazov, 2012: 103)

Tərifdə verilən şərtləri qrupun tərfi ilə müqayisə edərək, asanlıqla görmək olar ki, xətti fəzanın elementləri toplama əməlinə nəzərən Abel qrupu əmələ gətirir. Qeyd etmək lazımdır ki, tələbələrin orta məktəb kursunda vektor anlayışı ilə tanışlığı indi daha da genişlənərək, xətti fəzanın elementi olan vektor anlayışına gətirilir. Ona görə də, n ölçülü vektorların əhəmiyyəti, praktik məsələlərdə tətbiqi qeyd edilməlidir. Məsələn, üç ölçülü fəzada kürənin verilməsi üçün onun mərkəzinin üç koordinatı məlum olmalıdır. Lakin bu, kürənin verilməsi üçün kafi deyildir: kürənin radiusu da verilməlidir. Deməli, bu halda 4-cü koordinata ehtiyac yaranır. $[a, b]$ parçasında kəsilməyən həqiqi funksiyaların xətti fəza əmələ gətirdiyi misalında $x(t)$ və $y(t)$ kimi iki funksiyanın skalyar hasilini $(x, y) = \int_a^b x(t)y(t)$ kimi təyin edərək, tələbələr tərəfindən skalyar hasil anlayışının yeni, daha geniş mənada dərkəndilməsini təmin etmək olar. Bu mövzunun mənimsədilməsi üçün müqayisəetmə metodunun əhəmiyyətini qeyd etmək istərdim. Nəticələrin daha dəqiq alınması və anlayışların daha yaxşı dərkəndilməsi üçün ağıllı lövhələr vasitəsilə nümayiş etdirilən cədvəllərdən istifadə edilməsi məqsədəuyğundur. Belə ki, xətti fəzanın aksiomatik tərifinin verilməsindən sonra «hansı çoxluqlar xətti fəza əmələ gətirir?» sualı ətrafında aparılan araşdırmalar mövzunun daha yaxşı mənimsədilməsinə imkan yaradar. Belə araşdırmaları tələbələr qruplara bölərək aparmaq, sonra isə cavabları interaktiv lövhədən istifadə edərək müzakirə etmək məqsədəuyğundur. Məsələn, aşağıdakı kimi çoxluqlara baxmaq olar (Danko, 1986: 76-78; Əkbərov, 2001: 104):

Xətti fəzadır	Xətti fəza deyil
Elementləri həqiqi ədədlər olan bütün $n \times m$ tərtibli matrislər. Bu çoxluqda matrisləri toplama və həqiqi ədədə vurma əməlləri var, 0 matris isə bu fəzanın 0 elementi olur.	Elementləri natural ədədlərdən ibarət olan $n \times m$ tərtibli matrislər çoxluğu. Bu çoxluqda 0 element olmadığından, xətti fəza əmələ gətirmir.
Müstəvi üzərindəki bütün vektorlar (yəni istiqamətlənmiş parçalar) çoxluğu. Bu fəzanı V_2 ilə işarə etsək, həm toplama, həm də ədədə vurma əməllərinin ödəndiyini asanlıqla	Müstəvi üzərində yerləşən bütün vektorlar çoxluğunda hər hansı bir düz xəttə paralel olan vektorlar çoxluğunu kənar etsək, yerdə qalan vektorlar xətti fəza əmələ gətirməz.

yoxlamaq olar. Baxılan fəzada 0 element olaraq 0 vektor götürülür.	Çünki bu çoxluqda ixtiyari iki vektorun cəmini tapmaq mümkün deyil. Belə ki, bu cəm verilmiş düz xəttə paralel vektor olarsa, həmin çoxluğa daxil olmaz.
Dərəcəsi verilmiş n ədədindən böyük olmayan çoxhədlilər çoxluğu. Asanlıqla yoxlamaq olar ki, çoxhədlilərin cəmi və ədədə hasili dərəcəsi n-dən böyük olmayan çoxhədlidir.	Dərəcəsi n-ə bərabər olan çoxhədlilər çoxluğu xətti fəza əmələ gətirmir. Çünki iki çoxhədlini toplayanda n dərəcəli hədlərin əmsalları qarşılıqlı əks ədədlər olduqda, alınan çoxhədlinin dərəcəsi $(n-1)$ olar.
[a, b] parçasında: a) kəsilməz; b) differensiallanan; c) elementar olan $f_1(x), f_2(x), f_3(x), \dots$ funksiyalar çoxluğu. Verilmiş parçada kəsilməz iki funksiyanın cəmi və həqiqi ədədə hasili həmin parçada kəsilməz funksiyanı verir. Analoji qayda ilə differensiallanan və elementar funksiyalar haqqında da bu mülahizəni deyə bilərik.	Elementar olmayan funksiyalar xətti fəza əmələ gətirmir. Məsələn, təyin oblastının hər bir nöqtəsində kəsilən Dirixle funksiyası buna misal ola bilər: $y = \begin{cases} 1, & x - \text{rasional olduqda} \\ 0, & x - \text{irrasional olduqda} \end{cases}$
$(c_1, c_2, 0, 0), (k_1, k_2, 0, 0), (s_1, s_2, 0, 0), \dots$ kimi dörd həqiqi ədəddən düzəldilmiş çoxluqlar (burada $c_1, c_2, k_1, k_2, s_1, s_2$ bütün mümkün qiymətləri ala bilən həqiqi ədədlərdir). Aydın ki, bu çoxluqlar xətti fəza təşkil edir, çünki $0+0=0$, c_1 və c_2, k_1 və k_2, s_1 və s_2 elementlərinin cəmi və həqiqi ədədə hasili elə bu çoxluğa daxil olan elementi verir.	$(c_1, c_2, 1, 1), (k_1, k_2, 1, 1), (s_1, s_2, 1, 1), \dots$ elementlər çoxluğu. Aydın ki, bu çoxluqlarda iki elementin cəmi və ya ədədə hasili bu çoxluqlara daxil deyil. Deməli, xətti fəza əmələ gətirmirlər.

Beləliklə, xətti və ya vektor fəzasının riyaziyyat kursunda abstrakt anlayış olmaqla daxil edilməsi onun həndəsi vektorlardan fərqi izah edir. Cəbr elmi n ölçülü funksiya, n ölçülü xətti fəza, $n \times m$ ölçülü matris və xüsusi halda, kvadrat matrisin determinanı, nəhayət n ölçülü vektor anlayışları arasındakı əlaqələri aşkar edir, ümumi şəkildə bu anlayışlardan birindən digərinə keçidi öyrənir. Xüsusi halda, 1, 2 və 3 ölçülü xətti fəzanı koordinat düz xətti, koordinat müstəvisi və ya 3 ölçülü fəzada nəzərdən keçirmək olar. Lakin söhbət 4, 5, ... n ölçülü və hətta sonsuz ölçülü (Hilbert fəzası) xətti fəzalardan gedirsə, bu fəzaları təsəvvür etmək çox çətinidir. Bunu koordinatları $(0, 0, 0, \dots, 0)$ olan koordinat başlanğıcından çıxan n sayda xətti asılı olmayan vektorlar çoxluğu kimi izah etmək və kompüterdə nümayiş etdirmək olar. 2 və 3 ölçülü xətti fəzada vektorların xətti asılılıqları anlayışına əsaslanaraq, demək olar ki, xətti fəzanın ölçüsü nə zaman sonlu n ədədinə bərabər olacaq.

Qruplar nəzəriyyəsi ilə tələbələrə verilən məlumat əsasən yalnız nəzəri, informativ xarakter daşıyır. Halbuki qruplar ilə bağlı ətraf aləmdən, məişətdən, canlı və cansız təbiətdən müxtəlif misallar göstərmək olar. Çünki əslində bizi əhatə edən aləm cəbri strukturlardan ibarətdir. Cəbr elmi bu strukturları öyrənmək üçün ədədlərdən, hərflərdən və əməllərdən istifadə edir. Lakin bir çox hallarda tələbələr «biz qrupları, onların xassələrini niyə öyrənirik?» sualına cavab verməkdə çətinlik çəkirlər. Halbuki qruplar nəzəriyyəsi ilə riyaziyyatda həm cəbri, həm həndəsi obyektlər arasındakı ümumi cəhətləri üzə çıxarmaq, ümumiləşdirmə metodunun köməyi ilə təkcə riyaziyyatın deyil, fizikanın, elementar hissəciklərlə bağlı nəzəriyyənin, ümumilikdə, bir çox elm sahələrinin müxtəlif problemlərini həll etmək olar. Məntiqi təfəkkür əməliyyatı olan ümumiləşdirmə riyaziyyatda bir çox hallarda tətbiq edilir. Lakin onun qruplar nəzəriyyəsindəki tətbiqi xüsusilə diqqətəlayiqdir. 19-cu əsrdə 20 yaşlı Qaluanın yüksək dərəcəli tənliklərin köklərinin onların əmsalları ilə radikalarda ifadə olunması məsələsini həll etməyə çalışarkən, yaratdığı və riyaziyyat elminə bəxş etdiyi bu nəzəriyyə

hazırda cəbr elminin vacib bölməsinə çevrilmişdir. Lakin bir çox ali məktəblərdə, o cümlədən pedaqoji univeristetlərdə bakalavriat və magistratura səviyyələrində tədris olunan cəbr kursunun məhz bu bölməsi tələbələr üçün ən çətin mənimsənilən sahədir. Bu səbəbdən bu mövzuların tədrisi ilə bağlı müəyyən yeniliklərdən istifadə etməyə, kompüter texnikasının imkanları ilə mövzunun tədrisindəki çətinlikləri aradan qaldırmağa böyük ehtiyac vardır.

Məlumdur ki, orta məktəblərdə dərslərin məzmununu, təşkili və keçirilməsi üzrə müsbət istiqamətdə dəyişikliklər aparılmışdır. Belə ki, interaktiv, qarşılıqlı təlimə əsaslanan yeni təlim texnologiyaları şagirdlərdə motivasiya yaratmağı, keçilən mövzunu özü kəşf etməyi, daha sonra isə öyrəndiklərini tətbiq etməyi nəzərdə tutur. Zənnimcə, ali təhsil müəssisələrində də belə üsullardan istifadə edilməsi, dərslərin quruluşunda dəyişikliklər aparılması zərurəti yaranıb. Cəbr kursunun tədrisində müəyyən mövzularla bağlı motivasiya yaratmaq, tədqiqat sualı qoymaq və qruplar halında işləmək kimi metodlardan istifadə etmək olar.

Nəticə

Xətti fəza, qrup, halqa, meydan anlayışlarının öyrədilməsinə məhz çoxluqlar nəzəriyyəsinin üzərində, sadə anlayışların təsvir və izahından sonra başlamaq lazımdır. Məhz çoxluq anlayışının yaranması riyaziyyatda belə bir ümumiləşdirmə aparatı üçün baza rolunu oynayır. Əslində, qrupa elə müəyyən bir əməlin təyin edildiyi çoxluq kimi baxmaq olar. Mövzuların mənimsədilməsində neytral element, tərs element anlayışları dəqiqləşdirilməli, misallarla izah edilməli və cəbri əməllərin kommutativliyi, assosiativliyi anlayışları verilməlidir. Qeyd etmək istərdim ki, aksiomatik şəkildə və təriflərlə verilən bu anlayışların əslində tələbələrin böyük əksəriyyəti tərəfindən dərkənməsi səviyyəsi çox aşağıdır. Belə ki, ədədlər çoxluğunda (N, Z, Q, R, C) toplama və vurma əməllərinin kommutativ və assosiativ olduğunu qeyd etməklə yanaşı, çıxma və qüvvətə yüksəltmə əməllərinin nə kommutativ, nə də assosiativ olmadığı qeyd edilməlidir. Məsələn, $a-b \neq b-a$ və $a^b \neq b^a$. Həmçinin, R həqiqi ədədlər çoxluğunda nizam münasibətinin olduğunu qeyd edərkən, C kompleks ədədlər çoxluğunda bu münasibətin olmadığı qeyd olunmalıdır. Bu kimi müqayisələr tələbələrdə anlayışlar haqqında daha dəqiq və aydın təsəvvür yaradır.

Ədəbiyyat

1. Goryushkin, A. (2022). Abstraktnaya i kompyuternaya algebra. Moskva: Yurayt, 691 s.
2. Ağayev, H. (1979). Riyaziyyata giriş (xüsusi kurs). Bakı: API, 128 s.
3. Quliyev, Ə. (2009). Riyaziyyatın tədrisində ümumiləşdirmə. Bakı: Nurlan, 705 s.
4. Əkbərov, M. (2003). Riyaziyyat nədir. Bakı: Nurlar, 448 s.
5. Frid, E. (1979). Elementarnoe vvedenie v abstraktnuyu algebru. Moskva: Mir, 260 s.
6. Əkbərov, M. (2001). Cəbrdən mühazirələr. Bakı: Nurlar, 369 s.
7. Danko, P., Popov. A., Kozhevnikova. T. (1986). Visshaya matematika v uprazhneniyakh I zadachakh (I chast). Moskva: Visshaya shkola, 304 s.
8. Namazov, Q. (2012). Ali riyaziyyat. Bakı: Biznes Universiteti, 333 s.

Göndərilib: 23.11.2023

Qəbul edilib: 30.01.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/32/11-15>

İlahə Şixəliyeva
Bakı Dövlət Universiteti
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Orcid.org/0000-0002-2476-0421
ilashka.sh@gmail.com

ŞAGİRDLƏRİN İDRAK FƏALLIĞININ ARTIRILMASINDA MÜƏLLİMİN, ŞAGİRDİN VƏ VALİDEYNİN ƏMƏKDAŞLIĞININ ROLU

Xülasə

Müəllim və valideyn əməkdaşlığı, təhsil sisteminin əhəmiyyətli bir hissəsidir və şagirdlərin idrak feallığını artırmağa istiqamətlənmiş əsaslı bir rola sahibdir. Bu əməkdaşlıq, tələbələrin bədii, ruhani, və sosial inkişafına dəstək olmağı, onların öz potensiallarını daha yaxından tanımağını və təhsil prosesini maraqlı və təsirli etməyi hədəfləyir. Bu məqalə əsasında görünür ki, müəllim və valideyin əməkdaşlığı təhsil prosesini zənginləşdirir və tələbələrin öz potensiallarını daha yaxından tanımalarına imkan verir. Bu əməkdaşlıq sayəsində, təhsil prosesi daha effektiv hala gəlir və şagirdlər təhsil müddətində daha çox nailiyyət əldə edir.

Məqalədə aşağıdakı fikirlər əks olunub:

1. Bədii və Ruhani İnkişafın Dəstəklənməsi
2. Tələbələrin Məqsədlərini Anlamaq və Dəstəkləmək
3. Marağı Artırmaq və Motivasiyanı Qaldırmaq

Açar sözlər: *təhsil sistemi, bədii və ruhani inkişaf, məqsədlər və hədəflər, sosial bacarıqlar, valideyin, tələbə, motivasiya*

İlahə Şixəliyeva
Baku State University
doctor of philosophy in pedagogy
Orcid.org/0000-0002-2476-0421
ilashka.sh@gmail.com

The role of a teacher, student and parent cooperation in increasing the cognitive activity of students

Abstract

The cooperation of the teacher and the parent is an important part of the educational system and has a fundamental role aimed at increasing the cognitive activity of students. This cooperation aims to support the artistic, spiritual and social development of students, to make them more aware of their potential and to make the educational process interesting and effective. Based on this article, it seems that the cooperation of the teacher and the parent enriches the educational process and allows students to get to know their potential more closely. Thanks to this cooperation, the educational process becomes more effective and students achieve more during their studies.

The following ideas are reflected in the article:

1. Supporting Artistic and Spiritual Development
2. Understanding and Supporting Students' Goals
3. Increase Interest and Raise Motivation

Keywords: *education system, artistic and spiritual development, goals and objectives, social skills, parent, student, motivation*

Giriş

Müəllim və Valideyin Əməkdaşlığının Şagirdlərin İdrak Feallığını Artırmaqda Rolu.

Təhsil sistemində müvəffəqiyyətli bir əməkdaşlıq, şagirdlərin idrak feallığını artırmağa nail olmaq üçün əsaslı bir faktordur. Bu əməkdaşlıq müəllimlər və valideyinlər arasında müstəqil bir tərəqqi əldə etmək, tələbələrin motivasiyasını yüksəltmək və tədris prosesini effektiv və maraqlı etmək üçün əhəmiyyətlidir (Henderson, Mapp, 2002). Bu məqalədə, müəllim və valideyin əməkdaşlığının şagirdlərin idrak feallığını artırmaqda rolunu və tətbiq edilmiş nailiyyətləri ətraflı şəkildə müzakirə olunacaq.

Sınıfdə və sınıfdən kənarında güclü valideyn-müəllim əməkdaşlığının tələbələr üçün bir sıra qısa və uzunmüddətli faydaları var. Tədqiqatlar göstərir ki, valideynlərin iştirakından irəli gələn müsbət akademik nəticələr mövcuddur. Əslində, valideynlərin iştirakı uşaq bağçasından tutmuş ali təhsil müəssisələrinə qədər bütün səviyyələrdə akademik nailiyyətlərin güclü proqnozlaşdırıcısı olaraq qalır (Kazimov, 1983).

Tələbənin Güclü və Zəif Tərəflərinin Müəyyənləşdirilməsi: Müəllimlər və valideyinlər arasında əməkdaşlıq, tələbənin güclü və zəif tərəflərinin müəyyənləşdirilməsini təmin edir. Müəllimlər tədris prosesində tələbələrin bacarıqlarını qiymətləndirərək valideynlərlə əlaqə saxlaya bilər (Christenson, Sheridan, 2001). Bu, tələbənin öyrənmə prosesinə daha faydalı şəkildə kömək edir və təhsil planının tənzimlənməsində müəyyən bir səviyyəyə nail olmaq üçün əsaslı bir addım sayılır. Müəllimlər və valideyinlər arasında tələbələr üçün əsaslanan sağlam əlaqələr, təhsilin daha effektiv və maraqlı olmasına nail olmağa kömək edir (Dunst, Trivette, Hamby, 2007).

Bu əlaqələr, valideynlərin tələbələrini daha yaxından nəzərə almalarına, onların təhsil və mənəvi inkişafını dəstəkləmələrinə imkan verir. Müəllimlər və valideyinlər tələbələrin özünü daha yaxından tanımağa nail oldularsa, təhsil prosesi daha effektiv olur. Müəllimlər və valideyinlər tərəfindən aparılan əməkdaşlıq, tədrisin düzgün tənzimlənməsini və tələbənin irəliləməsini dəstəkləyir. Bu, valideynlərə tələbələrin günlük təhsil fəaliyyətlərində daha fəal şəkildə iştirak etmək imkanı yaradır. Müəllimlər və valideyinlər tərəfindən ortaq fikirlər əsasında tədris planları tənzimləndikdə, tələbələr daha sistemli və məqsədəuyğun bir təhsil alırlar (Christenson, Sheridan, 2001).

Müəllimlər və valideyinlər, tələbələrin motivasiyasını artırmağa nail olmaq və təhsil prosesinə olan marağı qaldırmaq üçün birlikdə çalışa bilərlər. Həm də tələbələrin təhsil prosesinə olan münasibətlərini qaldırmaq və mənfi fəaliyyətlərin qarşısını almaq üçün birgə addımlar atmağa nail olmaq əhəmiyyətlidir (Quliyev, 1987).

XVII əsrdə çex pedaqoqu və yazıçısı Yan Amos Komenski indi də mövcud olan sınıf-dərs sisteminin əsasını qoymuş, sonrakı dövrlərdə isə tədrisin alman modeli formalaşmışdır. Alman modeli Vilhelm Humboltun təşəbbüsü ilə universitet təhsili mütərəqqi formasına (mühazirə-seminar) çevrildi və bütün Avropaya yayıldı. Bu model müəllim və tələbələr arasında qarşılıqlı ünsiyyəti yeni mərhələyə qaldıraraq, təhsil azadlığı ideyasına söykənirdi. Alman modeli və klassik təhsil sistemi dayanmadan, bizim dövrümüze qədər dəyişməyə başladı. Dəyişməyən forma və cəhətlər də qalmaqdadır, amma innovasiyalarla yanaşı, yeni paradigmlər və ideyalar da ortaya çıxmışdır (Ruvinskogo, 1989: 333).

Klassik yanaşmada təhsil insanı həyata hazırlayırdı, indi bu hazırlıq bütün həyat boyu davam edir və “ömürlük təhsil” sistemi formalaşır. 1990-cı ildə Tailandda YUNESKO-nun təşəbbüsü ilə keçirilən “Hamı üçün Təhsil – Ümumdünya Konfransında” isə “Hamı üçün Təhsil haqqında Ümumdünya Bəyannaməsi” qəbul olundu və ölkələrə çağırış edildi ki, “təhsil dünyanın hər yerində hamının, yaşından asılı olmayaraq bütün qadın və kişilərin təməl hüququdur” (Metodika vospitatel'nogo protsesssa, 1969: 336). Biliklərə əsaslanan təhsil sisteminin səriştələr sistemə keçməsi, ömrü boyu öyrənmə və hamı üçün təhsil ideyalarının qəbul edilməsi, nəhayət, şəxsiyyətyönümlü təhsil məqsədinin aparıcı olması müasir təhsildə başqa bir faydalı istiqamətə də yol açdı: səriştəli valideynlərin hazırlanması.

Valideynlərin təhsil və tərbiyədə rolu əvvəl də vacib idi. Lakin indi daha vacib sayılır və onların rolu yeni forma alır. Onların səriştələndirilməsi, özlərinin pedaqoji bacarıqlarına inanmaları, təhsil

və tərbiyənin vacib prinsiplərini mənimsəməsi, təhsil prosesinin ayrılmaz hissəsinə çevrilməsi çağımızda vacib məqsədə çevrilmişdir (Baker, Soden, 1997).

Valideyn və övlad olmaq tamamilə eyni olmaq deyil, bu, iki fərqli insanın münasibətlərinin qurulmasından yaranan çətinliklərlə bağlıdır. Bu, iki fərqli emosiyaların uyğunlaşma çətinliyidir. İki fərqli baxışın, dünyagörüşünün, dəyərlər sisteminin, seçimlərin qarşılaşdığı, çulğalaşdığı hallardır. Mütəxəssislər hesab edir ki, məktəb müəlliminin avtoriteti üzərində qurulduqda uşaqlar “məktəbli-məktəbli”, “məktəbli-müəllim” münasibətləri çərçivəsində qalır ki, bu da heç vaxt daha emosional və heç bir marağa söykənməyən doğma valideyn-övlad münasibətləri qədər təsirli deyil. Valideynlərin təhsilə cəlb edilməsi bu qədər incə əhəmiyyətə söykənir. Ailə uşaqlara dünyaya göz açdığı andan bağlı olduğuna görə onun təsiri daha sonrakı yaşlarda da güclü olmaqda davam edir (Əliyev, 2019).

Məktəbdə valideyn-müəllim əməkdaşlığının hazırkı vəziyyətini qiymətləndirməyin ən yaxşı yollarından biri anonim sorğulardır. Həm müəllimlər, həm də valideynlər üçün mövcud olan bu qiymətləndirmələr valideynlərin tələbənin davranışları ilə bağlı müəllim qavrayışları və valideynlərin məktəb və ailə ilə bağlı qavrayışları kimi bir sıra əsas məlumat nöqtələri üzrə geniş perspektiv təklif edir (Epstein, Salinas, 2006).

Müəllim və valideyn əməkdaşlığı, tələbələrin təhsil prosesində müstəqil və təsirli bir şəkildə inkişaf etməsində əhəmiyyətli bir rola sahibdir (Əlizadə, İmamverdiyeva, 1999). Bu əməkdaşlıq, təhsilin effektivliyini artırmağa, tələbələrin motivasiyasını yüksəltməyə və onların bütün potensialını ortaya çıxarmağa kömək edir. Aşağıda müəllim və valideyn əməkdaşlığının başlıca rolu haqqında bəzi mühüm məqamlar verilmişdir:

1. Əlaqələrin Qüvvətləndirilməsi:

Müəllim və valideyn əməkdaşlığı, tələbənin tədris prosesində müstəqil olaraq inkişaf etməsini təmin edir. Bu, müəllim və valideyn arasında güclü əlaqələrin qurulmasına imkan verir. Tələbənin tədris zamanı və evdəki öyrənmə zamanında bu əlaqələr, tələbənin özünü daha yaxından tanımasına, suallarını daha açıq şəkildə formalaşdırmasına və öz bacarıqlarını daha səmərəli şəkildə inkişaf etdirməsinə kömək edir (Deslandes, Bertrand, 2005).

2. Tələbənin İrqi lənməsini Dəstəkləmə:

Müəllim və valideyn əməkdaşlığı, tələbələrin öz potensialını tam olaraq ortaya çıxarmağa nail olur. Tədris müddətində müəllim, tələbəni müstəqil düşünməyə, öz fikirlərini ifadə etməyə və öz hədəflərini müəyyənləşdirməyə təşviq edir. Valideyn isə evdə bu irqi lənmə prosesini dəstəkləyir və tələbənin tədrisdə qazandığı bacarıqları həyatına tətbiq etməsinə kömək edir (Epstein, 2018).

3. Marağ və Motivasiyanı Qaldırmaq:

Müəllim və valideyn əməkdaşlığı, tələbənin təhsilə olan marağını artırmaq və motivasiyasını yüksəltmək üçün əhəmiyyətlidir. Müəllim, dərsləri maraqlı və təsirli şəkildə təşkil edir, həmin maraqlıyı evdə də valideynlər dəstəkləyir. Bu, tələbənin öyrənmə prosesinə daha səmərəli qatılmasına və öz potensialını daha effektiv şəkildə inkişaf etdirməsinə kömək edir (Henderson, Mapp, 2002).

4. Tələbələrin Məqsədlərini Anlamaq və Dəstəkləmək:

Müəllim və valideyn, tələbənin sahib olduğu məqsədləri anlamağa nail olur. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün müəllim və valideyn tərəfindən dəstəklənən tələbə, öz hədəflərinə daha sadə və təsirli şəkildə nail olmağa nail olur.

5. Sosial Bacarıqların İnkişafı:

Müəllim və valideyn əməkdaşlığı, tələbələrin sosial bacarıqlarını inkişaf etdirməyə yardım edir. Bu, tələbələrin digər şagirdlərlə, müəllimlərlə və valideynlərlə əlaqə qurmasını, effektiv şəkildə kommunikasiya etməsini və təmsil etməsini təmin edir (Henderson, Mapp, 2002).

Güclü müəllim-şagird-valideyn üçbucağının yaradılması dəstəkləyici və effektiv təlim mühitinin yaradılması üçün vacibdir. Açıq və müntəzəm ünsiyyət kanallarını inkişaf etdirmək, gözləntiləri və məqsədləri müəyyən etmək, tərəqqi yeniləmələrini təmin etmək, valideynlərin iştirakını təşviq etmək müəllimlər şagird uğurunu maksimuma çatdıran əməkdaşlıq tərəfdaşlığını asanlaşdırma bilirlər.

Müəllimlər, şagirdlər və valideynlər birlikdə işlədikdə, hər bir şagirdin hərtərəfli inkişafını və təhsil artımını təmin edən vahid cəbhə yaradırlar (Shilova, 1982).

Müəllim və valideyn əməkdaşlığı, tələbən təhsil prosesində daha müstəqil, motivasiyalı və sosial bacarıqlarını inkişaf etdirən bir şəkildə inkişaf etməsində əhəmiyyətli bir rola malikdir. Bu əməkdaşlıq, təhsilin effektivliyini artırmaq və tələbələri həyatlarına daha hazırlıqlı şəkildə salmaq üçün əhəmiyyətlidir (Deslandes, Bertrand, 2005).

Nəticə

Beləliklə, belə nəticəyə gəlmək olar ki, şagirdlərin idrak fəallığının artırılmasında müəllimlə valideynin əməkdaşlığı mühüm rol oynayır. Nəticədə aşağıdakı əsas məqamları vurğulamaq olar:

Müəllimlər və valideynlər birlikdə işlədikdə, həm məktəbdə, həm də evdə müsbət öyrənmə mühiti yarada bilirlər. Bu, tələbələri daha çox məşğul olmağa sövq edir, çünki onlar təhsilləri üçün ümumi bir baxış görürlər.

Fərdi yanaşma: Əməkdaşlıq bizə hər bir tələbən ehtiyaclarını və xüsusiyyətlərini daha yaxşı anlamağa imkan verir. Müəllim valideynlərlə birlikdə hər bir uşağın marağının aktivləşdirilməsinə və idrak fəaliyyətinin artırılmasına yönəlmiş fərdi strategiya və yanaşmalar hazırlaya bilər.

Dəstəkləyici Mühitin Yaradılması: Valideynlər öyrənmə prosesinə daxil olduqda, onlar evdə öyrənməyə təşviq edən dəstəkləyici atmosfer yarada bilirlər. Müntəzəm müzakirələr və valideynlərin ev tapşırığına cəlb edilməsi şagirdləri maraqlandıra və cavabdeh saxlaya bilər.

Motivasiya və muxtariyyətin dəstəklənməsi: Müəllimlərin və valideynlərin birgə söyləri şagirdlərin motivasiyasını dəstəkləyə və onların müstəqil öyrənmə bacarıqlarını inkişaf etdirə bilər. Müsbət rəy və evdə həvəsləndirmə, təlim prosesində fəal iştiraka təkan verməklə məktəbdə öyrənməyi tamamlayır.

Ünsiyyət bacarıqlarının inkişafı: Müəllim və valideynlər arasında qarşılıqlı əlaqə şagirdlərin ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına kömək edir. Bu, onların fikirlərini ifadə etmək, suallar vermək və sinif müzakirələrində iştirak etmək qabiliyyətinə təsir edə bilər.

Təhsilə dəyərli münasibətin formalaşdırılması: Əməkdaşlıq təhsilin əhəmiyyəti haqqında ümumi təsəvvür yaradır və şagirdlərdə təhsil prosesinə müsbət münasibət formalaşdırır. Valideynlər və müəllimlər uşaqların idrak qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək öhdəliyində birləşdikdə, bu, uğurlu öyrənmə üçün güclü zəmin yaradır.

Uşaqların tərbiyəsində və təhsilində müəllim və valideynlərin birgə iştirakı idrak fəaliyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır, onların uğurlu öyrənməsinə və inkişafına töhfə verir.

Ədəbiyyat

1. Henderson, A.T., Mapp, K.L. (2002). *A New Wave of Evidence: The Impact of School, Family, and Community Connections on Student Achievement*.
2. Kazimov, N.M. (1983). *Terbiyanın elmi-pedaqoji asası*. Bakı: Maarif.
3. Christenson, S.L., Sheridan, S.M. (2001). *Schools and Families: Creating Essential Connections for Learning*.
4. Dunst, C.J., Trivette, C.M., Hamby, D.W. (2007). *Measuring the Helpgiving Practices of Helping Partners*.
5. Quliyev, S.M. (1987). *Məktəblilərin mənəvi tərbiyəsində ailə, məktəb və ictimaiyyətin birgə fəalliyəti*. Bakı: Maarif.
6. Ruvinskogo, L.I. (1989). *Metodika vospitatel'noy raboty*. Ucheb. pos. M.: Prosveshcheniye, 335 s.
7. *Metodika vospitatel'nogo protsesssa*. (1969). *Lektsii po pedagogike*. M.: Prosveshcheniye, 336 s.
8. Baker, A.J., Soden, L.M. (1997). *Parent Involvement in Children's Education: A Critical Assessment of the Knowledge Base*.
9. Əliyev, E. (2019). "Valideyn sərşştəsinin artırılması. 19 aprel. muallim.edu.az
10. Epstein, J.L., Salinas, K. (2006). *School and Family Partnerships Encyclopedia of Education Research*, 6th edition. New York: Macmillan.

11. Əlizadə, H.Ə., İmamverdiyeva, N.B. (1999). Məktəb və ailə. Bakı: "Elm" nəşr, 47 s.
12. Deslandes, R., Bertrand, R. (2005). Motivation of Parent Involvement in Secondary-Level Schooling.
13. Epstein, J.L. (2018). School, Family, and Community Partnerships: Your Handbook for Action.
14. Shilova, M.I. (1982). Izucheniye vospitannosti shkol'nikov. M.: Pedagogika, 104 s.

Göndərilib: 12.11.2023

Qəbul edilib: 04.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/32/16-22>

Ramil Guliyev
University of Sopron
PhD student
rguliyev2018@ada.edu.az

REGULATORY COOPERATION IN THE CRYPTO SPHERE: TOWARDS CONSISTENCY AND HARMONIZATION

Abstract

This article explores the benefits and challenges of regulatory cooperation in the cryptocurrency market and proposes strategies for achieving consistent and harmonized regulations. It highlights the advantages of cooperation, such as information sharing, improved market surveillance, prevention of cross-border illicit activities, standardized investor protection measures, and enhanced market stability. Key challenges hindering regulatory cooperation are identified, including jurisdictional conflicts, differing regulatory philosophies, technological complexities, and varying levels of regulatory maturity. The role of international organizations, bilateral agreements, and regulatory sandboxes in promoting collaboration is discussed.

The article emphasizes the importance of regulatory cooperation for the development and stability of the cryptocurrency market and suggests future research directions, including evaluating existing frameworks, leveraging emerging technologies, and addressing evolving challenges and risks.

Keywords: *cryptocurrency regulation, regulatory cooperation, cross-border transactions, investor protection, regulatory fragmentation*

Ramil Quliyev
Sopron Universiteti
doktorant
rguliyev2018@ada.edu.az

Kripto sahəsində tənzimləyici əməkdaşlıq: ardıcılıq və harmonizasiyaya doğru

Xülasə

Bu məqalə kriptovalyuta bazarında tənzimləyici əməkdaşlığın faydalarını və çətinliklərini araşdırır və ardıcıl və uyğunlaşdırılmış qaydalara nail olmaq üçün strategiyalar təklif edir. O, məlumat mübadiləsi, təkmilləşdirilmiş bazar nəzarəti, transsərhəd qeyri-qanuni fəaliyyətlərin qarşısının alınması, standartlaşdırılmış investorların müdafiəsi tədbirləri və gücləndirilmiş bazar sabitliyi kimi əməkdaşlığın üstünlüklərini vurğulayır. Tənzimləyici əməkdaşlığa mane olan əsas problemlər, o cümlədən yurisdiksiya münaqişələri, müxtəlif tənzimləmə fəlsəfələri, texnoloji mürəkkəblilər və müxtəlif tənzimləyici yetkinlik səviyyələri müəyyən edilmişdir. Əməkdaşlığın təşviqində beynəlxalq təşkilatların, ikitərəfli sazişlərin və tənzimləyici qum qutularının rolu müzakirə olunur.

Məqalədə kriptovalyuta bazarının inkişafı və sabitliyi üçün tənzimləyici əməkdaşlığın vacibliyi vurğulanır və gələcək tədqiqat istiqamətləri, o cümlədən mövcud çərçivələrin qiymətləndirilməsi, inkişaf etməkdə olan texnologiyalardan istifadə və inkişaf edən problem və risklərin həlli təklif edilir.

Açar sözlər: *kriptovalyuta tənzimlənməsi, tənzimləyici əməkdaşlıq, transsərhəd əməliyyatlar, investorların müdafiəsi, tənzimləyici parçalanma*

Introduction

The rapid expansion of the cryptocurrency market, characterized by a diverse array of cryptocurrencies and a total market capitalization exceeding \$2 trillion, has brought forth unique challenges for regulators. The decentralized nature of cryptocurrencies poses a significant obstacle to traditional regulatory control, as highlighted by Nakamoto (2008) and Antonopoulos (2014) (Nakamoto, 2008; Antonopoulos, 2014). The absence of a central authority and the use of distributed ledger technology, such as blockchain, make it difficult for regulators to exercise direct oversight and enforcement (Bohme, Christin, Edelman, Moore, 2015: 213-238).

The high volatility of cryptocurrencies is a cause for concern when it comes to investor protection and the stability of financial systems. Cheah and Fry (2015) and Dyrberg (2016) have pointed out the need for careful assessment of the potential risks that cryptocurrencies pose to both individual investors and the broader economy (Cheah, Fry, 2015: 32-36; Dyrberg, 2016: 85-92). The dramatic price swings and speculative behavior associated with cryptocurrencies have led to instances of market manipulation and fraud, further emphasizing the importance of regulatory measures (Biais, Bisiere, Bouvard, Casamatta, 2019: 1662-1715). The pseudonymous nature of cryptocurrencies has raised red flags regarding their potential facilitation of illicit activities. Foley, Svec, and Ralston (2019) and Reinhart, Rogoff, and Savastano (2020) have emphasized the need for regulators to implement robust anti-money laundering (AML) measures to mitigate the risks associated with cryptocurrencies. The ability to conduct cross-border transactions with relative ease exacerbates jurisdictional challenges for regulators, necessitating international cooperation and coordination (Reinhart, Rogoff, Savastano, 2020: 1013-1024; Chiu, Koepl, Wang, 2019: 293-319).

The complex and rapidly evolving technology underpinning cryptocurrencies present an additional challenge for regulators. Swan (2015) and Casey together with Vigna (2018) have discussed the need for regulators to stay informed and adapt to the evolving landscape of cryptocurrencies, as outdated or overly restrictive regulations may stifle innovation and hinder industry growth. The lack of standardization in regulations and reporting requirements across jurisdictions adds to the complexity of the regulatory landscape. Diverse approaches have been observed worldwide, with some countries embracing cryptocurrencies and blockchain technology while others maintain a cautious or prohibitive stance (Kat, 2020; Greenfield, Strieb, Davis, 2021: 1-17). Authors have highlighted the importance of international collaboration and the development of harmonized regulatory frameworks to address the global nature.

The current state of regulatory fragmentation in the cryptocurrency industry is a significant challenge that needs to be addressed. Different countries and jurisdictions have adopted varying approaches to regulate cryptocurrencies, resulting in a fragmented and often inconsistent regulatory landscape. This fragmentation creates hurdles for businesses operating in multiple jurisdictions and hampers the development of a cohesive and globally integrated cryptocurrency market. Authoritative voices such as Kat (2020) and Greenfield, Strieb, and Davis (2021) have highlighted the diverse regulatory approaches across countries, ranging from embracing cryptocurrencies to imposing strict regulations or outright bans. This lack of standardization in regulations and reporting requirements hinders the growth and stability of the cryptocurrency market. It creates compliance burdens for businesses and creates opportunities for regulatory arbitrage, where entities may seek more lenient jurisdictions to operate. To address these challenges, international cooperation is crucial. Collaboration among countries, regulators, and international organizations is necessary to develop a unified approach to regulate cryptocurrencies. Several authors have emphasized the importance of international coordination and harmonized regulatory frameworks (Chiu, Koepl, Wang, 2019: 293-319; Kat, 2020). Such cooperation can facilitate information sharing, best practices exchange, and the development of consistent regulatory standards. International cooperation can also help address jurisdictional issues associated with cross-border transactions. The pseudonymous nature of cryptocurrencies and the ease of conducting transactions across borders present challenges for regulators to enforce their respective laws effectively. By working together, regulators can establish mechanisms for cooperation, data sharing, and

coordinated investigations to combat illicit activities, such as money laundering and terrorist financing (Foley, Svec, Ralston, 2019: 146-180).

Furthermore, collaboration can promote investor protection and consumer confidence in the cryptocurrency market. Establishing consistent standards for disclosures, consumer education, and investor safeguards can help mitigate risks and ensure a level playing field for participants. By working together, regulators can enhance market integrity and reduce the potential for fraudulent activities (Swan, 2015).

The objective of the article is to delve into the benefits and challenges associated with regulatory cooperation in the realm of cryptocurrencies. It aims to explore the advantages that can arise from international collaboration and coordination among regulators in addressing the unique regulatory challenges posed by cryptocurrencies. The article seeks to examine the potential benefits of regulatory cooperation, such as enhanced effectiveness in combating illicit activities, increased investor protection, and improved stability in the global cryptocurrency market. Furthermore, the article aims to highlight the challenges that arise from regulatory fragmentation and the lack of harmonization in cryptocurrency regulations across jurisdictions. These challenges include the potential for regulatory arbitrage, jurisdictional conflicts in cross-border transactions, and difficulties in effectively addressing money laundering and terrorist financing risks associated with cryptocurrencies. In addition to discussing the benefits and challenges, the article also aims to propose strategies and approaches for achieving greater consistency and harmonization in cryptocurrency regulations through regulatory cooperation. It may explore mechanisms for information sharing, best practice exchange, and the establishment of international standards or guidelines to promote a more cohesive regulatory framework globally. The objective is to provide insights and recommendations that can contribute to the development of effective regulatory frameworks and foster international cooperation in the cryptocurrency industry (Casey, Vigna, 2018).

Regulatory Landscape in the Crypto Sphere.

Regulatory approaches to cryptocurrencies vary among different countries and regions, demonstrating a range of attitudes towards this emerging market. While some jurisdictions have welcomed cryptocurrencies and implemented comprehensive regulatory frameworks, others have adopted a more cautious or restrictive stance.

United States: In the United States, cryptocurrency regulation involves multiple agencies. The Securities and Exchange Commission (SEC) treats certain cryptocurrencies as securities and subjects them to securities laws. The Commodity Futures Trading Commission (CFTC) considers specific cryptocurrencies as commodities and regulates them accordingly. Financial crimes related to cryptocurrencies fall under the jurisdiction of the Financial Crimes Enforcement Network (FinCEN).

European Union: The European Union (EU) has implemented various regulations to address cryptocurrencies. The Fifth Anti-Money Laundering Directive (5AMLD) brings cryptocurrencies and crypto exchanges within the scope of anti-money laundering (AML) regulations. The proposed Markets in Crypto-assets Regulation (MiCA) aims to establish a comprehensive regulatory framework for crypto-assets across EU member states.

Japan: Japan has been an early adopter of cryptocurrency regulation. It has established a licensing framework for cryptocurrency exchanges, imposing specific criteria for obtaining licenses. Furthermore, cryptocurrencies are recognized as legal payment methods in Japan.

Singapore: Singapore has taken a progressive approach to cryptocurrency regulation. The Monetary Authority of Singapore (MAS) regulates cryptocurrencies under the Payment Services Act, which includes licensing requirements for cryptocurrency exchanges and stringent AML measures.

China: China has adopted a relatively restrictive stance on cryptocurrencies. It has banned initial coin offerings (ICOs) and cryptocurrency exchanges. However, China has shown interest in exploring blockchain technology and developing a central bank digital currency (CBDC).

Benefits of Regulatory Cooperation.

Regulatory cooperation in the cryptocurrency market brings forth numerous advantages that contribute to a safer, more transparent, and stable ecosystem for participants (Bohme, Christin, Edelman, Moore, 2015: 213-238; Greenfield, Strieb, Davis, 2021: 1-17). Collaboration between regulators allows for the exchange of vital information and expertise, enabling a deeper understanding of emerging trends, novel technologies, and potential risks within the cryptocurrency market. By sharing knowledge and best practices, regulators can stay well-informed about evolving threats and promptly respond to them (Kat, 2020).

One key advantage of regulatory cooperation is the ability to enhance market surveillance. Through collaboration, regulators can pool their resources, knowledge, and monitoring capabilities to comprehensively track and analyze cryptocurrency activities (Greenfield, Strieb, Davis, 2021: 1-17). This collective effort empowers regulators to identify suspicious patterns or activities, enabling them to take swift action to protect investors and maintain market integrity,

Another crucial aspect of regulatory cooperation is its role in preventing cross-border illicit activities. Cryptocurrencies transcend national boundaries, creating challenges in combating money laundering, terrorist financing, fraud, and other unlawful activities (Foley, Svec, Ralston, 2019: 146-180). By working together, regulators can share intelligence, coordinate investigations, and implement enforcement actions across jurisdictions, effectively curbing cross-border illicit activities in the cryptocurrency market (Foley, Svec, Ralston, 2019: 146-180; Greenfield, Strieb, Davis, 2021: 1-17).

Harmonizing standards is a significant benefit that arises from regulatory cooperation. The development of consistent regulations and standards across jurisdictions reduces regulatory arbitrage, eliminates confusion for market participants, and creates a level playing field (Kat, 2020). Harmonization fosters investor confidence by providing clarity, predictability, and a uniform set of rules and safeguards across different jurisdictions (Swan, 2015).

Furthermore, regulatory cooperation plays a pivotal role in protecting investors. By sharing information on fraudulent schemes, unregistered entities, and high-risk practices, regulators can proactively warn and educate investors about potential risks (Foley, Svec, Ralston, 2019: 146-180). Consistent implementation of investor protection measures across jurisdictions ensures that investors are provided with clear information, appropriate disclosure requirements, and adequate safeguards, thus instilling trust and confidence in the market (Greenfield, Strieb, Davis, 2021: 1-17).

Ultimately, regulatory cooperation contributes to market stability. By coordinating responses to market events, regulators can address systemic risks, curb market abuse, and mitigate excessive volatility (Swan, 2015). This proactive approach fosters trust in the cryptocurrency market, attracting more participants and supporting long-term stability (Bohme, Christin, Edelman, Moore, 2015: 213-238).

Challenges and Obstacles to Regulatory Cooperation.

Effective regulatory cooperation in the crypto sphere encounters several key challenges that impede the achievement of consistent and harmonized regulations. These challenges include jurisdictional conflicts, differing regulatory philosophies, technological complexities, and varying levels of regulatory maturity (Bohme, Christin, Edelman, Moore, 2015: 213-238; Foley, Svec, Ralston, 2019: 146-180; Greenfield, Strieb, Davis, 2021: 1-17; Kat, 2020; Swan, 2015). Overcoming these challenges is crucial in establishing a cohesive regulatory framework.

Firstly, jurisdictional conflicts arise due to the cross-border nature of cryptocurrencies, making it difficult to determine which jurisdiction has authority. Resolving these conflicts necessitates international collaboration, clear jurisdictional boundaries, and coordinated efforts among regulators to avoid overlap and conflicts (Foley, Svec, Ralston, 2019: 146-180; Greenfield, Strieb, Davis, 2021: 1-17).

Secondly, differing regulatory philosophies contribute to significant variations in regulatory frameworks. Some jurisdictions adopt supportive regulatory approaches, while others exhibit

caution or skepticism. Bridging these gaps requires open dialogue, sharing of best practices, and aligning regulatory objectives to foster a more unified approach (Kat, 2020).

Thirdly, the complex and evolving nature of crypto technologies, such as blockchain, poses a challenge for regulators. Understanding these technologies and their regulatory implications requires continuous knowledge updates and collaboration with industry experts to ensure effective oversight without stifling innovation (Bohme, Christin, Edelman, Moore, 2015: 213-238; Kat, 2020).

Lastly, varying levels of regulatory maturity across jurisdictions result in disparities in investor protection, compliance standards, and enforcement practices. Addressing these gaps entails capacity-building efforts, knowledge sharing, and technical assistance to support less mature regulatory regimes (Foley, Svec, Ralston, 2019: 146-180).

Addressing these challenges is essential to establish consistent and harmonized regulations in the crypto sphere. It necessitates international cooperation, coordination, and the establishment of common goals and principles. Regulators should engage in open dialogue, share information and experiences, and work towards creating standards and guidelines that promote a cohesive regulatory approach (Bohme, Christin, Edelman, Moore, 2015: 213-238; Foley, Svec, Ralston, 2019: 146-180; Greenfield, Strieb, Davis, 2021: 1-17; Kat, 2020; Swan, 2015). Efforts should focus on mechanisms for cross-border cooperation, harmonization of regulatory philosophies, and enhancing regulatory capacity through training and knowledge sharing initiatives. Striking a balance between fostering innovation and ensuring investor protection is crucial, considering the unique characteristics and risks associated with cryptocurrencies. By effectively addressing these challenges, regulators can cultivate an environment of trust, stability, and investor confidence in the crypto sphere while effectively navigating the regulatory complexities posed by this rapidly evolving market.

Strategies for Achieving Consistency and Harmonization.

To enhance regulatory cooperation in the cryptocurrency market, it is important to propose strategies and frameworks that facilitate collaboration among regulators. These measures aim to promote information sharing, harmonize regulations, and establish a cohesive regulatory environment. In this context, international organizations like the Financial Action Task Force (FATF) and the International Organization of Securities Commissions (IOSCO) play a crucial role in facilitating cooperation among regulators (Bohme, Christin, Edelman, Moore, 2015; Foley, Svec, Ralston, 2019: 146-180). Bilateral or multilateral agreements and regulatory sandboxes also offer potential avenues for promoting experimentation and collaboration (Kat, 2020; Swan, 2015).

One effective strategy involves the establishment of communication platforms where regulators can engage in regular dialogue and collaboration. This can take the form of working groups, task forces, or committees that focus specifically on addressing regulatory challenges in the cryptocurrency market. Such platforms provide a space for regulators to exchange information, share best practices, and coordinate efforts in developing consistent regulatory approaches (Bohme, Christin, Edelman, Moore, 2015: 213-238; Greenfield, Strieb, Davis, 2021: 1-17).

International organizations such as the FATF and IOSCO play a significant role in promoting regulatory cooperation. The FATF sets global standards for combating money laundering and terrorist financing, providing guidance and recommendations to jurisdictions worldwide. Aligning regulatory frameworks with FATF standards enables countries to enhance cross-border cooperation in combating illicit activities in the cryptocurrency market. Similarly, IOSCO develops standards and facilitates cooperation among securities regulators, enabling harmonization and collaboration in regulating crypto assets and initial coin offerings (ICOs) (Foley, Svec, Ralston, 2019: 146-180).

Bilateral or multilateral agreements between jurisdictions are another avenue for fostering regulatory cooperation. These agreements can include provisions for information exchange, mutual assistance in investigations, and coordination of enforcement actions. By establishing formal mechanisms for cooperation, regulators can streamline processes and enhance their ability to address cross-border challenges effectively (Bohme, Christin, Edelman, Moore, 2015: 213-238; Greenfield, Strieb, Davis, 2021: 1-17).

Regulatory sandboxes offer a unique approach to promote experimentation and collaboration between regulators and innovative businesses in the cryptocurrency industry. Sandboxes provide a controlled environment where new technologies and business models can be tested under regulatory supervision. This allows regulators to gain insights into emerging trends, assess risks, and develop appropriate regulations. Collaborative participation in sandboxes enables regulators to learn from one another's experiences and develop consistent regulatory approaches (Kat, 2020; Swan, 2015).

In summary, promoting regulatory cooperation in the cryptocurrency market requires the adoption of various strategies and frameworks. These include the establishment of communication platforms, engagement with international organizations like the FATF and IOSCO, exploration of bilateral or multilateral agreements, and utilization of regulatory sandboxes. By fostering collaboration, sharing information, and aligning regulatory approaches, regulators can create a more consistent, transparent, and efficient regulatory environment for the cryptocurrency market (Glover, Minsky, Pervais, Wang, 2020: 161-172).

Conclusion

In conclusion, regulatory cooperation stands as a paramount factor in fostering the development and stability of the cryptocurrency market. The decentralized and global nature of cryptocurrencies necessitates collaborative efforts among regulators worldwide. Through the facilitation of information sharing, harmonization of regulations, and establishment of a unified regulatory environment, regulatory cooperation plays a pivotal role in driving growth, encouraging innovation, and instilling investor confidence in the cryptocurrency market. Looking ahead, future directions and areas for further research emerge within the realm of regulatory cooperation. First, there is a need to explore and evaluate existing regulatory frameworks, aiming to identify effective practices and establish benchmarks for future regulatory advancements. Additionally, comprehensive studies on the impact of regulatory cooperation on various market participants, including businesses and investors, can yield valuable insights into the outcomes and benefits derived from collaborative initiatives.

Moreover, the examination of emerging technologies such as artificial intelligence and blockchain analytics in facilitating regulatory cooperation and enhancing market surveillance presents an exciting avenue for research. Additionally, the exploration of regulatory sandboxes and novel regulatory mechanisms as means to promote experimentation, collaboration, and regulatory flexibility is an important area of focus.

Lastly, continuous research is essential to address the evolving challenges and risks in the cryptocurrency market. Areas such as the regulation of decentralized finance (DeFi), stablecoins, and the intersection between cryptocurrencies and traditional financial systems require ongoing attention and analysis.

By pursuing these future directions and conducting further research, regulators can deepen their understanding of the cryptocurrency market, develop effective regulatory strategies, and ensure the long-term sustainability and stability of this rapidly evolving industry.

References

1. Nakamoto, S. (2008). Bitcoin: A peer-to-peer electronic cash system. <https://bitcoin.org/bitcoin.pdf>
2. Antonopoulos, A.M. (2014). *Mastering Bitcoin: Unlocking digital cryptocurrencies*. O'Reilly Media.
3. Bohme, R., Christin, N., Edelman, B., Moore, T. (2015). Bitcoin: Economics, technology, and governance. *Journal of Economic Perspectives*, 29(2), pp.213-238.
4. Cheah, E.T., Fry, J. (2015). Speculative bubbles in Bitcoin markets? An empirical investigation into the fundamental value of Bitcoin. *Economics Letters*, 130, pp.32-36.
5. Dyrberg, A.H. (2016). Bitcoin, gold and the dollar – a GARCH volatility analysis. *Finance Research Letters*, 16, pp.85-92.

6. Biais, B., Bisiere, C., Bouvard, M., Casamatta, C. (2019). The blockchain folk theorem. *The Review of Financial Studies*, 32(5), pp.1662-1715.
7. Reinhart, C.M., Rogoff, K.S., Savastano, M.A. (2020). The blockchain paradox: Why distributed ledger technologies may do little to transform the economy. *Journal of Policy Modeling*, 42(5), pp.1013-1024.
8. Chiu, J., Koepl, T., Wang, F. (2019). Blockchain-based settlement for asset trading. *Journal of Financial Economics*, 133(2), pp.293-319.
9. Kat, H.M. (2020). Legal challenges of cryptocurrencies. *Computer Law & Security Review*, 36, 105411.
10. Casey, M.J., Vigna, P. (2018). *The truth machine: The blockchain and the future of everything*. St. Martin's Press.
11. Greenfield, V.A., Strieb, G., Davis, D. (2021). Digital currencies and central bank digital currencies: An overview and comparison. *Journal of Corporate Accounting & Finance*, 32(1), pp.1-17.
12. Foley, S., Svec, J., Ralston, B. (2019). Money laundering through art: A criminal justice perspective. *Journal of Money Laundering Control*, 22(2), pp.146-160.
13. Swan, M. (2015). *Blockchain: Blueprint for a new economy*. O'Reilly Media.
14. Glover, B., Minsky, B., Pervais, S., Wang, A. (2020). Digital finance and the future of money. *Journal of Financial Services Research*, 57(2-3), pp.161-172.

Received: 18.12.2023

Accepted: 15.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/32/23-35>

Günel Alasgarova
Ohio State University
PhD student
gunelalasgarova@gmail.com

REFORMING UNDERGRADUATE ADMISSION: A COMPARATIVE ANALYSIS AND POLICY PROPOSAL FOR AZERBAIJAN

Abstract

This research proposes different admission ways to higher education in Azerbaijan. Over 25 years, Azerbaijan's SEC has reformed to address bribery and corruption and promote inclusivity in higher education. Recent advancements integrate exams and align with international standards. However, a decline in admissions persists. This study compares Azerbaijan's admission process with global practices, identifying areas for improvement. The article proposes varied assessment criteria to reflect applicants' cognitive and intellectual skills better.

Keywords: *undergraduate admission, university exams, Azerbaijan education, SEC, holistic assessment*

Günel Ələsgərova
Ohio Dövlət Universiteti
doktorant
gunelalasgarova@gmail.com

Bakalavr qəbulunda islahatlar: Azərbaycan təhsilində müqayisəli təhlil və təklif

Xülasə

Bu araşdırma Azərbaycanda ali təhsilə müxtəlif qəbul yollarını təklif edir. 25 il ərzində Azərbaycanda DİM rüşvətxorluq və korrupsiyaya qarşı mübarizə aparmaq və ali təhsildə inklüzivliyi təşviq etmək üçün islahatlar aparıb. Son nailiyyətlər imtahanları beynəlxalq standartlara uyğun etməkdədir. Bununla belə, universitetə qəbul alan məktəb məzunlarının sayı azalmaqda davam edir. Bu araşdırma Azərbaycanın qəbul prosesini qlobal təcrübə ilə müqayisə edir və təkmilləşdirilməsi lazım olan sahələri müəyyənləşdirir. Məqalə abituriyentlərin koqnitiv və intellektual bacarıqlarını daha yaxşı əks etdirmək üçün müxtəlif qiymətləndirmə meyarlarını təklif edir.

Açar sözlər: *bakalavr pilləsinə qəbul, universitet imtahanları, Azərbaycan təhsili, DİM, vahid qiymətləndirmə*

Introduction

During the Soviet Union era, the process of university admissions in Azerbaijan was characterized by the utilization of question cards, representing examinations conducted by experts, alongside the consideration of average marks from school diplomas, occasionally inclusive of portfolios of works. Following the dissolution of the Soviet Union, the Azerbaijani government embraced a policy that mirrored the Turkish admission model, incorporating multiple-choice tests to establish a foundation for equality in the admissions process. Over the past 25 years, the criteria for admission to higher education institutions in Azerbaijan have continuously evolved, adapting international practices and experiences. In recent years, all have witnessed pivotal reforms and regulatory adjustments; however, university admissions rules lack sustained stability, and the number of admitted applicants continues to decline.

The predominant requirement introduced in these reforms involves amalgamating scores from school-leaving exams and university admission exams, focusing primarily on assessing the applicant's knowledge level. This research thoroughly analyzes the principal pathways for all applicants to Higher Education Institutions (HEIs) in Azerbaijan, examines its post-colonial characteristics, and presents recent data on the outcomes of undergraduate degree admissions worldwide. In conclusion, this study advances a policy briefing that proposes three potential admission models, addressing the need for securing increased admission rates and stability within the university admission framework in Azerbaijan.

Literature Review.

Azerbaijan promptly identified education as a key national priority upon achieving historical independence. The period coinciding with the Azerbaijan-Armenia war (1988-1994) posed significant challenges, necessitating concerted efforts by the government to reestablish, enhance, and globalize higher education. Despite UNESCO's acknowledgment of substantial challenges faced by Azerbaijan's education, economic, social, and political sectors in the 1990s due to the war (Huseynov, 2012), the nation revitalized its education system.

During the initial phase of his presidency, Abulfaz Elchibay, the first president of the Azerbaijan Republic, played a pivotal role in instituting crucial educational policy measures. These decisions included the facilitation of private educational institutions, the revival of academic exchange programs, and the seminal introduction of a centralized test format for university admissions. The adoption of Centralized Testing Admission was underscored by incorporating the "Turkish model of centralized university entrance examinations" (Kazimzade, Silova, 2009: 256), a strategic move aimed at eradicating the pervasive issues of bribery and protectionism within the admissions process.

In response to these imperatives, the State Student Admission Committee (SSAC) was established in 1992, charged with implementing country-wide exams at the undergraduate (baccalaureate) level. The committee garnered substantial recognition, fostering public confidence in the perceived elimination of corruption from the university admission process (Abbaszade, Aliyev, Shelaginov, 2021: 11-17). Since 1995, the examination procedure, culminating in a three-hour test requiring students in the 11th grade to respond to 120 multiple-choice questions across four subjects, has been the cornerstone of university admissions.

Over time, the SSAC's purview expanded to encompass graduate, residency, and vocational education admissions responsibilities. Commencing in 2012, the SSAC was granted the authority to administer a centralized graduation exam (i.e., school leaving) independently from the Ministry of Science and Education (MSE). In summary, the crux of Azerbaijan's education examination system revolves around the administration of centralized tests by the State Examination Center (SEC).

Azerbaijan's involvement in the Bologna Process in 2005 marked a transformative juncture for the nation's education landscape, ushering in groundbreaking changes within the K-11 sector. This participation in the Bologna Process reflects Azerbaijan's commitment to aligning its educational system with European standards and fostering greater integration and collaboration within the global academic community.

Subsequently, in 2016, the State Student Admission Committee (SSAC) underwent a transformation and assumed the State Examination Center (SEC) designation through a presidential decree issued by the President of the Republic of Azerbaijan, Ilham Aliyev. The mandate of the State Examination Center encompasses the organization of final assessments for students in secondary schools, centralized admission examinations for medical education residencies, as well as undergraduate and graduate levels of higher education at universities, including the Azerbaijan National Academy of Sciences (4).

The committee instituted significant alterations to the school-leaving and university admission exams in 2019, referring to the curriculum program established by the Ministry of Science and Education in 2016. The chairman of the committee emphasized that these changes aimed to enhance the form and content of the exams, underscoring an "objective and transparent assessment of

applicants' knowledge" (5). Since 2009, a two-staged examination process has been in place for all graduates from comprehensive secondary education (XI grade), involving a school-leaving examination in the period between March and April (Round 1) and a university admission examination for Groups (1-4) of degree programs held between June and July (Round 2). This dual-stage examination structure has been operating for five years, starting in 2019.

The inception of higher education in Azerbaijan can be traced back to the establishment of Baku State University in 1919, a landmark development during the Democratic Republic of Azerbaijan, also known as "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti". This establishment marked the emergence of Azerbaijan Higher Education, a significant initiative led by the Azerbaijani elite, who, having received education in Europe, recognized the imperative of constructing a national higher education system (Isakhanli, Pashayeva, 2018: 97-121.). The creation of the new democratic republic was informed by the collective understanding among the Azerbaijani elite of the critical role a higher education system plays in a nation's societal and intellectual advancement.

In the wake of Azerbaijan's declaration of independence in 1990, a noteworthy surge in higher education institutions ensued, with more than thirty public and private universities being founded. This diverse array of institutions exhibits a variety of educational approaches, including multilingual, dual program offerings (e.g., ADA, BEU, APU), and the establishment of regional branches (e.g., BSU, UNEC). This expansion underscores the dynamism and adaptability of Azerbaijan's higher education sector, catering to diverse educational needs and reflecting the evolving landscape of academic offerings within the country.

According to the State Statistical Committee (SSC, 2021), the higher education landscape in Azerbaijan comprises 51 universities, with forty being public institutions and 11 private ones as of 2023 (7). Among these, 20 are State Higher Educational Institutions under the purview of the Ministry of Science and Education (MSE), 13 fall under the oversight of other ministries and committees, and seven are designated as Special Purpose Higher Education Institutions. A comprehensive overview of the student population reveals that the total number of students in both state and non-state higher educational institutions at the commencement of the school year is 222,809 (SSC, 2023).

In terms of admission criteria, all universities, based on the State Examination Center (SEC) exam results, admit students at both undergraduate and graduate levels, with some institutions offering admission to Ph.D. programs. ADA University admits around a hundred students based on SAT results. Each Higher Education Institution (HEI) determines the number of enrollment places, beginning with the institution's capacity and subsequently adjusting following a government-conducted examination by the SEC. However, admission scores vary among universities, ranging, for example, from 684.8 to 200.2 (SEC, 2023).

Over the past five years, notable achievements have been recorded, with several Azerbaijani universities securing positions in global university rankings (European Commission, 2017). According to The World University Ranking (n.d.), Azerbaijan boasts five universities included in the overall Times Higher Education World University Rankings, with Baku State University securing the highest position at number 1201+. However, despite these accomplishments, G.Ibadoglu's article, 2021, highlights a concerning trend of declining higher education expenditures. Universities have shifted toward a self-financing model, reducing resources allocated to crucial areas such as research, library facilities, scholarships, and professional development. This shift potentially threatens the overall quality and competitiveness of higher education institutions in Azerbaijan.

Purpose/ Statement of the Problem.

Despite more than three decades of autonomous governance, Azerbaijan's Higher Education system retains numerous policies and programs rooted in the Soviet era, diverging from global education standards. This paper seeks to elucidate the persistent influences of post-colonialism in higher education through document analysis. The study scrutinizes and juxtaposes international

practices in higher education admissions against the Azerbaijani admission system. I aim to propose alternative models conducive to future social development.

Notably, a pervasive uniformity characterizes the admission criteria employed by most universities in Azerbaijan, wherein the evaluation predominantly relies on a test-based examination assessing knowledge skills. The study aims to discern the crucial attributes essential for admission to undergraduate programs at four-year universities in Azerbaijan and illuminate the similarities and distinctions compared to neighboring countries. In this vein, the research endeavors to enhance the accessibility and applicability of the admission process for all potential Azerbaijani applicants, thereby contributing to the refinement of the higher education landscape in the country.

Significance of the Study.

The significance of this study lies in its endeavor to offer comprehensive insights into the university admission process, adopting a global perspective on best practices. By delving into the significance of admission criteria, encompassing both hard and soft skills, this research can unlock novel opportunities for school graduates and contribute to heightened literacy levels, particularly in underserved rural and low-income areas. The anticipated changes can foster increased success, enhancing diversity and inclusivity by facilitating access to higher education for graduates from diverse geographical and socioeconomic backgrounds throughout the nation. Therefore, this study promises to refine the university admission process and contribute positively to educational equity and social inclusiveness.

Research Questions.

This study sought to explore three questions:

1. What insights can be gleaned from recent data on Azerbaijan undergraduate degree admission outcomes?
2. In the context of Azerbaijan, what are the mechanisms and criteria for admitting applicants into undergraduate degree programs?
3. How can alternative admission requirements be formulated and implemented for the ongoing undergraduate admission processes across Higher Education Institutions (HEIs) in Azerbaijan?

Analysis of Decision Methods of Discovered Problem.

Instrument/Materials.

The State Examination Center (SEC) meticulously curated an extensive database comprising trial exam results, school exit exams, and admissions data for both undergraduate (i.e., bachelor's) and graduate (i.e., master's) programs at universities. Therefore, for this study, a secondary analysis was conducted utilizing data extracted from the SEC's 2023 school exit exam, focusing specifically on the 2023 graduation cohort. Additionally, the study drew upon the SEC's comprehensive scientific-statistical annual reports for 2018-2022. Supplementary information was garnered from reports issued by the State Statistical Committee (SSC) and the Ministry of Science and Education of 2021 (MSE).

The dataset employed encompasses the admission plans of higher educational institutions, spanning 1992 to 2023, along with dynamic trends in the number of applications received. Furthermore, numerical characteristics about the distribution of points acquired in the admission test, particularly within the Azerbaijan sector and Groups 1-4, were considered. The dataset also encapsulates the distribution of applicants categorized by school grades and scores in the admission exams. This comprehensive dataset amalgamates MSE, SEC, and SSC information, providing a robust foundation for examining higher education admission practices. Finally, the study analyzed admission procedures in neighboring and developed countries in tandem with national data.

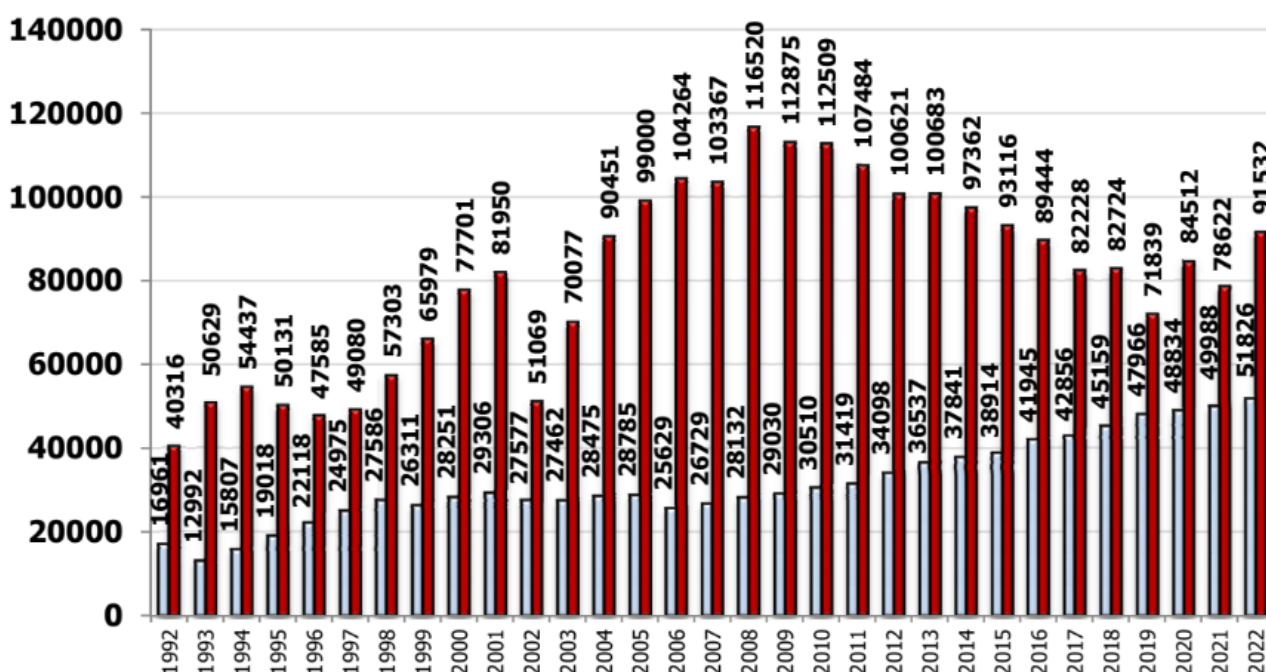
Findings from Document Analysis.

Since implementing a standardized testing policy, gaining admission to higher education has evolved into a protracted and rigorous undertaking, necessitating thorough and sustained preparation. Following the initial stage of additional access and registration for available undergraduate positions, the admissions for the year 2023 (there were 91,532 applicants) culminated in the acceptance of 46,897 students, achieving a 91.43% completion of the admission

plan. As detailed in the State Examination Center’s (SEC) 2023 annual report, a substantial proportion of applicants, comprising 51.24 % or 44,635 individuals, were unsuccessful in securing admission to higher education institutions. The presented statistics underscore the intense competition and unfulfilled aspirations inherent in the admission process, portraying it as a formidable and conscientious endeavor (SEC, 2023).

Administrative perspectives contend that this form of admission, characterized by its selective nature, mitigates issues of overcrowding and high dropout rates within university programs at later stages. Figure 1 visually represents the persistent challenge, revealing that despite an increase in available places, approximately half of the yearly applicants fail to secure access to undergraduate programs. This scenario underscores the magnitude of the competition and the discernible difficulties encountered in the higher education admission process. Hence, over the course of the past two decades, the admission failure rate for prospective undergraduate degree candidates has consistently exceeded 50 percent.

Figure 1.
Admission plan of Higher Educational Institutions and dynamics of the number of applicant applications for 1992-2022 (SEC, 2023: 30).

*Red columns of applicants

*Blue columns for admission plans

Based on an analysis of data provided by the State Examination Center (SEC), it is evident that high school graduates across Azerbaijan have acquired school programs at a rate ranging from 27% to 57% as of the year 2023. A noteworthy observation is made by Aliyev, 2011, who underscores the prevalence of high schools, particularly in rural and remote areas, where many graduates exhibit minimal to zero transition to higher education (Aliyev, 2011: 20-37).

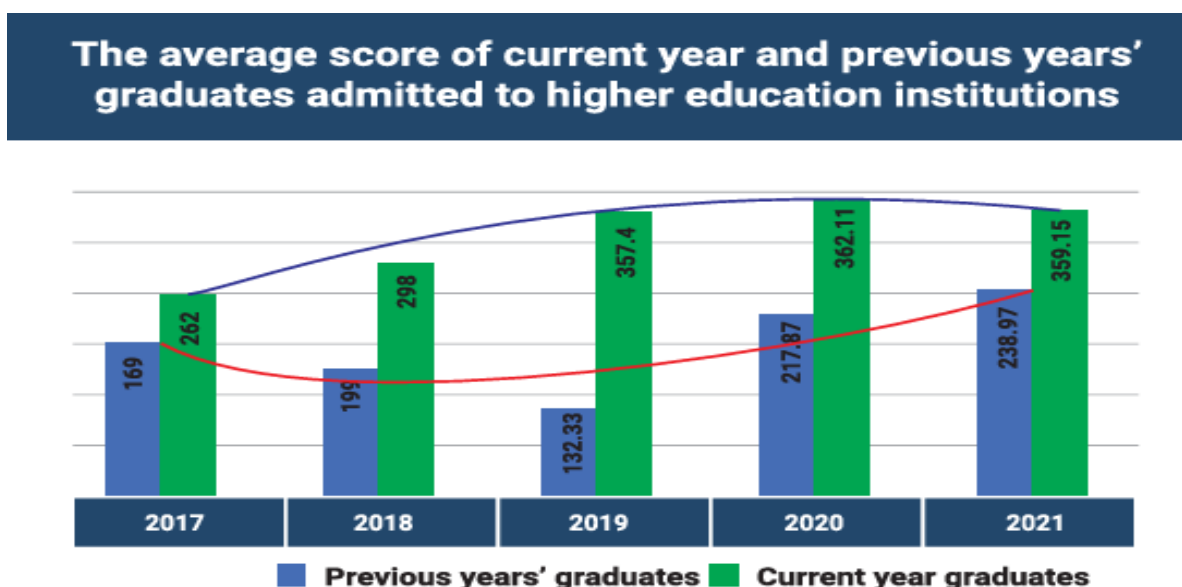
Further examination of the university admission exam results, disaggregated by regions across the country, reveals a distinct pattern. Notably, the highest performance is consistently observed in private lyceums and schools located in big cities under the purview of the Ministry of Science and Education. According to the Ministry of Science and Education’s (MSE) report for the year 2023, a comparative analysis of XI grade graduation exams indicates that lyceums, specifically those under the Ministry of Science and Education and private lyceums, occupy the foremost positions (MSE, 2023) which widens the gap between urban and rural.

School graduates provide their grades for each subject for the undergraduate admission application. Later, the SEC analyses the data and compares the school-leaving and university admission exam results. Results of admission exams of 94.51% of high school graduates with grade “3” (i.e., satisfaction) in all school subjects were very poor - in the range of 0–200 points, which is a high correlation. However, only 35.21% of the graduates with grades “5” (i.e., excellent) were able to justify their high school grades. This shows that the low grades given in schools are objective, while the high grades are relatively inflated (SEC, 2023). The SEC announced that they could add school grades as an additional assessment source only after getting a high correlation (i.e., $r > 0.9$) between school grades and exam points. Otherwise, the “excellent” grade owners who do not justify excellent grades can oust those who score at their knowledge and surpass them in admission to higher education institutions. It can bring bribery and corruption again as it was before 1992. This empirical observation substantiates the contention that assessments conducted by schoolteachers continue to exhibit both inaccuracy and ambiguity.

Despite the SEC’s overwhelming reports, we can see positive results from MSE in the 2021 report. According to the last report published by the Ministry of Science and Education (MSE), there has been an augmentation in the average scores attained by both current applicants and those from the preceding year. The report highlights that, historically, the results of graduates from the previous year have been lower than those of the current year, as depicted in Figure 3. Despite this, the average point indicator in the prior year’s graduates among individuals admitted to higher education institutions in the 2020 entrance exam was 266 points, with the current year’s graduates exhibiting an average point indicator 100 points higher. Notwithstanding these variations, a discernible upward trend characterizes the academic performance of both cohorts (MSE, 2020).

Additionally, there has been a noteworthy decline in the percentage of matriculants scoring below 200 points in the centralized exam, decreasing from 49% in 2017 to 39% in 2021. The report emphasizes that, compared to 2020, an improvement is evident in the results of XI grade final exams in 2021, thereby substantiating the Ministry of Science and Education’s assertion of ongoing progress (MSE, 2020: 109).

Figure 3.
The previous and current years’ average scores of graduates from centralized exams in admission to HEIs (MSE, 2020: 115).

It can be deduced that over 90% of secondary school graduates opt for the State Examination Center (SEC) exams to secure university admission. Yet, nearly half of them face unsuccessful outcomes. This outcome may be attributed to either intense competition or a scarcity of available

admission slots. However, more than four thousand undergraduate seats remain unoccupied annually, even after the second round of enrollment. This non-utilization of open slots can be attributed to various factors, including prohibitively high annual fees, the absence of relevant faculties, and inaccuracies in faculty coding.

Within the scope of this research, alternative admission models are proposed to alleviate the reliance on SEC exams and broaden opportunities for all adolescents. In the subsequent discussion section, alternative admission criteria for Higher Education Institutions (HEIs) are recommended to enhance diversity and elevate admission percentages.

Discussion.

Admission Options and Facts.

The ensuing enumeration delineates various options and pertinent information regarding undergraduate degree admission for both Azerbaijani and international applicants:

1. State Examination Center Exams:

The school-leaving and university admission exams administered by the State Examination Center (SEC) are characterized by their competitive and challenging nature, necessitating several years of additional preparation. Annually, over 45 thousand students secure admission to undergraduate degree programs, some with state scholarships. However, around 55% fail to attain the requisite scores for admission, precluding them from subsequent attempts.

2. Admission of Sub-Bachelors to Undergraduate Degree Programs:

In a groundbreaking development initiated in 2019, graduates from vocational colleges were granted a “sub-bachelor” qualification, allowing them to partake in program selection rounds without undergoing university admission exams. The eligibility of degree programs for sub-bachelors was determined through collaboration between the State Examination Center and the Ministry of Science and Education. In this initiative’s inaugural year, 3,592 sub-bachelors out of 14918 were admitted to various undergraduate programs (SEC, 2021).

3. Scholastic Aptitude Test (SAT)

Exclusively, ADA University acknowledges SAT results, aligning with the global practice embraced by numerous colleges and universities. In 2023, 190 applicants achieved student status through the ADA University committee’s approval based on SAT scores and interviews.

4. Admission to Degree Programs with Aptitude Assessment (Group 5 only):

Certain programs, such as “Fine Arts,” “Music,” “Architecture,” “Theater, Cinema, and Choreography,” “Physical Education, and Sports,” among others, mandate only aptitude assessments after the school-leaving exam.

5. Completion of Internationally Accredited Certificates:

Candidates possessing certificates from internationally accredited programs, including the International Baccalaureate (IB) diploma program, advanced levels of the general certificate of education, and advanced placement, can secure admission to some undergraduate programs without facing competition upon successfully passing the Azerbaijani language exam. There is no data on how many high school students could get undergraduate admission through this way.

6. Winners of International and National Subject Olympiads:

A category of candidates, namely winners of international and national subject Olympiads, international competitions, and contests, enjoy the privilege of admission to higher education institutions without the requirement of formal exams. For example, Azerbaijani schoolchildren garnered 63 medals across 19 different International Olympiads and contests in 2020.

7. International Students:

International students can apply to Azerbaijani universities by presenting their high school diploma or attestation. The 2022-2023 academic year witnessed approximately 6,223 foreign and non-citizen students from 89 countries studying in higher and sub-bachelor institutions within the Republic of Azerbaijan, with a predominant representation from countries such as Turkey, Iran, Georgia, Russia, Iraq, Nigeria, Turkmenistan, India, Pakistan, and others (SSC, 2023).

8. *ADA University Admission Criteria for ADA School Graduates:*

In the last three years (2020, 2021, and 2022) (12; 13; 14). ADA University has instituted unique criteria for the admission of ADA school graduates. The criteria include achieving a minimum 2.00 Cumulative GPA at the time of graduation, with 85% of the Cumulative GPA derived from final grades across all terms studied at ADA School and 15% comprising results from the Attestation Exam conducted by the State Examination Center, encompassing Azerbaijani language, English, and Mathematics. This application process is exclusively tailored for ADA school graduates and is characterized by a highly competitive and privileged admission process (20).

As previously highlighted, the predominant recourse for most secondary school graduates is the reliance on State Examination Center (SEC) exams, and a significant proportion—more than half—find themselves unable to navigate the intricacies of undergraduate admission successfully. Alternative pathways to admission appear to be both limited and highly specific, presenting a fragmented landscape. It is worth noting that no distinct provision exists for special admission considerations based on societal demographics. Nevertheless, particular quotas are allocated for state-funded positions designated for applicants from families affected by internal displacement, those with low-income backgrounds, refugees, or orphans (Abbaszade, Aliyev, Shelaginov, 2021: 11-14).

The SEC exams emerge as the predominant and virtually exclusive avenue for gaining admission to higher education institutions. This method is characterized by its competitive, challenging, centralized nature and is only accessible to those graduates who have diligently prepared for this rigorous evaluative process.

The Global Landscape of Undergraduate Admissions.

The global landscape of undergraduate university admission procedures is richly diverse, with approaches varying across countries. Notably, some nations, including China, Japan, Brazil, and France, have adopted centralized systems akin to Azerbaijan. Conversely, others, such as the United States, Canada, and Iceland, have vested autonomy in universities, while some, like Australia, the UK, and India, have blended elements of both centralization and university admission autonomy. On the other hand, Austria, Switzerland, and Belgium have embraced a highly liberal approach to undergraduate admission, allowing all high school diploma holders to apply to public universities without stringent criteria (Rigol, 2003).

In the context of neighboring countries, Russia is undergoing a transition from individual university application forms to the Unified State Examination (USE) program. Similarly, Iran (Konkour), Turkey (ÖSS), and Georgia (Unified National Examinations) exhibit a comparable undergraduate admission policy to that of Azerbaijan. However, the increasing critique of standardized tests used in student selection for higher education has prompted experts to advocate for alternative admission options, urging universities to consider alternative criteria beyond numerical scores (Cole, 2016; Koljatic, Silva, Sireci, 2021; Sternberg, Bonney, Gabora, Merrifield, 2012: 30-41).

This study aims to shift the focus toward potential undergraduate admission options distinct from the State Examination Center (SEC) exams. These alternative criteria transcend mere numerical assessments and allow universities to evaluate applicants' personal qualities and skills. High school students can concentrate on their academic programs and curricula by adopting qualitative criteria while enhancing their abilities and skills. The subsequent section outlines qualitative criteria widely employed for undergraduate admissions globally, exploring potential options for Azerbaijan within this framework:

1. *School Achievement (High School GPA):*

Despite the earlier acknowledgment of the limited correlation between students' high grades and examination results, the high school GPA remains a primary option for particular school graduates. Notably, ADA University already accepts ADA school graduates based on their GPA, demonstrating positive outcomes. As such, graduates from lyceums, international schools, and

institutions overseen by the Education Ministry, exhibiting consistently high performance, should be allowed to apply for undergraduate admission utilizing their high GPAs.

2. *Extracurricular Activities:*

Extracurricular activities, known for fostering the development of social, academic, and intellectual skills (Lawhorn, 2008), are unfortunately not emphasized as essential requirements in Azerbaijani high schools. However, many developed countries advocate for students' engagement in extracurricular activities alongside their core subjects. For instance, students applying for Group 5 must undergo an aptitude assessment as a form of extracurricular preparation. Leveraging the SEC's experience with this type of admission, extending such criteria to other admission groups is imperative and can bring applicants some chance for admission.

3. *Personal Essays:*

In contrast to the prevailing practice in Azerbaijan, personal essays play a significant role in the admission processes of many world universities. These essays, often accompanied by GPA requirements in online applications, allow high school graduates to showcase their interests, personal goals, and academic aspirations. "Admission officers utilize these essays as evidence of creativity, intellect, and writing proficiency" (Tessler, 2018). Proposing a departure from the conventional undergraduate admission practices in Azerbaijan, I suggest that students who fail the SEC exams should be allowed to submit a personal statement, if desired, for unoccupied faculties even after the second admission round. This innovative approach would enable universities to consider students during a third-round admission process.

4. *Letters of Recommendation:*

Letters of recommendation, integral components of admission applications, constitute written endorsements from individuals capable of providing insights into the student's experiences. These letters serve to evaluate a student's performance in academic settings, professional environments, or extracurricular activities through the perspective of someone other than the student (Tessler, 2018). This practice aligns with the global norm in university admission applications. Integrating the aforementioned personal essay option with letters of recommendation could offer an alternative pathway for applicants from rural areas who may face challenges adequately preparing for the SEC exams. Such a model of undergraduate admission could be seamlessly conducted and supervised by the SEC in an online format.

5. *Interview:*

While interviews are conventionally associated with graduate or doctoral levels, considering them as an additional option for undergraduate admission remains viable. Research on undergraduate admission interviews emphasizes the assessment of a student's motivation and oral communication skills during the interview process (Tessler, 2018). Drawing from the successful experience of ADA University with SAT applicants, universities could be granted the authority to utilize SAT scores – an effective predictor of academic performance – and conduct interviews with their experts, as practiced by ADA University for many years (21).

6. *College Credit Plus:*

In the latter half of the 20th century, select states within the United States implemented the Post Secondary Enrollment Options (PSEO), subsequently succeeded by the College Credit Plus initiative in 2015. This program facilitates high school student enrollment in college courses, enabling the simultaneous accrual of college and secondary school credits. Aside from logistical considerations such as transportation, the government assumes financial responsibility for tuition and textbooks. The fundamental objective of this initiative is to afford students, particularly those hailing from underrepresented familial backgrounds, unrestricted access to college-level courses without incurring financial burdens. Given the prevalent structure of global education systems emphasizing the acquisition of requisite credits, this program is pivotal as a transitional conduit linking the realms of secondary education and tertiary studies. In effect, it optimizes resource allocation and temporal efficiency for participating students.

7. *Other Community Service Endeavors:*

In several developed countries, high school students actively engage in community service and volunteer activities: a novel and underdeveloped expectation for Azerbaijani youth that warrants adaptation. Encouraging high school students to participate in social and community endeavors and emphasizing the potential benefits for their future and university admission is imperative. I propose that students involved in community service receive additional credits during the admission process, promoting an active lifestyle among teenagers.

8. *Athletic Participation:*

In certain countries, athletic achievements are considered in admission exams due to the positive correlation between sports involvement and academic success (Yildirim, Bayrak, 2019). This principle is already applied in the aptitude assessment for those seeking admission to the Azerbaijan Sports Academy. Recognizing athletic achievements is crucial and should be acknowledged positively, fostering students' physical performance and contributing to the development of self-motivation, leadership skills, time management, and a sense of responsibility among undergraduates.

9. *Awards and Scholarships:*

As previously mentioned, international Olympiad winners are eligible to apply for undergraduate admission, providing a distinctive edge over other applicants. Acknowledging and rewarding awards and scholarships contribute significantly to positive social development, fostering increased community involvement and participation in international competitions. I suggest that students with achievements in regional competitions or international programs such as FLEX and the Benjamin Franklin Transatlantic Fellowship be granted additional consideration in the admission process. This proposal, however, warrants thorough investigation and careful evaluation before implementation.

10. *Military-Friendly Bachelors:*

In certain nations, such as the United States, individuals affiliated with the military are entitled to specific benefits, including discounted tuition, flexible course arrangements, and exemption from application fees. These concessions extend to the admission process, wherein military-affiliated applicants receive preferential treatment to recognize their service. Such a framework facilitates the initiation or resumption of undergraduate education for veterans, enabling them to pursue degrees in fields of personal interest. Considering the current demographic landscape in Azerbaijan, marked by a significant number of veterans resulting from the 2020 conflict, there exists an opportunity for universities to adopt a veteran-friendly approach to college admissions. Institutions can acknowledge and leverage these individuals' unique experiences and backgrounds, streamlining their acceptance into undergraduate degree programs.

Implications / Recommendations.

The State Examination Center (SEC) stands as a pivotal specialized central entity responsible for both international and national examinations in Azerbaijan. Throughout its existence, the SEC has achieved remarkable milestones, with recent accomplishments over the last 3-4 years earning acclaim from educational experts, applicants, and parents alike. The commendable strides, particularly in the admission processes for sub-bachelor's and international diplomas without exams, signify significant steps towards enhanced transparency and increased opportunities for the youth. Based on a comprehensive examination, comparison, and scrutiny of global practices, I propose three admission models:

1. *Autonomy for Universities:*

Grant universities the autonomy to admit undergraduate students based on SAT or school-leaving exam results in the initial round while employing interviews or online applications involving personal essays and recommendations for the second round. ADA University's successful implementation of this approach can serve as a model for other institutions. This model could be applied to universities with high admission percentages or top scores, with a limited quota assigned

to monitor outcomes. This implementation should be carefully strategized to mitigate potential challenges such as high dropout rates and exam failures in subsequent years.

2. Merit-Based Extra Points:

Award additional points to students who have actively participated in extracurricular activities and community endeavors, completed military service (e.g., participated in the 2020 war), and succeeded in global or athletic competitions. Each distinct achievement could contribute an extra point (e.g., 50) to be added to the cumulative points from school-leaving and university admission exams. Rigorous planning and preparation, including the requirement for officially sealed documents, are essential to ensure the integrity of the process and guard against fraud and corruption. This model aims to incentivize students from urban areas and those with exceptional skills to pursue undergraduate education.

3. Selective Admission from Top Schools:

Implement a system that admits applicants with a high average GPA from the top twenty schools, as delineated in the SEC annual report. ADA University's recent adoption of this method, where admission is exclusively granted to students from ADA School, serves as a precedent. This approach should be extended to all universities, allowing students from distinguished schools, such as Sumgayit City Gymnasium of Natural Sciences or Sumgayit City "Talent" Lyceum, to apply with their average GPA, leveraging the recognized quality of education provided by these institutions.

The temporal demands and financial burdens associated with the protracted duration of each round of conventional admission exams, spanning nearly a year, pose considerable challenges for applicants who dedicate 1-3 years to preparatory endeavors. While the State Examination Center (SEC) exams stand as widely employed and esteemed standardized tests, acknowledged for their predictive validity in forecasting academic success at both undergraduate and graduate levels, the proposed admission models present decentralized alternatives. Certain universities and schools may benefit from incorporating these models into their admission policies, introducing flexibility and diversification. Contrary to the considerable costs incurred in preparing for SEC exams, despite being fee-free, the suggested models offer cost-effective alternatives, with the creation of portfolios facilitated by school counselors.

A paramount concern pertains to the absence of high school guidance counselors, a deficiency that mandates intervention from the Ministry of Science and Education (MSE). Embedding counseling services within every high school is imperative, with the role of school counselors extending to guiding tutors, faculty selection, portfolio preparation, recommendations, and undergraduate admissions. Recognized as intermediaries between students and college admission processes, guidance counselors, according to Tessler (2018), are instrumental in bridging critical informational gaps. The present shortage of such services in schools, coupled with the limited capacity of parents and paid tutors, exacerbates the challenges high school graduates face preparing for exams and navigating the intricacies of the admission process.

Conclusion

In summation, Azerbaijan is accepted as having low enrollment levels compared to neighboring countries (World Bank, 2018). Therefore, the three proposed alternative models offer a viable departure from the conventional university admission paradigm, potentially alleviating the physical and mental stressors confronting students, parents, and educators (Chetin, Unsal, 2019). These models hold promise in fostering a more equitable and accessible admission system, wherein students with exceptional GPAs can secure admission sans the traditional university admission exam. Furthermore, candidates from rural areas, constrained by limited opportunities, can benefit from additional incentives linked to extracurricular activities and community services. These alternatives towards decentralization aim to enhance competition among schools, afford autonomy to select premier universities, and holistically elevate overall admission percentages.

Reference

1. Huseynov, V. (2012). Azerbaijan. Balancing freedom, autonomy and accountability in education. 4(7-21). Tilburg, NL: Wolf Legal Publishers.
2. Kazimzade, E., Silova, I. (2009). External examination system in Azerbaijan. Secondary School External Examination Systems: Reliability, Robustness, and Resilience. Amherst, NY: Cambria Press, pp.253-264.
3. Abbaszade, M., Aliyev, N., Shelaginov, O. (2021). The University admission system in Azerbaijan. The Mechanisms of Admission to Universities and the Accessibility of Higher Education. HERB Higher Education in Russia and Beyond, 1(26), pp.11-14.
4. SEC. (n.d.). Center. <http://dim.gov.az/en/center/index.php>
5. Modern. (2018). Appeal from Maleyka Abbaszade Regarding the New Model of Final and Entrance Exams. October 13. (Məleykə Abbaszadədən Buraxılış Və Qəbul İmtahanlarının Yeni Modeli ilə Bağlı Müraciət). <https://modern.az/az/news/180228/meleyke-abbaszadedenburaxilis-ve-qebul-imtahanlarinin-yeni-modeli-ile-bagli-muraciet->
6. Isakhanli, H., Pashayeva, A. (2018). Higher education transformation, institutional diversity and typology of higher education institutions in Azerbaijan. 25 Years of Transformations of Higher Education Systems in Post-Soviet Countries. Palgrave Studies in Global Higher Education book series (PSGHE). April 25, pp.97-121.
7. Sphere, (n.d.). Higher Education in Azerbaijan, Projects, and Initiatives. <https://supporthere.org/page/higher-education-azerbaijan>
8. SSC. (2023). Education, science, and culture. Higher education institutions. <https://www.stat.gov.az/source/education/?lang=en>
9. SEC. (2023). Scientific-statistical analysis of the final exam results on students' admission to higher and secondary outstanding educational institutions of the Republic of Azerbaijan and public education institutions for the 2020-2021 academic year, 610 p. <http://dim.gov.az/activities/research/statistika/>
10. European Commission. (2017). Overview of the Higher Education System, Azerbaijan. February. ISBN: 978-92-9492-380-6.
11. SEC. (2021). Scientific-statistical analysis of the final exam results on students' admission to higher and secondary outstanding educational institutions of the Republic of Azerbaijan and public education institutions for the 2020-2021 academic year, 596 p. <http://dim.gov.az/activities/research/statistika/>
12. SEC. (2020). Scientific-statistical analysis of the final exam results on students' admission to higher and secondary outstanding educational institutions of the Republic of Azerbaijan and public education institutions for the 2019-2020 academic year, 612 p. <http://dim.gov.az/activities/research/statistika/>
13. SEC. (2022). Scientific-statistical analysis of the final exam results on students' admission to higher and secondary outstanding educational institutions of the Republic of Azerbaijan and public education institutions for the 2020-2021 academic year, 610 p. <http://dim.gov.az/activities/research/statistika/>
14. Aliyev, R. (2011). Azerbaijan: How equitable is access to higher education? Khazar Journal of Humanities and Social Sciences 14(1), pp.20-37.
15. Rigol, G.W. (2003). Admissions Decision-Making Models: How US Institutions of Higher Education Select Undergraduate Students.
16. Cole, J.R. (2016). Toward a More Perfect University. New York: Public Affairs.
17. Koljatic, M., Silva, M., Sireci, S.G. (2021). College admission tests and social responsibility. Educational Measurement: Issues and Practice, 40(4), pp.22-27. <https://doi.org/10.1111/emip.12425>
18. Sternberg, R.J., Bonney, C.R., Gabora, L., Merrifield, M. (2012). WICS: A model for college and university admissions. Educational Psychologist, 47(1), pp.30-41. <https://doi.org/10.1080/00461520.2011.638882>

19. Lawhorn, B. (2008). Extracurricular activities. *Occupational Outlook Quarterly*, pp.16-21.
20. Tessler, A.R. (2018). Making college admission count: the importance of admission criteria in the current undergraduate admission process. *Theses and Dissertations*, 2574 p.
<https://rdw.rowan.edu/etd/2574>
21. ADA. (n.d.). ADA School, Admission Process. https://www.ada.edu.az/frq-content/plugins/college_content_x1/entry/richcont/20191106105152_28924400.pdf
22. Yildirim, M., Bayrak, C. (2019). The participation of university students in physical activities based on sport and the effect of the students' quality of life on academic achievement and socialization (Sample of Eskisehir Osmangazi University). *Hacettepe University Journal of Education*, 34(1), pp.123-144 doi: 10.16986/HUJE.2017032928
23. Chetin, A., Unsal, S. (2019). Social, psychological effects of central examinations on teachers and their reflections on teachers' curriculum implementations. *Hacettepe University Journal of Education*, 34(2), pp.304-323. doi: 10.16986/HUJE.2018040672

Received: 27.11.2023

Accepted: 09.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/32/36-40>

Günay Əkbərova
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
gunay.akbarova.zabil@gmail.com

TÜRKİYƏNİN TARİXİ DÖNÜŞÜNDƏ ƏNVƏR PAŞA VƏ MUSTAFA KAMALIN FƏRQLİ SİYASİ DÜŞÜNCƏLƏRİ

Xülasə

Bu məqalədə Mustafa Kamal Atatürklə Ənvər Paşanın müxtəlif situasiyalardakı müxtəlifliyindən bəhs edilir. Girişdə onların tanışlıqlarından və bəzi məqamlarda ortaq dil tapmalarından bəhs olunsa da, daha sonra biz, ələlxüsus da, Balkan müharibələrindən sonra onlar arasındakı fərqliliklərin şahidi oluruq. Ənvər paşanın bəzi yanlış strategiyaları olmasına baxmayaraq onun və Mustafa Kamalın müstəqil Türkiyəsinin inkişafına qatqıları və onların liderliyi altında formalaşan siyasi təfəkkür müstəqil Türkiyə tarixində müstəsna yer tutur.

Biz də bu məqaləmizdə Osmanlı imperiyasının son dövrlərindən Cümhuriyyətin qurulmasınadək Mustafa Kamal ilə Ənvər paşanın siyasi görüşləri, Birinci Dünya müharibəsi və Qurtuluş savaşındakı hərbi strategiyaları və dövlət idarəçiliyindəki liderliyini ətraflı şəkildə ələ almışıq.

Açar sözlər: Mustafa Kamal Atatürk, Ənvər paşa, Balkan müharibələri, Qurtuluş savaşı, Sarıqamış döyüşü

Gunay Akbarova
Baku State University
PhD student
gunay.akbarova.zabil@gmail.com

The different political thoughts of Enver Pasha and Mustafa Kamal in Turkey's historical turn

Abstract

This article talks about the differences between Mustafa Kemal Atatürk and Enver Pasha in different situations. Although the introduction talks about their acquaintance and finding a common language at some points, later we witness the differences between them, especially after the Balkan wars. Although Enver Pasha had some wrong strategies, his and Mustafa Kemal's contributions to the development of independent Turkey and the political thinking formed under their leadership have an exceptional place in the history of independent Turkey.

In this article, we have discussed in detail the political meetings of Mustafa Kemal and Enver Pasha, military strategies in the First World War and the War of Independence, and their leadership in state administration from the last days of the Ottoman Empire to the establishment of the Republic.

Keywords: Mustafa Kamal Ataturk, Enver Pasha, Balkan Wars, War of Independence, Battle of Sarıqamış

Giriş

Ənvər Paşanın liderlik keyfiyyətləri və gənc zabitlər arasında artan şöhrəti gənz zabit Mustafa Kamalın da diqqətini çəkmiş, lakin zaman keçdikcə fərqli hərbi strategiyaları və Osmanlı İmperiyasının gələcəyi ilə bağlı fərqli baxışları səbəbindən aralarında gərginlik yaranmışdı. Birinci Dünya Müharibəsinin başlaması ilə Ənvər Paşanın ekspansionist siyasəti ilə Mustafa Kamalın daha balanslı və müdafiə mövqeyi arasında böyük bir uçurum yarandı. Bu fərq Gelibolu döyüşü kimi

mühüm tarixi hadisələr zamanı da özünü büruzə verdi. Ənvər Paşanın strateji səhvləri və Mustafa Kamalın hərbi strategiyası onların münasibətlərini daha da mürəkkəbləşdirdi. Bu əlaqələr Osmanlı İmperiyasının dağılmasından Türkiyə Cümhuriyyətinin yaranmasına qədər davam edən kritik prosesin bir hissəsi idi və hər iki liderin tarixi faciələr və milli azadlıq mübarizəsi kontekstində oynadığı rollar bu gün mühüm yer tutur.

Osmanlı İmperiyasının son dövrü və Ənvər Paşa.

Ənvər Paşa gənc bir zabit kimi sürətlə yüksəldi və “İttihat və Tərəqqi” Komitəsinin nüfuzlu üzvü oldu. Bu dövrdə Osmanlı İmperiyasının zəifləyən quruluşu daxilində Ənvər Paşanın siyasi nüfuzu kifayət qədər aydın görünürdü. Yaxşı, bu proses necə inkişaf etdi?

Ənvər Paşanın siyasi yüksəlişi Balkan müharibələrindəki rolu ilə sürətləndi. Bu müharibədən sonra Osmanlı İmperiyası ərazi itkisinə məruz qaldıqca və daxili qarışıqlıqlar artdıqca Ənvər Paşa kimi gənc zabitlər siyasi səhnədə daha çox nüfuz qazandılar. İttihat və Tərəqqi Komitəsində Ənvər Paşanın nüfuzu və liderliyi artaraq siyasi arenada güclü mövqeyə yüksəldi.

Ənvər Paşanın baxışları və siyasi mövqeyi ümumilikdə ekspansionist və pan-Turanist ideyalar üzərində qurulmuşdu. Osmanlı imperiyasının dağılması qarşısında onun siyasi düşüncəsi imperiyanın sərhədlərini genişləndirməyə yönəlmişdi. Ancaq bu siyasət bəziləri tərəfindən mübahisəli hesab edildi və onların imperiyanın dağılmasına təsiri müzakirə mövzusu oldu.

Ənvər Paşanın fəaliyyəti, xüsusilə I Dünya Müharibəsindəki rolu ilə daha da əhəmiyyət qazandı. Osmanlı İmperiyası Almaniyanın tərəfində müharibəyə girəndə Ənvər Paşanın təsiri daha da yüksəlmişdi. Ancaq müharibə zamanı alınan bəzi strateji qərarlar Ənvər Paşanın siyasi zəkasının şübhə altına alınmasına səbəb oldu. Xüsusilə Qafqaz Cəbhəsindəki məğlubiyyətlər və onun Gelibolu müharibəsindəki rolu Ənvər Paşanın siyasətinin və hərbi strategiyalarının tənqidinə səbəb oldu.

Ənvər Paşanın siyasi yüksəlişi və baxışları Osmanlı İmperiyasının mürəkkəb siyasi atmosferində mühüm rol oynamışdır. Lakin bu rol həm müsbət, həm də mübahisəli cəhətləri ilə o dövrün siyasi tarixində iz qoymuş mühüm elementdir.

Mustafa Kamalın gənclik illəri və siyasi duruşu.

Mustafa Kamal Hərbi Akademiyada təhsil aldığı dövrdən fikirləri ilə daima fərqlənmişdir. İslahatçı təfəkkürə malik olan Mustafa Kamal gənc yaşlarından Osmanlı İmperiyasının problemlərini dərinlən anlayır və bu dövrdə ordunun müasirləşməsi, təhsili, yenilənməsi kimi məsələlərə diqqət yetirirdi. Mustafa Kamal İttihat və Tərəqqi Komitəsinin nüfuzlu üzvü kimi siyasi arenada möhkəm yer qazandı. Balkan müharibələri və Birinci Dünya Müharibəsi zamanı onun rolları onun siyasi mövqeyini və ideyalarını formalaşdıran mühüm təcrübələr idi (1). Bu müddətdə tutduğu vəzifələr onun liderlik qabiliyyətini, vətənpərvərliyini daha da gücləndirdi.

Mustafa Kamalın ideyaları müasir Türkiyənin təməlinin qoyulmasına yönəlmişdi. Onun siyasi mövqeyinin əsasını milli müstəqillik, dünyəvilik, demokratiya və sosial transformasiya kimi təməl prinsiplər təşkil edirdi. Bu ideallar sonralar Cümhuriyyətin və müasir Türkiyənin əsasını təşkil edəcək islahatların əsasını qoydu.

Gənc Mustafa Kamalın sonrakı illərdə “Atatürk” kimi tanınmasına səbəb olan əsas keyfiyyətlərdən biri də onun siyasi mövqeyi idi. Onun siyasi ideyalarının ölkənin tarixi və sosial transformasiyasında oynadığı mühüm rol onun liderlik keyfiyyətlərinin və siyasi mövqeyinin dərinliyini nümayiş etdirdi.

Mustafa Kamalın yolu və siyasi mövqeyi Türkiyənin modernləşmə prosesində həlledici amil oldu. Bu duruş onu tək lider kimi deyil, həm də Türkiyənin müasir kimliyinin yaradılmasında aparıcı rol oynamış bir şəxsiyyət kimi yadda qalmasına şərait yaratdı.

İdeoloji və siyasi fərqlər:

Ənvər Paşa ilə Mustafa Kamal arasındakı ideoloji fərqlər.

Ənvər Paşa və Mustafa Kamalın siyasi yanaşmalarında fərqlər.

Ənvər Paşa ilə Mustafa Kamal arasındakı ideoloji fərqlər.

Ənvər Paşa Osmanlı İmperatorluğunun ərazi bütövlüyünü qorumaq və İslam dünyasını bir araya gətirərək güclənmək üçün panislamizmi müdafiə edirdi. Onun fikrincə, İslam birliyi Osmanlı

İmperiyasının yaşaması üçün vacib idi. Həmçinin Ənvər Paşa imperiyanın tərkibindəki etnik və dini müxtəlifliyi vurğulayaraq Osmanlıçılıq ideyasını təbliğ edirdi. Onun fikrincə, İmperiya müxtəlif etnik və dini qrupların sülh şəraitində yaşadığı bir quruluş olmalıdır.

Mustafa Kamal isə milli istiqlal və millətçilik idealları üzərində dayanırdı. Onun baxışı milli kimliyin güclənməsi və müasir Türkiyənin yaradılması idi. O, panislamizm əvəzinə Türkiyənin öz müqəddəratını təyin etməli olduğunu müdafiə edirdi. Həmçinin Mustafa Kamal Ənvər Paşanın Osmanlıçılıq ideyasının əksinə olaraq milli kimlik və müasir dövlət anlayışını önə çəkdi. O, türk milli kimliyini gücləndirməyi, etnik və dini fərqlərdən kənar milli birlik yaratmağı qarşısına məqsəd qoymuşdu. O hesab edirdi ki, müasir dövlət üçün milli kimlik bərqərar olmalıdır.

Bu fərqlər iki liderin idarəetmə və dövlət anlayışında öz əksini tapdı və Türkiyənin siyasi, sosial və mədəni quruluşuna təsir edən mühüm amillərdən birinə çevrildi.

Ənvər Paşa və Mustafa Kamalın siyasi yanaşmalarında Fərqlər. Ənvər Paşa bütün diqqətini Osmanlı İmperiyasının varlığını qoruyub saxlamaq üzərində cəmləmişdi. Onun fikrincə, etnik və ya milli kimlikləri ön plana çıxarmaqdansa, imperiyanın birliyini qorumaq üçün İslam birliyinə əsaslanan struktur vacib idi. Bu vəziyyət millət-dövlət anlayışından fərqli bir perspektivi ortaya çıxardı. Ənvər paşa hesab edirdi ki, Osmanlı İmperatorluğu bütün elementlərini özündə birləşdirən böyük və çoxşaxəli bir quruluşdur.

Mustafa Kamal isə milli kimliyə və müasir dövlət quruculuğuna diqqət yetirirdi. Onun əsas siyasi mövqeyinin əsasını millətçilik və milli istiqlal təşkil edirdi. Etnik və dini fərqlilikləri nəzərə alaraq, bu fərqləri qorumaqdansa, onları milli kimlik ətrafında birləşdirməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Müasir milli dövlət yanaşması ilə Türkiyənin milli kimliyini və birliyini gücləndirməyi hədəfləyirdi.

Bundan əlavə həm Mustafa Kamalın, həm də Ənvər Paşanın xarici siyasətdə olan fərqli görüşləri daxili siyasətdə də əks olunurdu. Belə ki, Ənvər Paşanın Almaniyaya meyilli olması, I Dünya Müharibəsi illərində Osmanlı İmperiyasını itirdiyi torpaqlar və müharibənin yaratdığı dağıntılar daxili siyasətdə iğtişənlərə səbəb oldu. Təbii ki, bu vəziyyət Mustafa Kamalın milli istiqlal mübarizəsinə təsirsiz ötüşə bilməzdi.

Mustafa Kamalın xarici siyasəti isə milli istiqlal mübarizəsinin gedişatına təsir etdi. Onun milli kimliyə və milli istiqlaliyyətə önəm verən siyasi addımları daxili siyasətdə də dəstək tapmış və Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulması ilə nəticələnmişdir. Onun xarici siyasətdə tutduğu yol daxili siyasətdə milli birlik, müasir dövlət quruculuğuna dəstək verdi.

Ənvər Paşa və Mustafa Kamalın Balkan müharibələri və Birinci Dünya Müharibəsi kontekstində münasibətləri.

Balkan müharibələri zamanı Mustafa Kamal və Ənvər Paşa.

Ənvər Paşa Balkan müharibələri zamanı Osmanlı İmperiyasının məğlubiyyətləri və ərazi itkiləri qarşısında gənc zabitlər arasında nüfuzlu bir şəxsiyyət idi. Onun bu dövrdəki liderliyi və strateji ideyaları sonrakı dövrdə də onun siyasətinə təsir göstərmişdir. Bundan əlavə Ənvər paşa Osmanlı ordusunun yenidən qurulması və modernləşdirilməsinin vacibliyini müdafiə edirdi. Balkan müharibələrindəki uğursuzluqlar onu milli birliyin möhkəmləndirilməsi və müasir ordunun yaradılmasının zəruriliyi haqqında düşünməyə vadar etmişdi.

Balkan müharibələri zamanı gənc zabitlər arasında sayılıb-seçilən şəxslərdən biri də Mustafa Kamal idi. Onun Balkan döyüşlərindəki məğlubiyyətin səbəbi ilə bağlı fikirləri maraqlıdır: “Balkan müharibəsi Türkiyədə köhnə zehniyyətin dağılmasıdır. Türkiyə ordusunun başında duran keçmiş komandirlərin iflası uğramasıdır. Bir tərəfdən hakimiyyətdəki bəzi şəxslərin yetərsizliyi, digər tərəfdən isə çürük komanda heyəti ucbatından ölkənin ən dəyərli yeri ordudan belə istifadə edilmədən düşməyə buraxılıb” (Aydemir, 1986: 277).

Balkan Döyüşləri Mustafa Kamal üçün hərbi strategiyalar və müharibədə qarşılaşdığı çətinliklər baxımından mühüm təcrübə oldu. Bu təcrübələr onun milli istiqlal və müasirləşmə ideyalarının formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Daha öncə də vurğuladığımız kimi Ənvər paşanın panislamist və osmanlı baxışı Mustafa Kamalın daha çox millətçilik və milli istiqlaliyyətə yönəlmiş fikirləri ilə ziddiyyət təşkil edirdi

(Aydemir, 1985: 315). Balkan müharibələri zamanı bu fərqli ideoloji yanaşmaların təsirləri sonrakı dövrdə Türkiyə siyasi səhnəsində ayrılığa səbəb olan amillərdən biri oldu.

Bu dövrdəki ideoloji fərqliliklər və hərbi strategiyalar Mustafa Kamal və Ənvər Paşanın gələcək siyasi karyeralarına və Türkiyənin istiqamətinə təsir edəcək əsas amillərdən biri idi.

Birinci Dünya Müharibəsində Mustafa Kamal və Ənvər Paşa.

Birinci Dünya Müharibəsində Ənvər Paşa Osmanlı İmperiyasının müharibəyə cəlb edilməsində mühüm rol oynadı. Müttəfiq dövlətlərə qarşı Osmanlı İmperiyasının tərəfini tutmuş və müharibə strategiyalarının müəyyən edilməsində mühüm rol oynamışdır.

Ənvər Paşa Çanaqqala Döyüşü kimi strateji əhəmiyyətli döyüşlərdə fəal iştirak etmişdir. Lakin onun bəzi qərarları və strateji gedişləri, ələlxüsus Sarıqamış əməliyyatı müharibənin gedişinə təsir göstərmiş və sonrakı dövrlərdə mənfi nəticələrə səbəb olmuşdur. Köprülülü Şərif bəy “Sarıqamış” fəlakətini Ənvər paşa ilə Hafız Hakkı paşanın tədbirsizliklərinin əsəri kimi qiymətləndirir (İlden, 2003: 110).

Mustafa Kamal Birinci Dünya Müharibəsi illərində müxtəlif cəbhələrdə xidmət etmiş və uğurlu strategiyalar inkişaf etdirərək diqqəti cəlb etmişdir. Onun liderliyi və müdafiə strategiyaları xüsusilə Çanaqqala müharibəsində əhəmiyyətli idi. O üzərlərinə gələn Antanta dövlətlərinə rəğmən başçılıq etdiyi orduya: “Mən sizə ölməyi əmr edirəm”, - deyərək (Aydemir, 1976: 244) əhəmiyyətli qələbə qazanmışdır.

Mustafa Kamalın döyüşün gedişatına təsir edəcək taktiki zəka və hərbi dühası onun sonrakı istiqlal mübarizəsində liderlik keyfiyyətlərinin əsasını qoydu.

Osmanlı İmperiyasının müharibədə məğlub olması və Mudros barışıq müqaviləsinin imzalanması ölkəyə böyük təsir göstərdi. Bu prosesdə Ənvər Paşanın döyüş strategiyaları və verdiyi qərarlar imperiyanın dağılmasında təsirli oldu.

Mustafa Kamal ölkənin müharibədən sonrakı vəziyyətini dəyərləndirdi və müstəqillik mübarizəsinə rəhbərlik etməyə başladı. Onun rəhbərliyi milli qurtuluş savaşının əsaslarını qoyub, Türkiyə Cümhuriyyətinin qurulmasını formalaşdırdı.

Müharibə zamanı münasibətlərin dəyişməsi. Ənvər Paşa ilə Mustafa Kamal ilkin mərhələlərdə, müharibənin gətirdiyi şərtlərdə, Osmanlı İmperiyasının maraqlarını qorumaq və müharibəni idarə etməkdə bəzən ortaq dil tapırdılar.

Ancaq zaman keçdikcə münasibətlər dəyişdi. Müharibənin gedişində baş verən mənfi hadisələr, xüsusilə, Osmanlı İmperiyasının müharibədə uğursuzluğu, işğal təhlükəsi altında olan torpaqlar və düşmən qüvvələrinin artan təzyiqləri bu münasibətlərə təsir etdi.

Bu dövrdə Ənvər Paşa ilə Mustafa Kamal arasındakı münasibətlərdəki dəyişiklik strateji və ideoloji fərqlər daha qabarıq şəkildə ortaya çıxdı. Hər ikisi Osmanlı İmperiyasının müharibə taktikaları haqqında fərqli düşüncəyə sahib idilər. Ənvər Paşa ümumiyyətlə genişlənmə siyasəti yeritirdi halda, Mustafa Kamal milli istiqlal və müdafiə strategiyalarına diqqət yetirirdi.

Bu dövrdə Ənvər Paşanın Qafqaz Cəbhəsindəki məğlubiyətləri (Aydemir, 1999: 343) və Osmanlı ordusunun dağılması Mustafa Kamalın müharibədən sonrakı dövr üçün hazırlıqlara başlamasına səbəb oldu. Mustafa Kamal milli azadlıq mübarizəsinin təşkili və müdafiə strategiyalarının işlənilməsinə diqqət yetirirdi. Bu prosesdə Ənvər Paşa ilə Mustafa Kamal arasında fikir ayrılıqları daha çox özünü büruzə verdi və münasibətlərdə gərginlik artdı (Aydemir 2020: 172).

Nəticədə müharibənin gedişi ilə Ənvər Paşa və Mustafa Kamal arasında əməkdaşlıq getdikcə zəiflədi, fikir ayrılıqları artdı və hər ikisi fərqli siyasi və strateji hədəflərə yönəldi.

Mustafa Kamal və Ənvər Paşanın tarixi təsirləri.

Mustafa Kamal və Ənvər Paşanın tarixi təsirləri və bu günə olan düşüncələri müxtəlif aspektlərdən araşdırıla bilər:

- Tarixi irs və təsirlər
- Siyasi və hərbi irsi

Mustafa Kamalın tarixi irsi və təsirləri. Mustafa Kamalın Qurtuluş Savaşında liderliyi və Cümhuriyyətin qurulmasındakı rolu onu türk millətinin gözündə önəmli bir şəxsiyyətə çevirmişdi

(Aydemir, 2019: 158). Atatürkün Cümhuriyyət dövründə həyata keçirdiyi islahatlar dünyəvilik, təhsil, qadın hüquqları, iqtisadiyyat və mədəni transformasiyalar kimi sahələrdə dərin izlər buraxdı. Bu irs Türkiyənin modernləşmə prosesində əsas rol oynamışdır.

Ənvər Paşanın tarixi mirası və təsirləri. Ənvər Paşa Osmanlı İmperiyasının tənəzzülü zamanı nüfuzlu bir lider idi. Lakin onların müharibə strategiyaları və siyasətləri bəziləri tərəfindən tənqid edilib. Xüsusilə Balkan müharibələri və Birinci Dünya Müharibəsində onun rolu və ordunun idarə olunması ilə bağlı mübahisələr var. Ənvər Paşanın Osmanlıçılıq və Panislamizm kimi ideoloji baxışları o dövrün milli kimliyinin və siyasətinin formalaşmasında təsirli olmuşdur. Lakin imperiyanın məğlubiyyətindən və süqutundan sonra onun təsiri mübahisə və tənqid mövzusunda çevrildi.

Bu iki fərqli liderin tarixi mirası və təsirləri Türkiyənin tarixi dövrlərində fikir ayrılıqlarının və qarşıdurmaların yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu, bugünkü Türkiyənin siyasi, sosial və mədəni quruluşuna təsir etdi.

Mustafa Kamal və Ənvər Paşanın siyasi və hərbi irsi:

Mustafa Kamalın siyasi və hərbi irsi.

Mustafa Kamal ordunun modernləşdirilməsi üçün ciddi səy göstərdi və nizami ordu qurdu. Bu, milli müstəqillik mübarizəsi zamanı və ondan sonra Türkiyənin müdafiə qabiliyyətini gücləndirdi. Bundan əlavə Qurtuluş Savaşı Mustafa Kamalın rəhbərliyi ilə qazanıldı (9) və bu qələbə milli kimlik və istiqlaliyyətin mühüm simvolu oldu. Qurtuluş savaşından sonra cümhuriyyətin qurulması Mustafa Kamalın siyasi irsinin əsasını təşkil edir. Müasir dövlətin əsasları qoyuldu, demokratik prinsiplər, dünyəvilik qəbul edildi.

Ənvər Paşanın siyasi və hərbi irsi. Ənvər Paşa Osmanlı İmperiyasının birliyini qorumaq məqsədi ilə panislamizm və osmanlılıq kimi ideologiyalara müraciət etdi. Lakin bu ideologiyaların həyata keçirilməsi imperiyanın süqutunu sürətləndirdi. Bundan əlavə Ənvər Paşanın hərbi liderlik üslubu bəzi hərbi taktika və strategiyaların inkişafına töhfə verdi. Lakin bu irs imperiyanın dağılmasında təsirli olmuş və sonrakı dövrlərdə mübahisələrə səbəb olmuşdur.

Nəticə

Hər iki liderin siyasi və hərbi irsi Türkiyə tarixində dərin izlər qoyub. Mustafa Kamalın rəhbərliyi müasir Türkiyənin əsasını qoydu və müstəqillik mübarizəsi ilə milli kimliyin güclənməsinə səbəb oldu. Ənvər paşanın irsi imperiyanın son dövründəki siyasi və hərbi qarışıqlıqların və ondan sonrakı siyasi mübahisələrin mənbəyi olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/balkan-savasinda-ataturk/>
2. Aydemir, Ş.S. (1986). Makedoniyadan Orta Asiyaya Ənvər paşa II cild. İstanbul: Remzi kitab evi, 574 s.
3. Aydemir, Ş.S. (1985). Makedoniyadan Orta Asiyaya Ənvər paşa III cild. İstanbul: Remzi kitab evi, 662 s.
4. İlden, Ş. (2003). Sarıqamış. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 278 s.
5. Aydemir, Ş.S. (1976). Tək Adam I cild 1881-1919. İstanbul: Remzi kitab evi, 425 s.
6. Aydemir, Ş.S. (1999). Tək Adam II cild. İstanbul: Remzi kitab evi, 518 s.
7. Aydemir, Ş.S. (2020). Suyu axtaran adam. İstanbul: Remzi kitab evi, 408 s.
8. Aydemir, Ş.S. (2019). Tək Adam III cild. İstanbul: Remzi kitab evi, 535 s.
9. <https://dergipark.org.tr/download/article-file/1821375>

Göndərilib: 27.11.2023

Qəbul edilib: 09.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/32/41-48>

Ramil Guliyev
University of Sopron
PhD student
rguliyev2018@ada.edu.az

CRYPTOCURRENCY EVOLUTION: A TRANSFORMATIVE JOURNEY

Abstract

This comprehensive article delves into the intricate interrelations among cryptocurrency evolution, sustainability marketing, regulatory frameworks, and market quality within the financial domain. Drawing upon a diverse array of scholarly references, it explores the historical inception, technological advancements, and potential trajectories of cryptocurrency markets. It also scrutinizes the emergence of sustainable finance, emphasizing the incorporation of environmental, social, and governance (ESG) principles into financial paradigms. Furthermore, it assesses the influence of regulations on sustainability marketing strategies and investigates how market quality impacts the efficacy of sustainability endeavors. Through the analysis of case studies and collaborative endeavors, the article furnishes practical insights into embedding sustainable practices and cultivating a responsible financial environment. By amalgamating theoretical constructs with real-world instances, it offers guidance to stakeholders navigating the complexities and opportunities within sustainable finance and cryptocurrency trading.

Keywords: *cryptocurrency evolution, sustainability marketing, regulatory frameworks, market quality, responsible finance*

Ramil Quliyev
Sopron Universiteti
doktorant
rguliyev2018@ada.edu.az

Kriptoalyuta təkamülü: transformativ səyahət

Xülasə

Bu hərtərəfli məqalə kriptoalyutanın təkamülü, davamlı marketing, tənzimləyici çərçivələr və maliyyə sahəsində bazar keyfiyyəti arasında mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələri araşdırır. Müxtəlif elmi istinadlara əsaslanaraq, kriptoalyuta bazarlarının tarixi başlanğıcını, texnoloji irəliləyişlərini və potensial trayektoriyalarını araşdırır. O, həmçinin ekoloji, sosial və idarəetmə (ESG) prinsiplərinin maliyyə paradigmlərinə daxil edilməsini vurğulayaraq davamlı maliyyənin meydana gəlməsini diqqətlə araşdırır. Bundan əlavə, o, tənzimləmələrin davamlılıq üzrə marketing strategiyalarına təsirini qiymətləndirir və bazar keyfiyyətinin davamlılıq səylərinin effektivliyinə necə təsir etdiyini araşdırır. Keys tədqiqatlarının və birgə səylərin təhlili vasitəsilə məqalə davamlı təcrübələrin tətbiqi və məsuliyyətli maliyyə mühitinin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı praktiki fikirlər təqdim edir. Nəzəri konstruksiyaları real dünya nümunələri ilə birləşdirərək, davamlı maliyyə və kriptoalyuta ticarəti çərçivəsində mürəkkəbliklər və imkanlar üzərində hərəkət edən maraqlı tərəflərə təlimat təklif edir.

Açar sözlər: *kriptoalyuta təkamülü, davamlı marketing, tənzimləyici çərçivələr, bazar keyfiyyəti, məsul maliyyə*

Introduction

The Evolution of Cryptocurrency.

The evolution of cryptocurrency stands as a testament to the dynamism of the financial landscape. In tracing its roots, Satoshi Nakamoto's groundbreaking paper, "Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System" (Nakamoto, 2008), laid the foundation for the decentralized revolution

that followed. This inception marked a departure from traditional financial structures, introducing a novel approach to transactions and value exchange. Nakamoto's visionary concept of a trustless, peer-to-peer electronic cash system challenged the conventional notion of centralized banking, giving birth to Bitcoin and subsequently inspiring the creation of numerous other cryptocurrencies.

Understanding Trading Volumes.

The decentralized nature of blockchain technology, proposed by Nakamoto, not only revolutionized transactions but also redefined the concept of trust in financial interactions. Fauzi and Paiman, in their influential work "Bitcoin and Cryptocurrency: Challenges, Opportunities and Future Works" (Fauzi, Paiman, 2020: 695-704), dive into the significance of trading volumes as a key indicator of market vibrancy and participant engagement. By scrutinizing the ebb and flow of trading volumes, authors decipher market sentiments, liquidity, and the overall health of the cryptocurrency ecosystem. Their research becomes a foundational reference for understanding the dynamics that govern the cryptocurrency markets. Trading volumes, as illuminated by authors, play a pivotal role in understanding the pulse of cryptocurrency markets. In the realm of financial research, Fauzi and Paiman's groundbreaking work contributes significantly to our understanding of how trading volumes reflect market sentiments. It is not merely about the numerical values; rather, it is a nuanced exploration of the psychology and behaviors of market participants.

Insights from Chimienti, Kochanska, and Pinna (Chimienti, Kochanska, Pinna, 2019: 5) delve into the multifaceted nature of trading volumes. They serve as a barometer for market liquidity, indicating the ease with which assets can be bought or sold without significantly impacting the price. High trading volumes often signal robust market activity, reflective of increased interest and participation. Conversely, low trading volumes may suggest a lack of enthusiasm or potential market stagnation. Additionally, authors shed light on the temporal aspects of trading volumes. Sudden spikes or declines can reveal significant market events or developments, offering valuable clues to traders and analysts. Understanding the patterns within trading volumes allows for more informed decision-making and a comprehensive grasp of market trends.

Navigating Regulatory Frameworks.

As the cryptocurrency landscape matured, the need for regulatory scrutiny became evident. Auer, Farag, Lewrick, Orazem, and Zoss, in their work "Banking in the shadow of Bitcoin? The institutional adoption of cryptocurrencies" (Auer, Farag, Lewrick, Orazem, Zoss, 2022), extend our understanding of the involvement in regulating this burgeoning financial ecosystem. Authors' research provides a comprehensive exploration of the challenges regulators face in adapting traditional frameworks to the decentralized nature of cryptocurrencies. Their work delves into the evolving nature of cryptocurrency regulations, emphasizing the delicate balance required to foster innovation while mitigating risks. In the landscape of financial exploration, the insights offered by authors guide policymakers, industry participants, and researchers alike. By navigating the regulatory landscape, authors contribute to establishing a framework that fosters responsible innovation within the cryptocurrency sphere.

In the world of financial exploration, the contributions of paper "Initial coin offerings and ESG: Allies or enemies?" (Bitetto, Cerchiello, 2023) illuminate the path toward responsible financial practices. Authors' research accentuates the intersection of cryptocurrency and sustainability marketing, emphasizing the potential for cryptocurrencies to align with environmental, social, and governance (ESG) principles.

Authors' work envisions a future where cryptocurrencies, traditionally critiqued for their environmental impact, become pioneers in sustainable finance. The integration of sustainability marketing principles within the cryptocurrency realm represents a paradigm shift, challenging the industry to not only prioritize profitability but also to contribute positively to societal and environmental well-being. In their exploration, Bitetto and Cerchiello identify key areas where sustainability marketing can influence cryptocurrency practices. From promoting environmentally friendly mining practices to fostering transparency in project development, sustainability marketing becomes a catalyst for transforming the cryptocurrency landscape. By incorporating ESG

considerations, cryptocurrencies can position themselves as socially responsible assets, appealing to a broader audience and contributing to a more sustainable financial future.

The evolution of cryptocurrency, the significance of trading volumes, the regulatory landscape, and the integration of sustainability marketing collectively shape the narrative of this dynamic financial realm. As we navigate this landscape, the abovementioned authors provide invaluable perspectives that echo the complexities and possibilities inherent in the realm of digital currencies. In the space of financial exploration, these authors stimulate further curiosity and contemplation, encouraging us to delve deeper into the multifaceted dimensions of cryptocurrency and its intersection with sustainability and responsible finance.

Cryptocurrency Market Dynamics.

The advent of Bitcoin in 2009, detailed in Nakamoto's seminal paper (Nakamoto, 2008), marked the genesis of decentralized digital currencies. Satoshi Nakamoto's vision was to create a trustless, peer-to-peer electronic cash system, fundamentally altering the way individuals perceive and engage in financial transactions. This watershed moment laid the groundwork for an evolving ecosystem of cryptocurrencies, each with its unique characteristics and purposes. Over time, the historical context extends beyond the inception of Bitcoin. Altcoins, or alternative cryptocurrencies, emerged, diversifying the landscape. Key moments, such as the creation of Ethereum in 2015, introduced smart contracts, enabling a new level of programmability within blockchain technology. As the historical trajectory unfolds, it becomes evident that cryptocurrency trading transcends a mere financial transaction; it embodies a technological and ideological revolution.

The evolution of trading platforms has played a pivotal role in shaping the accessibility and functionality of cryptocurrency markets. In the work "Blockchain and its derived technologies shape the future generation of digital businesses: a focus on decentralized finance and the Metaverse" (Banaeian Far, Imani Rad, Rajabzadeh Asaar, 2023: 183-197), meticulously explores the transformative impact of these platforms. From the early days of peer-to-peer exchanges to the emergence of sophisticated cryptocurrency exchanges, authors unravel the technological advancements that have democratized access to cryptocurrency trading. The work underscores the pivotal role of exchanges in facilitating liquidity, providing price discovery mechanisms, and serving as the nexus for market participants. The evolution from rudimentary platforms to user-friendly interfaces has contributed to the widespread adoption of cryptocurrencies. The story of trading platforms reflects not only technological progress but also the democratization of finance, empowering individuals to participate in the burgeoning digital economy.

In the landscape of financial exploration, "Investigating the nature of interaction between crypto-currency and commodity markets" (Bouazizi, Galariotis, Guesmi, Makrychoriti, 2023), delves into the interplay of speculation within cryptocurrency markets. The speculative nature of these markets introduces an element of unpredictability, influencing price volatility and trading dynamics. Authors provide a nuanced understanding of the motivations driving speculative behavior and the consequential impacts on market trends. The paper acknowledges the dual nature of speculation – a driving force behind market innovation and, simultaneously, a source of heightened risk. Speculation amplifies market dynamics, fostering innovation and drawing attention to promising projects. However, unchecked speculation can also contribute to market bubbles and abrupt corrections. The role of speculation in cryptocurrency markets is a delicate dance, shaping the landscape while necessitating a cautious approach.

In the bustling digital bazaar of cryptocurrency markets, the actions of market participants and their trading behavior create a dynamic tapestry of interactions. Krafft, Della Penna, and Pentland, in "An Experimental Study of Cryptocurrency Market Dynamics" (Krafft, Della Penna, Pentland, 2018), dissects the roles of various market players and the behavioral patterns that influence trading decisions. From retail investors to institutional players, each participant contributes to the ecosystem of cryptocurrency trading. Authors' exploration extends to trading behavior, emphasizing the psychological aspects that underpin decision-making. The fear and greed cycles, market sentiment, and the impact of external factors are all scrutinized in understanding the nuances

of trading behavior. By deciphering the motivations behind market participants, the paper adds depth to our comprehension of how cryptocurrency markets ebb and flow.

This segment of our exploration into cryptocurrency market dynamics, the historical roots, technological evolution, speculative undercurrents, and the diverse array of market participants collectively compose a dynamic narrative. Nakamoto's vision set the stage, and subsequent luminaries in our world have furthered our understanding of this vibrant realm. As we navigate through the labyrinth of cryptocurrency market dynamics, these scholars illuminate the multifaceted dimensions that shape the present and future of digital asset trading, offering invaluable insights into the ongoing saga of innovation and interaction within this evolving landscape.

Sustainability Marketing in Financial Markets.

The emergence of sustainable finance marks a paradigm shift in the financial landscape, where ethical considerations intertwine with profit motives. In the realm of our exploration, Bożena Ryszawska, in her work "Sustainable Finance: Paradigm Shift" (Ryszawska, 2018: 219-231), delves into the historical roots and the transformative journey of sustainable finance. The author unfolds the narrative of how financial markets have evolved to embrace environmental, social, and governance (ESG) principles, creating a pathway towards responsible and sustainable investment practices. Ryszawska's exploration spans the development of green bonds, ethical investment funds, and other financial instruments designed to align with sustainability goals. The emergence of sustainable finance not only responds to the growing awareness of environmental and social issues but also reflects a strategic shift in the financial industry towards a more conscientious and long-term approach.

In our financial landscape, Wójcik-Czerniawska's work, "The Role of Artificial Intelligence in Modern Finance and Sustainable Marketing" (Wojcik-Czerniawska, 2023: 355-371), provides profound insights into the application of sustainability marketing principles within financial markets. Author examines how financial institutions integrate sustainability into their marketing strategies, emphasizing the communication of ESG values to stakeholders. The intersection of ethics and profitability becomes a focal point, showcasing that sustainable finance is not only a moral imperative but also a strategic advantage in an evolving market. The application of sustainability marketing principles extends beyond mere compliance, becoming a strategic differentiator. Wójcik-Czerniawska's work underscores how financial institutions that authentically embrace and communicate their commitment to sustainability can attract a growing base of ethically conscious investors. Through compelling narratives and transparent communication, sustainability marketing becomes a catalyst for building trust and loyalty in the financial sector. In the exploration of sustainable finance, our scholar presents a series of compelling case studies. From green bonds supporting renewable energy projects to investment funds focused on companies with strong ESG practices, Wójcik-Czerniawska's paper illustrates the tangible impact of sustainable financial products.

Case studies not only highlight successful ventures but also scrutinize challenges faced by pioneers in the field. These real-world examples provide a nuanced understanding of the involvement in creating, marketing, and managing sustainable financial products. The exploration of these cases can become a source of inspiration and guidance for financial institutions seeking to navigate the uncharted waters of sustainable finance.

The journey towards sustainable finance is not without its challenges, as portrayed in Quatrini's work, "Challenges and opportunities to scale up sustainable finance after the COVID-19 crisis: Lessons and promising innovations from science and practice" (Quatrini, 2021: 48). In the complex landscape of our financial exploration, Quatrini addresses the inherent tensions and obstacles faced by financial institutions striving to integrate sustainability into their core operations.

The challenges range from measuring the impact of sustainable initiatives to balancing financial returns with ethical considerations. Author offers a balanced perspective, acknowledging that while obstacles exist, they also present opportunities for innovation and differentiation. The work can be viewed as a guiding compass for financial leaders navigating the crossroads of sustainability,

pointing towards avenues where challenges can be transformed into opportunities for positive change.

The section of our exploration into sustainability marketing in financial markets traverses the historical emergence, strategic application, and tangible realization of sustainable finance. As we delve into the dynamics of sustainable finance, these scholars provide a roadmap for navigating the complexities and seizing the opportunities inherent in this transformative journey.

Intersection of Sustainability Marketing, Regulations, and Market Quality.

In the realm of the intersection between sustainability marketing, regulations, and market quality, a comprehensive analysis of the regulatory impact becomes paramount. Agrawal, in his groundbreaking work "Adoption of green finance and green innovation for achieving circularity: An exploratory review and future directions" (Agrawal, Agrawal, Samadhiya, Kumar, Luthra, Jain, 2023), undertakes an integrative exploration of how regulatory frameworks influence sustainability marketing within financial markets.

Author's work not only dissects existing regulations but also assesses their efficacy in fostering sustainable financial practices. The regulatory landscape, as described by Agrawal, is a dynamic arena where the symbiosis between regulatory measures and sustainability marketing strategies is scrutinized. The analysis encompasses a range of regulatory instruments, from disclosure requirements to incentive structures, providing a nuanced understanding of how regulations can shape the sustainable finance landscape.

In this integrative analysis, Agrawal delves into the varying approaches adopted by different jurisdictions and regulatory bodies. The effectiveness of regulations in promoting sustainability marketing is examined through the lens of transparency, accountability, and the alignment of financial practices with environmental, social, and governance (ESG) principles. As we navigate this intersection, the integrative analysis becomes a foundation for understanding the delicate balance required to create a regulatory environment that both encourages responsible financial practices and facilitates market growth.

Referencing the work of author sheds light on the multifaceted impact of regulations on sustainability marketing. The integrative analysis not only considers the immediate impact on market behavior but also explores the long-term implications for fostering a financial ecosystem that prioritizes sustainability. The regulatory landscape, as envisioned by Agrawal, becomes a dynamic force shaping the contours of responsible finance.

The success of sustainability marketing within financial markets is linked to the quality of the market itself. In our exploration, Peterson, Minton, Liu, and Bartholomew, in "Sustainable marketing and consumer support for sustainable businesses" (Peterson, Minton, Liu, Bartholomew 2021: 157-168), explores the symbiotic relationship between market quality and the effectiveness of sustainability marketing. Authors' work delves into how a robust market infrastructure, characterized by transparency, efficiency, and fair practices, contributes to the success of sustainability marketing initiatives.

The research offers insights into how market quality influences investor perceptions and decisions. In an environment where market participants trust the integrity and fairness of the market, sustainability marketing messages resonate more strongly. Conversely, market inefficiencies or lack of transparency can undermine the credibility of sustainability marketing efforts. The interplay between market quality and sustainability marketing success becomes evident as we immerse ourselves in the imaginary financial landscape. Referencing the work of Peterson provides a lens through which to examine how market dynamics can either amplify or diminish the impact of sustainability marketing within financial markets.

Drawing on the insights of the paper extends our understanding beyond the theoretical realm. By considering real-world market dynamics and their implications for sustainability marketing, we gain a nuanced perspective on how the quality of the market infrastructure influences the reception and effectiveness of sustainability initiatives.

As the intersection expands to include cryptocurrency trading, Schinckus, in "The good, the bad and the ugly: An overview of the sustainability of blockchain technology" (Schinckus, 2020: 69), contributes a holistic framework for incorporating sustainability into the volatile world of digital assets. Author's work envisions a comprehensive approach that considers regulatory nuances, market dynamics, and the unique characteristics of the cryptocurrency ecosystem.

Drawing from Schinckus's insights provides a foundation for understanding the complexities of sustainable cryptocurrency trading. The framework encompasses aspects such as energy efficiency in blockchain consensus mechanisms, transparent ESG disclosures for cryptocurrency projects, and the role of decentralized finance (DeFi) in sustainable finance. The cryptocurrency realm, as envisioned in the work, becomes a frontier where sustainability and innovation coalesce.

Referencing author's work within the context of our exploration into the intersection of sustainability marketing, regulations, and market quality allows us to extend our understanding into the specific challenges and opportunities presented by the digital frontier. The holistic framework proposed becomes a guiding compass for stakeholders navigating the evolving landscape of sustainable cryptocurrency trading.

In this expanded exploration, article's framework takes center stage, guiding stakeholders through the sustainable practices in the digital realm. The framework acts as a practical tool, offering actionable insights for cryptocurrency projects, regulators, and investors seeking to integrate sustainability into the rapidly evolving world of digital assets.

As we navigate the intersection of sustainability marketing, regulations, and market quality, it becomes crucial to peer into the future trajectories that will shape the responsible financial ecosystem. Ding, Daugaard, and Linnenluecke, in their speculative work "The future trajectory for environmental finance: Planetary boundaries and environmental, social and governance analysis" (Ding, Daugaard, Linnenluecke, 2020), provides a glimpse into the potential challenges and opportunities that lie ahead. Authors' work envisions a landscape where advancements in technology, evolving consumer preferences, and global socio-economic shifts converge to redefine the contours of sustainable finance. The speculative nature of the work encourages stakeholders to anticipate challenges, such as emerging regulatory complexities and the need for continuous innovation in sustainability marketing strategies. Referencing speculative insights within our exploration allows us to prepare for the evolving dynamics that will shape the intersection in the coming years. It prompts stakeholders to adopt a proactive stance, anticipating challenges and leveraging opportunities to further embed sustainability into the DNA of financial markets.

Beyond the theoretical frameworks and speculative futures, the collaborative initiatives envisioned by Baker and Nenonen in "Collaborating to shape markets: Emergent collective market work" (Baker, Nenonen, 2019) take center stage. Authors' work proposes a collaborative model where regulators, market participants, and marketing professionals engage in a collective effort to shape a sustainable financial ecosystem.

The collaborative initiatives outlined by authors transcend traditional silos, emphasizing the need for open communication, shared goals, and a commitment to long-term sustainability. As we reference work, we delve into a vision where stakeholders work hand in hand, leveraging their unique strengths to overcome challenges and seize opportunities.

Collaborative initiatives serve as a bridge between the regulatory landscape, market quality, and the efficacy of sustainability marketing. By fostering collaboration, stakeholders can collectively address regulatory challenges, enhance market quality, and amplify the impact of sustainability marketing initiatives. The envisioned collaboration becomes a powerful catalyst for building a financial ecosystem where responsibility and innovation converge.

Turning our attention to real-world applications, Naufal and Adhariani, in "Sustainable finance for sustainability: A case study analysis" (Naufal, Adhariani, 2018), provides a valuable resource for understanding how theoretical frameworks translate into actionable strategies. The case studies presented by authors offer insights into how organizations have navigated the intersection of sustainability marketing, regulations, and market quality to achieve tangible results. By referencing

case studies, we move beyond theoretical discussions and speculative futures to examine practical applications. These real-world examples showcase how organizations have successfully integrated sustainability into their core practices, adapted to regulatory changes, and leveraged market dynamics to enhance their sustainability marketing efforts. Authors' work becomes a touchstone for stakeholders seeking inspiration and guidance in implementing sustainable practices within financial markets. The case studies illuminate the diverse ways in which organizations have addressed challenges, seized opportunities, and contributed to the evolution of a responsible financial ecosystem.

Conclusion

In this expansive exploration of the intersection of sustainability marketing, regulations, and market quality, the contributions of scholars shape a narrative that extends from theoretical foundations to collaborative initiatives and real-world applications. As we embark on this intellectual journey, their works serve as beacons, illuminating the path toward a future where finance is not just about transactions but about building a sustainable legacy for generations to come.

References

1. Nakamoto, S. (2008). Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System. Retrieved from. www.bitcoin.org
2. Fauzi, M.A., Paiman, N. (2020). Bitcoin and Cryptocurrency: Challenges, Opportunities and Future Works. *Journal of Asian Finance Economics and Business*, 7(8), pp.695-704. DOI: 10.13106/jafeb.2020.vol7.no8.695
3. Chimienti, M.T., Kochanska, U., Pinna, A. (2019). Understanding the crypto-asset phenomenon, its risks and measurement issues. *ECB Economic Bulletin*, 5 p.
4. Auer, R., Farag, M., Lewrick, U., Orazem, L., Zoss, M. (2022). Banking in the shadow of Bitcoin? The institutional adoption of cryptocurrencies (BIS Working Paper № 1013). Monetary and Economic Department.
5. Bitetto, A., Cerchiello, P. (2023). Initial coin offerings and ESG: Allies or enemies? *Finance Research Letters*, 57, 104227.
6. Banaeian Far, S., Imani Rad, A., Rajabzadeh Asaar, M. (2023). Blockchain and its derived technologies shape the future generation of digital businesses: a focus on decentralized finance and the Metaverse. *Data Science and Management*, 6(3), pp.183-197.
7. Bouazizi, T., Galariotis, E., Guesmi, K., Makrychoriti, P. (2023). Investigating the nature of interaction between crypto-currency and commodity markets. *International Review of Financial Analysis*, 88, 102690.
8. Krafft, P.M., Della Penna, N., Pentland, A. (2018). An Experimental Study of Cryptocurrency Market Dynamics. University of Oxford, Massachusetts Institute of Technology. DOI: 10.1145/3173574.3174179.
9. Ryszawska, B. (2018). Sustainable Finance: Paradigm Shift. In *Finance and Sustainability*, pp.219-231. Wroclaw University of Economics and Business. DOI: 10.1007/978-3-319-92228-7_19.
10. Wojcik-Czerniawska, A.J. (2023). The Role of Artificial Intelligence in Modern Finance and Sustainable Marketing. In *Handbook of Research on Achieving Sustainable Development Goals With Sustainable Marketing*, pp.355-371. DOI: 10.4018/978-1-6684-8681-8.ch019.
11. Quatrini, S. (2021). Challenges and opportunities to scale up sustainable finance after the COVID-19 crisis: Lessons and promising innovations from science and practice. *Ecosystem Services*, 48, 101240.
12. Agrawal, R., Agrawal, S., Samadhiya, A., Kumar, A., Luthra, S., Jain, V. (2023). Adoption of green finance and green innovation for achieving circularity: An exploratory review and future directions. *Geoscience Frontiers*.

13. Peterson, M., Minton, E.A., Liu, R.L., Bartholomew, D.E. (2021). Sustainable marketing and consumer support for sustainable businesses. *Sustainable Production and Consumption*, 27, pp.157-168.
14. Schinckus, C. (2020). The good, the bad and the ugly: An overview of the sustainability of blockchain technology. *Energy Research, Social Science*, 69 p, 101614.
15. Ding, A., Daugaard, D., Linnenluecke, M.K. (2020). The future trajectory for environmental finance: Planetary boundaries and environmental, social and governance analysis. *Accounting and Finance*, 60(1), Article e12599.
<https://doi.org/10.1111/acfi.12599>
16. Baker, J.J., Nenonen, S. (2019). Collaborating to shape markets: Emergent collective market work. *Industrial Marketing Management*, 85(2), Article e12599.
<https://doi.org/10.1016/j.indmarman.2019.11.011>
17. Naufal, D., Adhariani, D. (2018). Sustainable finance for sustainability: A case study analysis. *E3S Web of Conferences*, 74, 08007.
<https://doi.org/10.1051/e3sconf/20187408007>

Received: 06.12.2023

Accepted: 12.01.2023

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/32/49-54>

Günəl Yusibova
Gəncə Dövlət Universiteti
doktorant
ORCID ID: 0009-0006-1316-0849
gunel.yusibova@gdu.edu.az

AZƏRBAYCAN-TÜRKİYƏ STRATEJİ MÜTTƏFİQLİYİNİN REGIONAL TƏHLÜKƏSİZLİK BAXIMINDAN ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

Cənubi Qafqaz dünyanın etnik baxımdan ən mürəkkəb regionu olması etibarilə, etno-siyasi münaqişələr hər zaman mövcud olmuşdur. Bu isə bölgəyə marağı olan xarici qüvvələrin daha rahat hərəkət etmələrinə şərait yaratmışdır. 2020-ci ildə baş verən və 44 gün davam edən İkinci Qarabağ müharibəsinin Azərbaycan Respublikasının böyük qələbəsi ilə nəticələnməsi, təkcə otuz ildir davam edən Qarabağ probleminin aradan qalxması və Azərbaycanın torpaq bütövlüyünü təmin etməsi ilə nəticələnmədi, həmçinin bütövlükdə Cənubi Qafqaz regionunun uzunmüddətli təhlükəsizliyi, bölgə dövlətləri arasında əməkdaşlığın formalaşdırılması üçün güclü zəmin yaratdı. Bu məqalədə Azərbaycan-Türkiyə strateji tərəfdaşlığının Cənubi Qafqaz regionunun təhlükəsizliyi və bölgə dövlətləri arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq şəraitinin meydana gəlməsi baxımından əhəmiyyəti tədqiq edilmişdir.

Bu məqsədlə, siyasi elmin bir sıra elmi tədqiqat metodlarından, məlumatların əldə edilməsi üsullarından istifadə etməklə mövzu geniş şəkildə araşdırılmışdır. Bu zaman həm Türkiyə-Azərbaycan strateji müttəfikliyi və onun inkişaf tarixi, həmçinin bu müttəfikliyin bölgənin təhlükəsizliyi və sabitliyi baxımından əhəmiyyəti müəyyən edilməyə çalışılmışdır.

Tədqiqatın əsas nəticəsi ondan ibarətdir ki, İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Cənubi Qafqazda daha geniş mənada sülh və əməkdaşlıq şəraiti üçün güclü zəmin formalaşdı. Bu isə Türkiyənin Azərbaycana açıq şəkildə verdiyi siyasi, hərbi və diplomatik dəstək sayəsində mümkün oldu. İki dövlət arasında bu gün artıq strateji müttəfiklik səviyyəsinə yüksələn münasibətlər, Cənubi Qafqaza marağı olan bütün dövlətlərin diqqət mərkəzində saxladığı əsas faktorlardan biridir. Bu faktor Cənubi Qafqaz regionunda pozucu yox, qurucu rol oynamaqla, bölgənin təhlükəsizliyinə töhfə verəcəkdir.

Açar sözlər: *Azərbaycan-Türkiyə strateji müttəfiqliyi, strateji müttəfiqlik, hərbi-siyasi əlaqələr, regional təhlükəsizlik, milli təhlükəsizlik*

Gunel Yusibova
Ganja State University
PhD student
ORCID ID: 0009-0006-1316-0849
gunel.yusibova@gdu.edu.az

The significance of the Azerbaijan-Turkey strategic alliance for regional security

Abstract

As the South Caucasus is the most ethnically complex region of the world, ethno-political conflicts have always been existed. And this has created conditions for foreign forces interested in the region to move more easily. The Second Karabakh War, which took place in 2020 and lasted for 44 days, resulted in the great victory of the Republic of Azerbaijan, not only the elimination of the thirty-year-old Karabakh problem and ensuring the territorial integrity of Azerbaijan, but also the long-term security of the South Caucasus region as a whole, between the regional states created a strong basis for the formation of cooperation. In this article, the importance of the Azerbaijan-

Turkey strategic partnership in terms of the security of the South Caucasus region and the creation of conditions of mutual cooperation between the states of the region has been studied.

For this purpose, the subject has been widely investigated using a number of scientific research methods of political science and data acquisition methods. In the meanwhile, both the Turkey-Azerbaijani strategic alliance and its development history, as well as the importance of this alliance in terms of security and stability of the region, were tried to be determined.

The main conclusion of the study is that after the Second Karabakh War, a strong foundation for the conditions of peace and cooperation in the South Caucasus in a wider sense was formed. This was possible as a result of Turkey's political, military and diplomatic support to Azerbaijan. The relations between the two states, which today have risen to the level of strategic alliance, are one of the main factors that all states interested in the South Caucasus focus on. This factor will contribute to the security of the region by playing a constructive rather than destructive role in the South Caucasus region.

Keywords: *Azerbaijan-Turkey strategic alliance, strategic alliance, military-political relations, regional security, national security*

Giriş

Cənubi Qafqaz regionu istər geosiyasi mövqeyi, istərsə də etnik müxtəlifliyi ilə dünyanın ən həssas, etnik qarşıdurmalar səbəbilə isə regional təhlükəsizliyin həmişə təhdid altında olduğu coğrafiya olmuşdur. Sovet İttifaqı dövründə millətçilik hisslərinin basdırılması, həmin dövrdə regionda etnik münasibətlərin nisbi olaraq normallaşmasına, qarşıdurmaların etnik çatışmaya evrilmədən həll edilməsinə səbəb imkan vermişdir. Ancaq sovet rejiminin dağılma mərhələsinə daxil olduğu XX əsrin 80-ci illərindən etibarən, bütün ittifaq miqyasında etnik duyğular, daha çox “digərinə” nifrət dili ilə özünü ən qabarıq şəkildə ifadə etməyə başladı ki, bu da bir sıra bölgələrdə olduğu kimi Cənubi Qafqazda da bir neçə etnik münaqişə ocaqlarının yaranmasına səbəb oldu. Bu, Cənubi Qafqazı, etnik münasibətlərin bir sıra faktorlar səbəbi ilə, Balkanlarda birlikdə dünyanın ən həssas regionu olaraq qəbul edən tədqiqatçılar üçün gözlənilən bir prosesdi və onlar bunun səbəbləri arasında daha çox millətçilik hisslərinin uzun illər basdırılması və Sovet İttifaqının Çar Rusiyasından miras olaraq aldığı “böl və idarə et” siyasətinin dayandığını qeyd etdilər.

1991-ci ildə Sovet İttifaqının dağılması nəticəsində Cənubi Qafqaz regionunda yerləşən üç respublika müstəqilliyini əldə etdikləri zaman, çox ciddi daxili iqtisadi, siyasi, sosial problemlərlə yanaşı, bir-birləri ilə münasibətlərin əməkdaşlıq əsasında formalaşmasına və bölgədə sülh və əmin-amanlığın hökm sürməsinə mane olacaq etnik münaqişələri də təhvil aldılar. Aradan keçən otuz ildən artıq müddətdə, bu etnik münaqişələr həll edilmədiyi Cənubi Qafqazda, tam mənası ilə sülh və əməkdaşlıq mühiti formalaşmadı. Baxmayaraq ki, Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri yüksək səviyyədə qarşılıqlı fayda əsasında inkişaf edir, Ermənistan-Gürcüstan münasibətləri müəyyən problemlərin olmasına baxmayaraq stabil şəkildə inkişaf edir, amma yenə də bütün region dövlətlərinin təhlükəsizliyinə, əməkdaşlığına töhfə verəcək mühit hələ də tam olaraq formalaşmayıb. Belə bir mühitin formalaşmasında maraqlı olan əsas bölgə ölkəsi Azərbaycan olduğu kimi, Cənubi Qafqaz dövlətləri ilə qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq etməyə maraqlı olan və bu marağını bölgə dövlətləri ilə bir sıra trans-millət layihələrin reallaşmasında yaxından iştirak edərək göstərən Türkiyə də bölgəsəl güc kimi həmişə nümayiş etdirmişdir. Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrinin strateji müttəfiqlik səviyyəsinə yüksəlməsindən sonrakı mərhələdə, bu tərəfdaşlığın bölgənin təhlükəsizliyi və həmçinin əməkdaşlıq mühitinin formalaşması üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğu, gələcəkdə də onun səmərələrinin bütün bölgədə daha çox hiss ediləcəyi geniş şəkildə tədqiq edilmişdir.

Strateji tərəfdaşlıq münasibətlərinin qurulması. Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyini əldə etdiyi zaman onu ilk tanıyan dövlət Türkiyə Respublikası oldu. Həmçinin iki dövlət arasında ən qısa müddətdə, 14 yanvar 1992-ci il tarixdə diplomatik əlaqələr təsis edildi.

Həmin tarixdən etibarən, Türkiyə Respublikası ilə münasibətlərin daha da gücləndirilməsi və genişləndirilməsi Azərbaycanda hakimiyyətdə olan bütün iqtidarların xarici siyasətinin başlıca

məqsədlərindən biri oldu. Bu doğrultuda, xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan ilə Türkiyə arasında münasibətlər, Türkiyə Respublikasının qurucu lideri Mustafa Kamal Atatürkün “Azərbaycanın sevinci sevincimiz, kədəri bizim kədərimizdir” və Azərbaycan ümummilli lideri Heydər Əliyevin “bir millət iki dövlət” fəlsəfələri əsasında hər sahədə olduğu kimi hərbi-siyasi sahədə də dinamik şəkildə inkişaf edir.

15 sentyabr 2010-cu il tarixində İstanbulda imzalanmış “Azərbaycan Respublikası və Türkiyə Respublikası arasında Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurasının qurulması haqqında Birgə Bəyannamə” ilə yaradılan Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurasının iclasları, iki ölkə arasında mövcud olan münasibətlərin bütün sahələrdə gücləndirilməsi və genişləndirilməsinə mühüm töhfələr vermişdir (Əhmədov, 2021). Bu şuranın 2010-2020-ci illəri əhatə edən dövrdə səkkiz iclası baş tutmuşdur. Həmin icaslarda iki dövlət arasında mövcud münasibətlərin bütün sahələri üzrə vəziyyətin qiymətləndirilməsi və mühüm məsələlər üzrə müzakirələr aparılır, əhəmiyyətli məsələlərdə yeni sazişlər imzalanır.

Türkiyə, bütün dövrlərdə Ermənistan tərəfindən beynəlxalq səviyyədə tanınan Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün beynəlxalq hüquqa zidd olaraq hərbi işğalı məsələsində həmişə Azərbaycanın haqlı mövqeyinə dəstək vermişdir. Ermənistanın atəşkəsi rejimini pozması nəticəsində 27 sentyabr 2020-ci il tarixində başlayan və 10 noyabr 2020-ci il tarixində Azərbaycanın qələbəsi ilə başa çatan 44 günlük müharibədə Türkiyə qətiyyətli siyasi və diplomatik mövqe nümayiş etdirmiş, həmçinin Azərbaycanın ehtiyacı doğrultusunda digər sahələrdə də böyük dəstək nümayiş etdirmişdir.

28 il erməni işğalı altında qalan Azərbaycanın tarixi şəhəri və mədəniyyət beşiyi Şuşada 15 iyun 2021-ci il tarixində iki ölkənin liderləri arasında imzalanan “Şuşa Bəyannaməsi”, iki dövlətin münasibətlərində yeni mərhələnin - müttəfiqlik mərhələsinin - başlamasının əsasını qoymuşdur (2). Qeyd olunan sənəd, iki dövlət arasında sürətlə inkişaf edən çoxşaxəli münasibətlərin bir üst səviyyəyə çıxarılmasının örnəyidir. Hər iki ölkənin bütün dövlət təşkilatları, fəaliyyətlərini Şuşa Bəyannaməsinin ruhuna uyğun təşkil edir və bu məqsədlə yaxın əməkdaşlıq nümayiş etdirirlər. Bəyannamənin hər iki ölkənin parlamentində ratifikasiya edilməsi, həmin sazişə hər iki ölkənin milli qanunvericiliyinə daxil edilmiş qanun statusu qazandırmışdır.

Son illərdə iki dövlət rəsmilərinin qarşılıqlı rəsmi və işgüzar səfərləri münasibətlərin nə qədər sürətlə inkişaf etdiyini göstərir. Konkret faktlar vermək lazım gəlsə, Azərbaycan Respublikasının prezidentləri 1994-2022-ci illər arasında Türkiyə dövlətinə 42 dəfə rəsmi və işgüzar səfər etmişdir. Həmin illər ərzində Türkiyə prezidentləri Azərbaycana 22 dəfə səfər etmişlər. Son səfərlərin daha çox işğaldan azad olunmuş ərazilərə olması, onu göstərir ki, növbəti mərhələdə iki dövlət arasında əlaqələrdə bu məsələ prioritet məsələlər arasında yer alacaqdır (3).

Azərbaycan ilə Türkiyənin Gürcüstan, İran İslam Respublikası, Pakistan və Türkmənistan ilə üçlü formatda, eyni zamanda İran və Gürcüstanın da iştirakı ilə dördlü formatda əməkdaşlıq platformaları, strateji və konstruktiv regional əməkdaşlıqda maraqlı olduqlarını göstərir. Bu həmçinin iki dövlətin bölgədə münasibətlərin ocaqlarının aradan qaldırılmasında, region dövlətləri arasında mövcud məsələlərin beynəlxalq hüquq çərçivəsində həllində istəkli olduqlarını, bütün bunların fonunda isə Cənubi Qafqazda daimi sülh və əmin-amanlığın təsis edilməsində məqsədyönlü fəaliyyətdə həmfikir olduqlarını nümayiş etdirir.

Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, beynəlxalq təşkilatlarda heç bir şərt irəli sürmədən qarşılıqlı dəstək və səmimi əməkdaşlıq ənənəsi davam etməkdə və hər iki dövlət həm digər dövlətin mənafeləri, həm də regionun sabitliyi, təhlükəsizliyi və sosial-iqtisadi rifahı üçün qarşılıqlı səylərini səmimi şəkildə ortaya qoyur.

Türkiyə ilə Azərbaycan arasında müxtəlif sahələrdə 260-dan çox ikitərəfli saziş imzalanmışdır. Eyni zamanda, rəsmi prosedurlar yekunlaşdıqdan sonra imzalanacaq və hər iki dövlətin bir sıra qurumlarının üzərində işlədiyi otuzdan çox müqavilə mətni mövcuddur (3).

Hərbi münasibətləri. Bilindiyi kimi, Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Cümhuriyyəti arasında hərbi və hərbi-siyasi sahədə əməkdaşlığın əsası hələ 1992-ci ildə qoyulmuşdur. Sonrakı illərdə iki ölkə arasında əlaqələr digər sahələrdə olduğu kimi hərbi sahədə də sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır (3).

Hərbi sahədə iki ölkə münasibətlərinin sürətlə inkişafı üçün həm bir sıra zərurətlər olmuş, həm də perspektivlər yaranmışdır. Bu perspektivlər, 1997-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Türkiyə Respublikasında yerləşən səfirliyi nəzdində Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Attaşeliyi fəaliyyətə başlamışdır. Türk Silahlı Qüvvələrinin Azərbaycan Respublikasındakı Hərbi Attaşeliyi isə 1992-ci ildən öz fəaliyyətini davam etdirir.

Türkiyə-Azərbaycan hərbi əlaqələri, bir sıra normativ-hüquqi sənədlərə əsaslanır ki, iki dövlətin bu sahədəki əməkdaşlığı inkişaf etdikcə, zərurət yarandığı zaman yeni sənədlər imzalanaraq qüvvəyə minir. Həmin sənədlər, azərbaycanlı hərbiçilərin Türk ordusunda təlimlərə cəlb edilməsi, ortaq hərbi təlimlər, texnika və tədqiqat sahəsində əməkdaşlıq, eyni zamanda Azərbaycan-Türkiyə Yüksək Səviyyəli Strateji Əməkdaşlıq Şurasının iclaslarının müntəzəm təşkilini tənzimləyir. İki dövlətin silahlı qüvvələri, 2007-ci ildən etibarən hər il bir ölkədə olmaqla, Yüksək Səviyyəli Hərbi Dialoq (YSHD) iclasını təşkil edirlər. Bu dialoq çərçivəsində hərbi-siyasi, müdafiə sənayesi, lojistika və digər mühüm sahələrdə işçi qrupu fəaliyyət göstərir.

Strateji müttəfiqliyin regional təhlükəsizliyə təsirləri. Türkiyə ilə Azərbaycan, 1992-ci il avqustun 11-də imzalanmış “Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında qarşılıqlı hərbi təlim-təhsil haqqında Müqavilə” və 10 İyun 1996-cı ildə Ankarada imzalanmış “Hərbi sahədə Təhsil, Texniki və Elmi Əməkdaşlıq” müqaviləsinə əsaslanaraq hərbi təlim sahəsində əməkdaşlıq etməyə davam edirlər (Aydın, 2018: 44).

1996-cı ildən etibarən Türkiyə Respublikası Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin ehtiyaclarını ödəmək üçün təmənnsiz yardımlar edir. Hərbi yardım çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyinə müxtəlif hərbi texnika verilib. Bu günədək Azərbaycan Ordusunun 10 mindən çox üzvü Türkiyədə keçirilən müxtəlif təlim kurslarında iştirak edib. Hazırda bir qrup Azərbaycan əsgəri Türkiyənin ali hərbi məktəblərində təhsilini davam etdirir. Türkiyə ilə Azərbaycan arasında 19 dekabr 2018-ci il tarixində imzalanmış hərbi tibb sahəsində təlim və əməkdaşlıq müqaviləsinə əsasən, hər il Azərbaycan ordusunun yüz hərbi qulluqçusu pulsuz müalicə olunur (Əsgərzadə, 2009: 9).

İki ölkə arasında hərbi əlaqələrin inkişafında ən mühüm amillərdən biri də birgə hərbi təlimlərin keçirilməsidir. Nümunə üçün qeyd etmək olar ki, “EFES”, “Anadolu Ankası”, “Qış Təlim”, “Anadolu Ulduzu”, “Erciyes-2019”, “Anadolu Qartalı”, “Mustafa Kamal Atatürk”, “Sarsılmaz Qardaşlıq”, “TurAz Qartalı-2019”, “Heydər Əliyev” təlimləri belə təlimlərdən bəziləridir (3). Azərbaycan və Türkiyə arasında birgə hərbi təlimlər təkcə Azərbaycan silahlı qüvvələrini gücləndirmək deyil, həm də regionda sülh və təhlükəsizliyi təmin etmək məqsədi daşıyır. Bundan əlavə, Azərbaycan silahlı qüvvələrinin şəxsi heyəti Türkiyə tərəfindən keçirilən hərbi təlimləri müşahidə etmək üçün dəvət olunur və iki ölkə arasında ikitərəfli səviyyədə xüsusi təlimlər keçirilir.

Tərəflər arasında hərbi əməkdaşlığın digər mühüm istiqaməti müdafiə sənayesi sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsidir. “ADEX-2018” 2018-ci ildə Bakıda, “IDEF-2019” və “IDEF-2021” beynəlxalq müdafiə sənayesi sərgiləri 2019-cu ildə İstanbulda, bu il isə ilk dəfə olaraq Türkiyədən kənarında keçiriləcək. 26-29.05.2022-ci il tarixlərində Bakıda keçirilən “TECHNOFEST” iki ölkə arasında hərbi-texniki əməkdaşlığın inkişafını sürətləndirdi.

Bunlardan əlavə, Azərbaycan, hərbi-texniki sahədə Türkiyənin “ASELSAN”, “HAVELSAN”, “AYESAŞ”, MATEKSAN”. “MILSOFT”, “Netaş”, “Türk Havacılık ve Uzay Sanayii” kimi bir sıra hərbi-sənaye şirkətləri ilə əməkdaşlıq edir (3).

Türk silahlı qüvvələri də Azərbaycanın NATO ilə əməkdaşlığının inkişafına öz töhfəsini verir. Azərbaycan sülhməramlıları Türk hərbi birliyi ilə birlikdə 1998-2008-ci illərdə BMT-nin NATO-nun Kosovoda (KFOR) və 2002-2014-cü illərdə (ISAF) və 2015-2020-ci illərdə Əfqanıstanda yerləşən sülhməramlı missiyalarında iştirak ediblər (6). “Qətiyyətli Dəstək” Missiyası çərçivəsində Əfqanıstanı tərk edən son qüvvələr arasında Azərbaycan əsgərləri də türk əsgərləri ilə birlikdə idilər. Bundan əlavə, NATO-nun müxtəlif tərəfdaşlıq proqramları çərçivəsində və Türkiyənin müvafiq təşkilatlarının yaxından iştirakı ilə azərbaycanlı ekspertlər üçün çoxsaylı təlim və peşəkar inkişaf kursları təşkil edilir.

Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərini çoxşaxəli əməkdaşlığa əsaslanan, mövcud əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi və genişləndirilməsinə yönəlmiş, qlobal siyasətin formalaşmasında, regionda sülh və sabitliyə üstünlük verən, Türk Dövlətləri Təşkilatını birlikdə formalaşdırmağı və daha fəal rol oynamağı hədəfləyən bir anlaşma kimi ümumiləşdirmək olar. İki ölkə arasında münasibətləri müttəfiqlik səviyyəsinə qaldıran Şuşa Bəyannaməsində Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin gələcəyi də yer alır. Başqa sözlə, Şuşa Bəyannaməsi iki ölkə arasında münasibətlərdə istiqamətverici yol xəritəsidir. Belə ki, Türkiyə Prezidenti Ərdoğanın 13 iyun 2023-cü il tarixində Azərbaycana səfəri zamanı, iki ölkənin liderlərinin ortaq mətbuat iclasında, Şuşa Bəyannaməsi ilə müttəfiqlik səviyyəsinə yüksələn münasibətləri hər sahədə inkişaf etdirməkdə qərarlı olduqlarını və bu bəyannamədə yer alan bütün məsələləri həyata keçirəcəklərinə dair verilən sözləri də iki ölkə münasibətlərinin gələcək inkişafı haqqında kifayət qədər məlumat verir (Yüce, 2023: 16-22).

Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrinin gələcəyini formalaşdıran Şuşa Bəyannaməsi qardaş ölkələrin ikitərəfli münasibətləri ilə yanaşı, Ermənistan, Qafqaz regionu və Türk Dünyası ilə əlaqələrini də əks etdirir. İkitərəfli münasibətlərin “strateji müttəfiqlik” səviyyəsinə yüksəldildiyini elan edən bəyannamə, bir tərəfdən iki ölkə arasında mövcud olan qardaşlığın möhkəm möhürlənməsi və bu möhürün dünyaya bəyan edilməsi mənasını ehtiva edir, digər tərəfdən Türk Dünyasının birliyinə və rifahına xidmət edəcək sözlərin artırılmasının vacibliyini vurğulayır. Bundan əlavə, bəyannamədə Ermənistanın təcavüzkar siyasət yürütməkdə davam edəcəyi təqdirdə Türkiyə-Azərbaycan təhlükəsizlik əməkdaşlığına diqqət çəkilir və bölgə dövlətləri ilə münasibətlərin inkişaf etdirilməsi, Qafqazda sabitliyin və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi, uzunmüddətli sülhün təmin edilməsi istiqamətində sözlərin vacibliyinə toxunulur.

Azərbaycan-Türkiyə əməkdaşlığı iki dövlətin milli maraqlarını doğrultusunda həllini gözləyən bir sıra problemlərin həllinin mümkünliyünü zəruri edən faktorlardan biridir. Zəngəzur koridoru, Azərbaycan ilə Ermənistan arasında sülh müqaviləsinin imzalanması kimi bölgənin gələcək təhlükəsizliyinə təhdid təşkil edən məsələlərin öz həllini tapması, həmçinin bölgə dövlətləri arasında əməkdaşlığın inkişaf etməsi böyük ölçüdə Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin yüksək səviyyədə davam etməsindən çox asılıdır (Yüce, 2022: 106-107). Güclü Türkiyə və güclü Azərbaycan Cənubi Qafqazda sülhün ən böyük keşikçisi olacaqdır. Qarabağ zəfəri sonrası Türkiyə və Azərbaycan yeni geostrateji reallığa uyğun olaraq 3+3 formatına əsaslanan regional əməkdaşlıq modelini təqdim etdilər (9). Bu format Cənubi Qafqazın 3 ölkəsi (Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan) və 3 qonşu ölkə (Türkiyə, İran və Rusiya) arasında əməkdaşlıq platforması yaradılmasını təklif edir. Türkiyə və Azərbaycan tərəfi bu platformanın fəaliyyətə başlamasının Cənubi Qafqazda sülh və sabitliyin bərqərar olmasına töhfə verəcəyi qənaətindədir.

Nəticə

Azərbaycan – Türkiyə münasibətlərinin strateji müttəfiqlik səviyyəsinə yüksəlməsinin ən böyük nəticəsi Azərbaycanın 30 ildir işğal altında olan topraqlarını azad edərək suverenliyi bütün ərazilərində bərqərar etməsidir.

Bu zəfər eyni zamanda Cənubi Qafqazda yeni bir mərhələnin də başlanğıcının da əsasını qoydu. Bu yeni mərhələdə təkcə regional əməkdaşlıq imkanları real olaraq ortaya çıxmadı, eyni zamanda bütün region xalqlarının sülh və əmin-amanlıq içində təhlükəsiz şəkildə yaşaması üçün də güclü əsaslar formalaşdı.

Türkiyə-Azərbaycan əməkdaşlığının sənədi olan Şuşa Bəyannaməsi regional tarazlıqlara təsir edən, regional sabitliyi dəstəkləyən və Türk Dünyasını yaxından maraqlandıran bir manifest olmaqla yanaşı, həmçinin Türkiyə ilə Azərbaycan arasında münasibətlərin genişlənməsini və inkişafını təmin edəcək uzunmüddətli bir plandır. Nəticə etibarilə Azərbaycan-Türkiyə münasibətləri orta və uzunmüddətli perspektivdə Cənubi Qafqazda və Türk Dünyasında istinad ediləcək bir münasibət modelidir.

Ədəbiyyat

1. Əhmədov, E. (2021). Azərbaycan-Türkiyə həmrəyliyi və strateji tərəfdaşlığı: Şuşa Bəyannaməsi, regional təhlükəsizlik və dünyaya nümunə: [elektron resurs]. 22 avqust.
URL: <https://fact-info.az/12976-azerbaycan-turkiye-hemreyliyi-ve-strateji-terefdasligi-susa-beyannamesi-regional-tehlukesizlik-ve-dunyaya-numune.html>
2. Azərbaycan ilə Türkiyə arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsi imzalanıb. (2021). [elektron resurs]. 15 iyun, URL: <https://president.az/az/articles/view/52115>
3. Azərbaycan Respublikasının Türkiyə Respublikasındakı Səfirliyinin portalı: [elektron resurs]. URL: <https://ankara.mfa.gov.az>
4. Aydın, Ü. (2018). Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin son onilliyi (2006-2016): qardaşlıqdan strateji əməkdaşlığa gedən yol. Avrasiya Beynəlxalq Araşdırmalar Jurnalı. № 6 (13), s.38-62.
5. Əsgəzadə, A. (2009). Azərbaycan-Türkiyə hərbi siyasi əməkdaşlığı və NATO çərçivəsində regional təhlükəsizlik problemləri. Qara dəniz tədqiqatı. № 20, s.1-17.
6. NATO-nun Əfqanıstandakı Qətiyyətli Dəstək Missiyasında Azərbaycan Respublikasının iştirakının təmin edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikasının müdafiə naziri ilə NATO-nun Baş katibi arasında məktublar mübadiləsi formasında Sazişin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı şəhəri, 30 sentyabr 2015-ci il.
7. Yüce, M. (2023). Cümhuriyyətin 100-cü ildönümündə Türkiyə-Azərbaycan əlaqələri: dünən, bu gün və sabah. Meyar. № 8 (84), s.16-22.
8. Yüce, M. (2022). Qarabağ qələbəsindən sonra Azərbaycanın xarici siyasətinin prioritetləri. Türk Dünyası Akademik Perspektiv. № 2 (3), s.100-141.
9. Cənubi Qafqazda '3 plus 3' düsturu. (2021). [elektron resurs]. 30 tərəf.
URL: <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/guney-kafkasyada-3-arti-3-formulu-41728245>

Göndərilib: 19.11.2023

Qəbul edilib: 10.01.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/32/55-60>

Rəşid Bayramlı
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
residbayramli9@gmail.com

GƏLƏCƏK TRENDLƏR: KOB İDARƏETMƏSİNDƏ AVTOMATLAŞDIRMANIN TƏKAMÜLÜ

Xülasə

Kiçik və orta sahibkarlığın (KOB) idarə edilməsinin dinamik mənzərəsində avtomatlaşdırma əməliyyat paradıqlarını və strateji çərçivələri yenidən formalaşdıran əsas qüvvə kimi meydana çıxır. Bu məqalə mücərrəd KOB-lar daxilində avtomatlaşdırmanın inkişaf edən mənzərəsini araşdırır, cari tendensiyaları araşdırır və gələcək trayektoriyaları proqnozlaşdırır.

İlkin olaraq, mücərrəd məhsuldarlığın artırılmasında, iş axınlarının sadələşdirilməsində və KOB-lar daxilində resursların bölüşdürülməsinin optimallaşdırılmasında avtomatlaşdırmanın əsas rolunu təsvir edir. Süni intellekt, maşın öyrənməsi və robot proseslərinin avtomatlaşdırılması kimi texnologiyalardan istifadə etməklə, KOB-lar ənənəvi məhdudiyyətləri aşsın və səmərəliliyin və innovasiyanın yeni sərhədlərini açsın bilərlər.

Bundan əlavə, mücərrəd inventar nəzarəti və təchizat zəncirinin optimallaşdırılmasından tutmuş müştəri münasibətlərinin idarə edilməsinə və maliyyə analitikasına qədər KOB idarəetməsinin müxtəlif aspektlərinə avtomatlaşdırmanın çoxşaxəli təsirini izah edir. Keys tədqiqatları və empirik sübutlar vasitəsilə o, avtomatlaşdırmanın qərar qəbul etmə proseslərini necə genişləndirdiyini, bazar dinamikasına çevik reaksiyaları təşviq etdiyini və davamlı rəqabət üstünlüklərini inkişaf etdirdiyini aydınlaşdırır.

Bundan əlavə, mücərrəd bir-biri ilə əlaqəli ekosistemlərin, avtonom sistemlərin və insan-maşın əməkdaşlığı modellərinin yayılmasını proqnozlaşdıran KOB-ların avtomatlaşdırılmasında yaranan tendensiyaları və gələcək trayektoriyaları təsvir edir. KOB-lar rəqəmsal transformasiyanın və Sənaye 4.0-in mürəkkəbliklərində naviqasiya etdikcə, onlar təşkilati dizayn, istedadların idarə edilməsi və müştərilərin cəlb edilməsinə yeni yanaşmaları qəbul etməyə hazırdırlar.

Nəticə olaraq, mücərrəd KOB-ların getdikcə artan rəqabətli bazarda böyümə, dayanıqlıq və strateji fərqləndirmə üçün katalizator kimi avtomatlaşdırmadan istifadə etməsinin vacibliyini vurğulayır. Avtomatlaşdırmanın transformativ potensialından istifadə etməklə, KOB-lar qeyri-müəyyənlikləri idarə edə, yaranan imkanlardan yararlanma və rəqəmsal əsrdə davamlı rifaha doğru trayektoriya təyin edə bilərlər.

Açar sözlər: gələcək trendlər, KOB idarəetməsi, avtomatlaşdırma, təkamül, KOB

Rashid Bayramli
Azerbaijan State University of Economics
master student
residbayramli9@gmail.com

Future trends: the evolution of automation in SME management

Abstract

In the dynamic landscape of small and medium enterprise (SME) management, automation is emerging as a major force reshaping operational paradigms and strategic frameworks. This article explores the evolving automation landscape within SMEs, examines current trends, and predicts future trajectories.

Initially, the abstract describes the key role of automation in increasing productivity, streamlining workflows, and optimizing resource allocation within SMEs. By using technologies

such as artificial intelligence, machine learning, and robotic process automation, SMEs can overcome traditional limitations and open new frontiers of efficiency and innovation.

In addition, the abstract explains the multifaceted impact of automation on various aspects of SME management, from inventory control and supply chain optimization to customer relationship management and financial analytics. Through case studies and empirical evidence, it clarifies how automation extends decision-making processes, encourages agile responses to market dynamics, and develops sustainable competitive advantages.

In addition, the abstract describes emerging trends and future trajectories in SME automation, predicting the proliferation of interconnected ecosystems, autonomous systems, and human-machine collaboration models. As SMEs navigate the complexities of digital transformation and Industry 4.0, they are poised to adopt new approaches to organizational design, talent management, and customer engagement.

In conclusion, the abstract highlights the importance of SMEs using automation as a catalyst for growth, sustainability, and strategic differentiation in an increasingly competitive market. By harnessing the transformative potential of automation, SMEs can manage uncertainties, take advantage of emerging opportunities, and set a trajectory toward sustainable prosperity in the digital age.

Keywords: *future trends, SME management, automation, evolution, SME*

Giriş

Biznesin idarə edilməsinin müasir mənzərəsində kiçik və orta müəssisələr (KOB) qlobal iqtisadiyyatın canlı və əvəzedilməz seqmentini təşkil edir. İnnovasiyaların, sahibkarlığın və iş yerlərinin yaradılmasının mühərrikləri kimi KOB-lar iqtisadi artımın idarə edilməsində və müxtəlif sənaye və regionlarda sosial-iqtisadi inkişafın təşviqində mühüm rol oynayır. Bununla belə, KOB-lar resurs məhdudiyyətlərindən və əməliyyat səmərəsizliyindən tutmuş rəqabət təzyiqlərinə və bazar dəyişkənliyinə qədər çoxsaylı problemlərlə üzləşirlər (Begalov, Zhukovskaya, 2022: 122-133).

Bu fonda avtomatlaşdırma KOB idarəçiliyinin konturlarını yenidən formalaşdıran transformasiyaedici qüvvə kimi ortaya çıxır. Prosesləri sadələşdirmək, məhsuldarlığı artırmaq və innovasiyaları idarə etmək üçün qabaqcıl texnologiyaların və rəqəmsal sistemlərin inteqrasiyası kimi təyin olunan avtomatlaşdırma KOB-ların öz biznes strategiyalarını necə konseptuallaşdırması və həyata keçirməsi ilə bağlı paradigma dəyişikliyi təmsil edir. Süni intellekt, maşın öyrənməsi, robotlaşdırılmış proseslərin avtomatlaşdırılması və Əşyaların İnterneti (IoT) kimi qabaqcıl texnologiyalar spektrindən istifadə etməklə, KOB-lar ənənəvi məhdudiyyətləri aşma və səmərəlilik, çeviklik və rəqabət qabiliyyətinin yeni sərhədlərini açma bilirlər (Boyacı, 2022: 116).

Bu giriş kiçik və orta müəssisələrin idarə edilməsində avtomatlaşdırmanın təkamülünü araşdırmaq, onun təşkilati dinamika, əməliyyat iş axınları və strateji imperativlərə təsirini təsvir etmək məqsədi daşıyır. O, istehlakçı gözləntilərinin artması və rəqəmsal pozulmalardan tutmuş inkişaf edən tənzimləyici çərçivələrə və dəyişən bazar dinamikasına qədər, KOB-lar arasında avtomatlaşdırmanın tətbiqinə təkan verən əsas amilləri aydınlaşdırmağa çalışır.

Bundan əlavə, bu giriş rəqəmsal transformasiya və Sənaye 4.0-in daha geniş mənzərəsi daxilində avtomatlaşdırmanın əhəmiyyətini kontekstuallaşdırmaq məqsədi daşıyır. KOB-lar qloballaşma, texnoloji yaxınlaşma və davamlılıq imperativləri ilə mübarizə apardıqca, avtomatlaşdırma mürəkkəblikləri idarə etmək, riskləri azaltmaq və bir-biri ilə əlaqəli və sürətlə inkişaf edən bazarda yaranan imkanlardan istifadə etmək üçün əsas element kimi ortaya çıxır.

Bu mülahizələrin işığında, bu kəşfiyyat ən yaxşı təcrübələr, yaranan tendensiyalar və gələcək trayektoriyalar haqqında anlayışlar təklif edərək, avtomatlaşdırma səyahətinə çıxan KOB-lar üçün trayektoriya çizməyə çalışır. Avtomatlaşdırmanı diskresion seçim deyil, strateji imperativ kimi qəbul etməklə, KOB-lar qeyri-müəyyənlik, pozulmalar və sürətli texnoloji tərəqqi ilə müəyyən edilən dövrdə böyümə, dayanıqlıq və davamlı rəqabət üstünlüyü üçün yeni yollar açma bilirlər.

Əsas hissə.

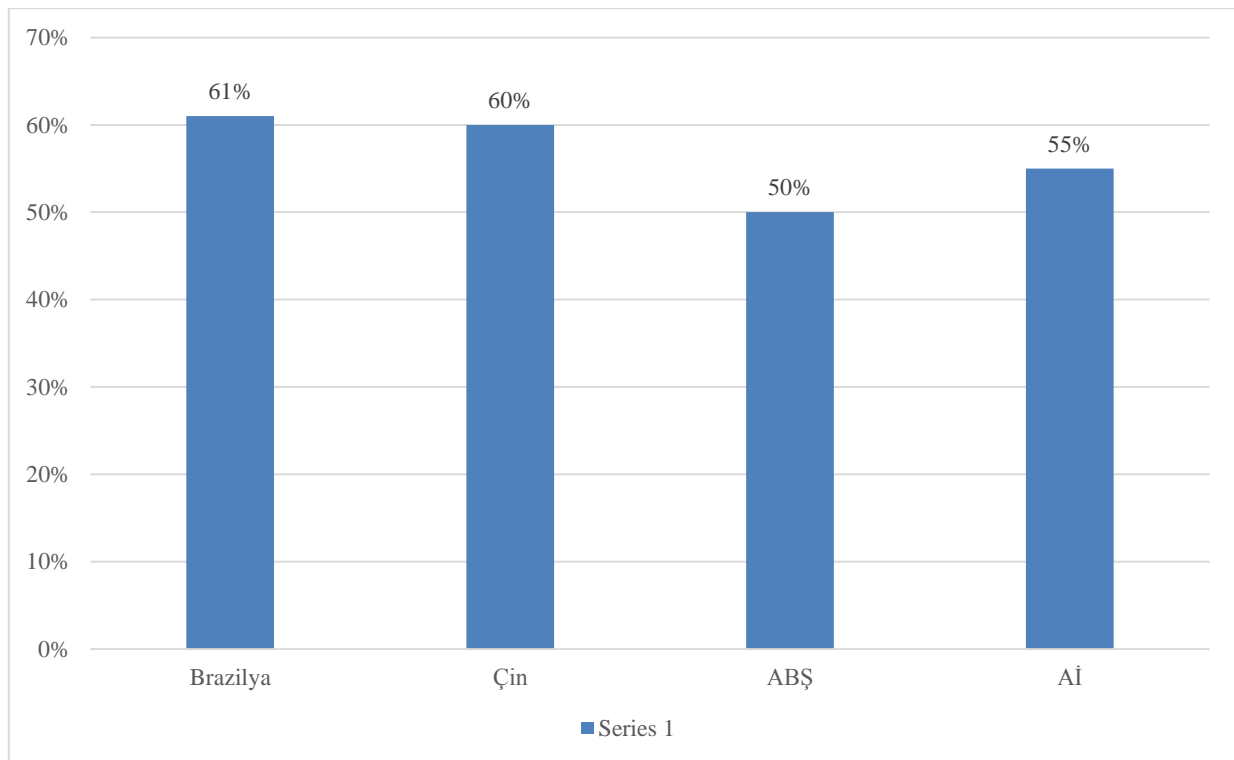
Avtomatlaşdırmanın yüksəlişi biznesin aparılması üsullarını dəyişir. Rəqəmsal və texnoloji inqilaba bənzər olaraq, böyük biznes evləri sürücüsüz avtomobillər, robot köməkçiləri və çatdırılma dronları və s. formasında fəaliyyətlərində avtomatlaşdırma tətbiq edən ilk şirkətlər olmuşdur. Dünya miqyasına nəzər saldıqda, məsələn, Dubay Metrosu artıq sürücüsüz fəaliyyət göstərir. BƏƏ isə 2030-cu ilə qədər bütün səfərlərin 25 faizini avtonom etməyi hədəfləyən Dubay Avtonom Nəqliyyat Strategiyasına öncülük edir. Avtomatlaşdırma sahəsində irəliləyişlə, sensorlar və süni intellektin xərcləri azalaraq avtomatlaşdırmanı iqtisadi cəhətdən daha səmərəli edir.

Bütün bunların KOB-lar üçün böyük əhəmiyyəti var, çünki onlar avtomatlaşdırmanın faydalarından eyni dərəcədə yaxşı istifadə edə bilirlər. KOB-larda avtomatlaşdırma həm istehsalda, həm xidmətlərdə, həm də biznes proseslərində potensiala malikdir. TechSci Research konsaltinq şirkəti bildirmişdir ki, sənaye və bina avtomatlaşdırılması üzrə GCC bazarı 2023-cü ildə 10,3 milyard dollara çatacaq və 2017-ci ildəki cəmi 5,6 milyard dollara nisbətə 10,7% mürəkkəb illik artım tempi (CAGR) ilə artacaq. Yaxın Şərqdə avtomatlaşdırma getdikcə artır. İstehlakçılar daha yüksək keyfiyyət və pul üçün daha yaxşı dəyər tələb edərkən istehsalçılar məhsuldarlığı və təhlükəsizliyi artırmağa çalışdıqca daha aktuallaşıp (Burov, Bağiev, 2018: 222).

Sənayenin avtomatlaşdırılması bir müddətdir ki, mövcuddur, lakin son illərdə iş proseslərinin avtomatlaşdırılması sürətlə inkişaf edir. Biznesin avtomatlaşdırılması biznesdə vaxtilə səpələnmiş çoxsaylı proseslərin artıq siloslarda işləməməsini təmin edir. Satınalma, satış, əməliyyatlar və ödənişlər inteqrasiya olunur və bu, biznesin daha aydın və real vaxt görünüşünü yaradır.

Dünya miqyasında araşdırdığımızı görə ÜDM-ə töhfə baxımından KOB-ların rolu Braziliyada 61%, Çində 60%, ABŞ-da 50% və Aİ-də orta hesabla 55% ilə ən böyükdür (Duran, 2023: 42).

Qrafik 1: ÜDM-ə töhfə baxımından KOB-ların rolu.

Mənbə: (9) əsasında hazırlanmışdır.

Avtomatlaşdırma biznes modelləri və sənaye sahələrini əhatə edir və daha böyük bizneslərlə məhdudlaşmır. Kiçik müəssisələr avtomatlaşdırma sahəsində liderdirlər, 18 faiz orta ölçülü firmaların 15 faizi ilə müqayisədə artıq öz biznes hissələrini avtomatlaşdırıb (smallbusiness.co.uk).

Həm inkişaf etmiş ölkələr, həm də Tayvan, Cənubi Koreya və Sinqapur kimi Yeni Sənayeləşmiş İqtisadiyyatlar (NIE) xüsusilə fabriklərdə avtomatlaşdırma sahəsində liderdir.

GCC-də KOB-ların iqtisadi artıma və məşğulluğun yaradılmasına töhfə verməkdə əsas rolu var. İqtisadiyyat Nazirliyinin 2017-ci il hesablamalarına görə, KOB-lar BƏƏ-də fəaliyyət göstərən şirkətlərin 94 faizini təşkil edir və özəl sektorun işçi qüvvəsinin 86 faizindən çoxunu işlə təmin edir. Bildirilir ki, regionun aparıcı tədqiqat şirkəti olan MENA Research Partners tərəfindən aparılan araşdırma göstərir ki, GCC-nin KOBİ sektoru 920 milyard dollar potensial təqdim edir və növbəti beş ildə 156% artım gözlənilir və 22 milyon insan çalışır. Bundan əlavə, GCC regionu hazırda MENA KOM sektorunun 34%-ni, ildə təxminən 360 milyard dolları (ÜDM-nin 26%-ni) təşkil edir (Turner, 2023).

Nümunə olaraq deyə bilərik ki, Dominos, pizzaları isti və içkiləri soyuq saxlamağı təmin edən avtomatlaşdırılmış çatdırılma sistemi olan Robotik Bölməni inkişaf etdirmişdir. Mercedes-Benz Vans ilə tərəfdaşlıq edən Starship Technologies qida məhsulları və digər malların çatdırılması üçün avtomatlaşdırılmış botlardan istifadə edir. Tibb sahəsində avtomatlaşdırma getdikcə daha çox istifadə olunur. Tibbi xidmət robotu olan STAR, insan analoqlarından daha yaxşı dəqiqliklə eksperimental əməliyyat həyata keçirdi. Bio-çap insan hüceyrələrinin və 3D çap materiallarının birləşməsindən istifadə edərək işləyən insan orqanlarını yaradır. Daşınmaz əmlak sektorunda avtomatlaşdırma podratçılar, kadr şirkətləri, daşınmaz əmlak alıcıları və agentləri təmin etməkdən tutmuş fəaliyyətlərdə istifadə olunur. Müştəri xidmətində avtomatlaşdırılmış telefon xidməti və onlayn rəqəmsal köməkçilər şəklində fasilələr var. Robotlar mağazalardakı müştərilərə məhsul seçməkdə və xidmətlərə daxil olmaqda kömək edir (Egodawele, Sedera, Bui, 2022: 12).

KOB-larda avtomatlaşdırmanın tətbiq oluna biləcəyi potensial sahələr

Avtomatlaşdırma mahiyyətə bir giriş alır, onu avtomatik olaraq və əvvəlcədən müəyyən edilmiş əmrlər dəsti vasitəsilə təkrar-təkrar işlədir və nəticələri qaytarır. Bu, avtomatlaşdırılmış prosesi miqyaslına bilən və daha səmərəli edir. Avtomatlaşdırma proseslərin effektiv şəkildə həyata keçirilməsini və biznesin vaxtının və resurslarının şəbəkələşməyə, əlaqələrin qurulmasına və ideyaların beyin fırtınasına sərf edilməsini təmin edir. Avtomatlaşdırmanın birbaşa təsir edə biləcəyi bəzi sahələr aşağıdakılardır:

— Maliyyədə avtomatlaşdırma: Bulud əsaslı həllər KOB-lara elektron faktura, işçilərin özünəxidmətinin idarə edilməsi və onlayn satınalma kimi avtomatlaşdırılmış prosedurları qəbul etmək imkanı verir. İnsan müdaxiləsi və əl ilə emal zamanı səhvlərin olma ehtimalı əhəmiyyətli dərəcədə azalır, bu da prosesin sadələşdirilməsinə və daha yaxşı maliyyə idarəçiliyinə gətirib çıxarır. Həmçinin artan sayda yeni həllər şirkətlərə öz təchizatçıları və müştəriləri ilə başa çatan ödənişlər dəyər zənciri yaratmağa imkan verir. Bu yeni həllər hər yerdə, dərhal və çox kanallı ödənişlərə imkan verir. Onlar müəssisələrin maliyyə uçotu sistemlərinə tam inteqrasiya olunacaqlar. Elektron ticarət platformaları, banklar, fintech şirkətləri və onların tərəfdaşları kimi bütün tərəflər son nəticədə yeni xidmətlərin yaradılması üçün istifadə olunacaq və ödənişlərin və maliyyə əməliyyatlarının qüsursuz, tam avtomatlaşdırılmış emalını təmin edəcək açıq API standartlarından faydalanacaqlar.

— HR-də avtomatlaşdırma: KOB-lardakı işçilərin performansını və öhdəlikləri çox vacibdir, çünki onlar məhsul və ya xidməti inkişaf etdirmək və çatdırmaq üçün birinci tərəfdən məsuliyyət daşıyırlar. Bundan əlavə, KOB-lar işçilərin sayı (250 və ya daha az) ilə xarakterizə olunur. Buna görə də, düzgün işçilərin işə götürülməsi və onların fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi KOB-larda çox vacibdir. Qiymətləndirməyə və ya əlavə təlimə ehtiyac yaranarsa, avtomatlaşdırılmış proses onu müəyyən etmək və həll etmək üçün daha yaxşı gücə qadirdir. HR-də avtomatlaşdırmanın ən vacib faydası menecerlərin ümumi performansını izləyə bilməsi və KPI kimi xüsusiyyətləri izləyə bilməsidir (GoCardless, 2023).

— Marketinqdə avtomatlaşdırma: Marketinq avtomatlaşdırma proqramı hədəf məzmununu və e-poçt marketinqini, SEO və CRM-ni təmin edən alətləri əhatə edir. Bu, məzmunun müvafiq olmasını və e-poçtların daha çox hədəflənməsini təmin edir. O, həmçinin əlaqə siyahılarını avtomatik olaraq yeniləyir, ünsiyyətin effektiv və vaxtında olmasını təmin edir.

KOB-ların vaxt bölgüsü, miqyashlıq və bacarıq dəstləri kimi müntəzəm olaraq həll edilməsi tələb olunan proseslərlə bağlı xüsusi çətinlikləri var. İlk gündən KOB-da hər şeyi avtomatlaşdırmaq lazım deyil və mümkün deyil. Biznes inkişaf etdikcə və fəaliyyətlər genişləndikcə onun ehtiyacları daim inkişaf edir. Buna görə də, KOB-a biznes böyüdükcə müntəzəm dəyişikliklərə və yeniləmələrə tab gətirə bilən texnologiya tələb olunacaq. Kiçik biznesdə sürətli əməliyyatlar və mübadilələr var, buna görə də sürətli işləyən texnologiyaya ehtiyac var. Onlar nasazlıq halında bərpa olunmaq üçün minimum dəstəyə, vaxta və investisiyaya ehtiyacı olan texnologiya tələb edir (World Economic Forum, 2023).

Nəticə

Hazırkı nəsil KOB-ların biznes və əməliyyat modelləri ənənəvi bizneslərdən mahiyyətə fərqlidir. Kiçik və orta müəssisələr (KOB) həyat dövrlərində bir neçə mərhələdən keçirlər - başlanğıc, böyümə, yetkinlik və yenilənmə/yenidən doğulma və ya tənəzzül - və onların biznes ehtiyacları bu mərhələlərdən asılı olaraq dəyişir. Kiçik müəssisələr rəqabətdə öndə olmaq üçün ağıllı avtomatlaşdırma tətbiq etməlidirlər. Bununla belə, avtomatlaşdırmanın effektiv həyata keçirilməsi üçün aradan qaldırılmalı olan problemlər var:

— Avtomatlaşdırma ağıllı və möhkəm proqramlaşdırma tələb edir və şəbəkələr təhlükəsiz olmalıdır.

— Ondan istifadə edən firmalar etibarlı məlumat disiplinlərinə ehtiyac duyurlar.

— KOB-lar avtomatlaşdırmada sürət və keyfiyyəti təmin edən ilkin infrastrukturunu, tətbiqləri, uyğunluq və məlumat təhlükəsizliyini və digər kritik imkanları yaratmaqda çətinlik çəkə bilər.

— Avtomatlaşdırma texnologiyaları sadə və intuitivdir, bununla da biznes komandalarının özləri tərəfindən avtomatlaşdırılmasına səbəb olur. Bu, firmanın gələcək xərclərinin artmasına və artmasına səbəb ola bilər.

Yekun olaraq qeyd edək ki, KOB-lar texnologiyanın özü ilə gətirdiyi imkanları və rəqabət qabiliyyətli qalmaq üçün ənənəvi iş üsullarında edə biləcəyi dəyişikliyi dərk etməlidirlər. Bunun üstünlüyü ondan ibarətdir ki, biznes idarəçiliyi sadələşdirilə bilər və bu, sahibkarlara öz bizneslərini qurmağa və böyüməyə təkan verməyə və gündəlik inzibati vəzifələri texnologiyaya buraxmağa imkan verəcək.

Ədəbiyyat

1. Begalov, B.A., Zhukovskaya, I.E. (2022). Assessment of the development of small businesses and private entrepreneurship in the Republic of Uzbekistan based on digital technological solutions. Moscow, pp.122-133. URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/511416719.pdf>
2. Boyacı, B. (2022). Rəqəmsallaşma Davamlılıq Amili kimi: KOM-lar üzrə Tədqiqat. (Magistr dissertasiyası, Sakarya Universiteti Biznes İdarəetmə Fakültəsi İdarəetmə İnformasiya Sistemləri Bölməsi), 116 s. URL: <https://acikerisim.sakarya.edu.tr/bitstream/handle/20.500.12619/98511/T09954.pdf?sequence=1>
3. Burov, V.Yu., Bagiev, G.L. (2018). Small business and the digital economy: prospects and disadvantages. Read: Transbaikal State University, 220 p. URL: <http://escool.ru/images/upload/articles25/491.pdf>
4. Duran, A.E. (2023). Kobiler için akıllı çözüm zamanı. Garanti BBVA KOBİ Girişim Dergisi, 42 s. Retrieved from URL: <https://www.garantibbva.com.tr/content/dam/public-website/pdf/kobi-girisim-dergisi/2023/ aralik.pdf>
5. Turner, J. (2023). The future of automation in small businesses: predictions and trends. Reckon Blog. April 13. Retrieved from <https://www.reckon.com/reckon-blog/the-future-of-automation-in-small-businesses-predictions-and-trends/>
6. Egodawe, M., Sedera, D., Bui, V. (2022). A Systematic Review of Digital Transformation Literature (2013-2021) and the development of an overarching apriori model to guide future research. In Australasian Conference on Information Systems. Melbourne, Australia, 12 p. Retrieved from URL: [https://arxiv.org/ftp/arxiv/papers/2212/2212.03867.pdf#:~:text=It%](https://arxiv.org/ftp/arxiv/papers/2212/2212.03867.pdf#:~:text=It%20)

20was%20apparent%20that%20several,related%20to%20digital%20transformation%20phenome
na

7. GoCardless. (2023). The complete guide to SME digital transformation. Retrieved from. March. URL:<https://gocardless.com/en-us/guides/posts/guide-to-sme-digital-transformation/#:~:text=Digital%20transformation%20goes%20beyond%20merely,every%20step%20of%20the%20journey>
8. World Economic Forum. (2023). Smaller and mid-sized businesses are fighting for survival. This is how they could prosper. July 14. Retrieved from URL:
<https://www.weforum.org/agenda/2023/07/digital-transformation-potential-smes/>

Göndərilib: 03.11.2023

Qəbul edilib: 07.01.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/32/61-67>

Sevinj Allahverdiyeva

Financial University under the Government of the Russian Federation
master student
sevinjjj@gmail.com

PROBLEMS AND PROSPECTS OF OIL MARKET DEVELOPMENT IN THE ASIAN REGION

Abstract

The research paper presents the results of the study of current problems, challenges and prospects of oil market development in Asian countries. The role of the Asian region in the world oil market is defined. The main factors shaping the trends of oil market development are considered. Priority directions of oil market development in the Asian region are analysed. The relevance of the study is related to the fact that at the current stage of development of the world oil market there is an influence of many groups of factors that have the characteristic of instability and violation of stability, which affects the prospects for the development of the oil market in the Asian region. The object of the study is the oil market in Asia. The subject of the study is the trends and prospects for the development of the oil market in Asia.

Keywords: *oil market, oil industry, Asian region, oil market development, oil market problems*

Sevinc Allahverdiyeva

Rusya Federasiyası Hökuməti yanında Maliyyə Universiteti
magistrant
sevinjjj@gmail.com

Neft bazarının inkişaf problemləri və perspektivləri Asiya bölgəsində

Xülasə

Tədqiqat işi Asiya ölkələrində neft bazarının cari problemlərinin, çağırışlarının və inkişaf perspektivlərinin öyrənilməsinin nəticələrini təqdim edir. Asiya regionunun dünya neft bazarında rolu müəyyən edilmişdir. Neft bazarının inkişaf tendensiyalarını formalaşdıran əsas amillər nəzərdən keçirilir. Asiya regionunda neft bazarının inkişafının prioritet istiqamətləri təhlil edilir. Tədqiqatın aktualığı onunla əlaqədardır ki, dünya neft bazarının hazırkı inkişaf mərhələsində qeyri-sabitlik və sabitliyin pozulması xarakteristikasına malik bir çox amillər qrupunun təsiri mövcuddur ki, bu da neftin inkişaf perspektivlərinə təsir göstərir. Asiya regionunda neft bazarı. Tədqiqatın obyektı Asiyanın neft bazarıdır. Tədqiqatın mövzusu Asiyada neft bazarının inkişaf tendensiyaları və perspektivləridir.

Açar sözlər: *neft bazarı, neft sənayesi, Asiya regionu, neft bazarının inkişafı, neft bazarı problemləri*

Introduction

Identification of key factors and problems of oil market development in the Asian region allows to identify the main areas of public policy of Asian countries, which can be aimed at ensuring sustainable development of this industry. Competitive oil industry forms the realisation of consumer market needs, requests of industrial enterprises for energy resources, and stimulates the inflow of revenues to budgets.

The relevance of scientific research on the selected problematic is due to the fact that at the current stage of development of the world oil market there is the influence of many groups of factors that have the characteristic of instability and violation of sustainability. Because of this, Asian countries face difficulties in exporting and importing oil, as some categories of problems are

associated with the violation of the principles of international logistics of energy resources. For this reason, the purpose of the article is to analyse the current problems, challenges and prospects of oil market development in Asian countries.

The Asian region occupies an important place in the structure of the world oil market. Thus, Saudi Arabia is one of the largest countries in terms of oil production per day (9.959 million barrels). Also, China (4.295 million barrels), Iraq (3.955 million barrels), UAE (2.891 million barrels), Iran (2.679 million barrels) and Kuwait (2.548 million barrels) belong to the ranking of the largest oil producers. Many countries are in the Middle East in terms of oil production. At the same time, the main consumers are the countries of East Asia, where the oil industry is developed, using crude oil as the main resource (1).

Asian countries have an important role and place in the structure of the world oil market, having a large share of hydrocarbon production (Saudi Arabia, China, Iran, Iraq), and at the same time, being an active consumer of energy resources, as many countries that do not have oil reserves have a developed industrial economy (Japan, South Korea, China).

There are countries that play an important role in the realisation of international oil supply chains, such as Hong Kong and Singapore. These countries are small and are known as commercial seaports. Most of the crude oil transported by sea, both exports and imports, passes through them. Singapore plays an important role in importing oil from the United States, whose shale oil production has revolutionised the world market.

The key factor in the development of the oil market in the Asian region is the dynamics of the cost of oil itself. For the purpose of analysis, let us take a graph of the Brent oil price, which forms the pricing of oil products and crude oil in Asian countries (see Fig. 1).

Figure 1 - Dynamics of the cost of Brent oil, in USD (2).

In 2020, oil prices showed a record decline, reaching a low of \$16 per barrel. After that, prices started to recover, reaching \$138 per barrel by 2022. At the moment, Brent oil prices are moving in the range of \$70-95 per barrel. These are high prices, which make it profitable to produce oil in Asian countries, which are the largest hydrocarbon exporters in the world.

This price instability of oil quotations is primarily related to the events of 2022, which led to the adoption of anti-Russian sanctions. As Russia is the largest producer and transporter of oil

worldwide, there was a threat of a catastrophic shortage of energy resources, which led to a short-term increase in oil to USD 138 per barrel.

The activities of the international cartel organisation OPEC play an important role in shaping the outlook for the development of the oil market in the Asian region. This structure was established in 1960 by Venezuela, Iran, Iraq, Saudi Arabia, Kuwait and Venezuela to coordinate their relations with Western oil refining companies. Over the years, OPEC has become a large international organisation with a complex structure. OPEC's functioning is ensured by a multitude of departments and services reporting to the organisation's Secretary General.

In December 2023, several OPEC member countries announced additional oil production cuts of up to 2.2 million bpd aimed at maintaining stable and balanced oil markets. These voluntary cuts are based on the required production level for 2024, and are in addition to the voluntary cuts previously announced in April 2023 and subsequently extended until the end of 2024. Thus, the following OPEC countries announced voluntary cuts: Saudi Arabia (1 thousand bpd); Iraq (223 thousand bpd); UAE (163 thousand bpd); Kuwait (135 thousand bpd); Kazakhstan (82 thousand bpd); Algeria (51 thousand bpd); and Oman (42 thousand bpd) from 1 January to the end of March 2024 (3). Thus, we see that most of the reduction in oil production is taking place by the countries of the Asian region.

Figure 2 shows an example of countries with oil production costs in 2022. In our opinion, this indicator reflects the competitive position of countries that are major oil producers and suppliers.

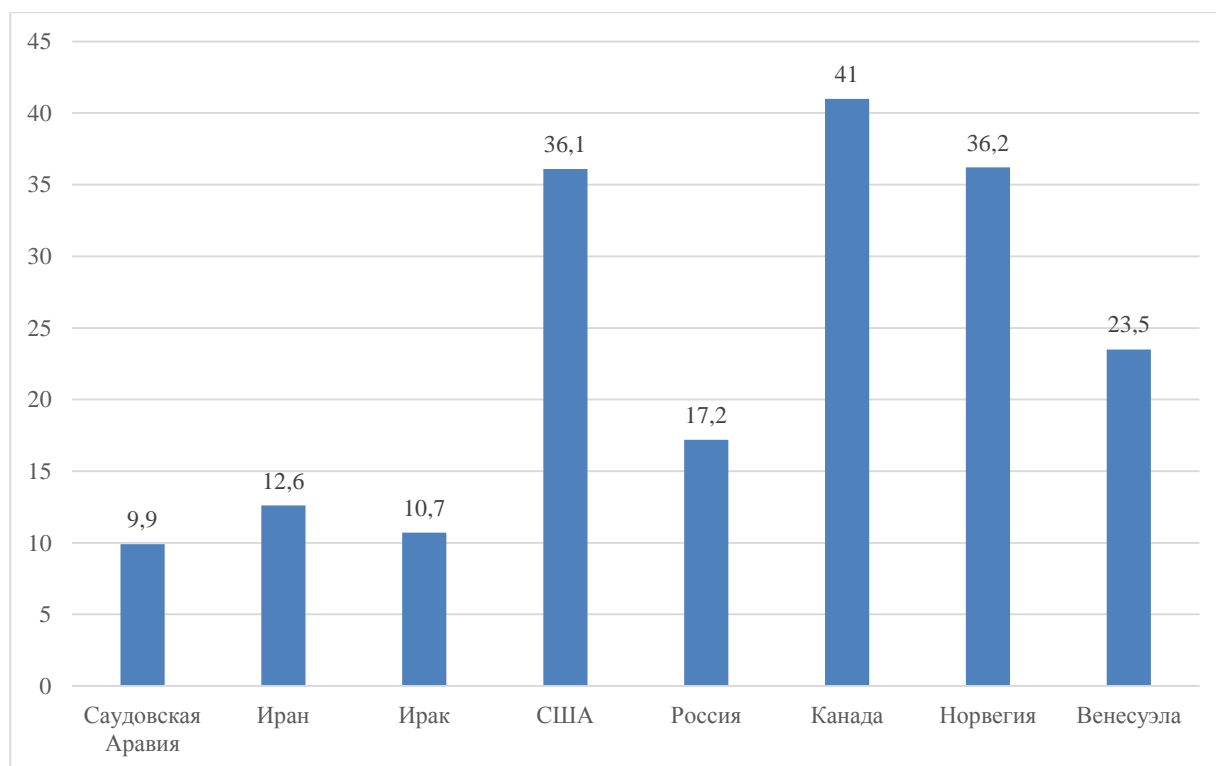

Figure 2 - Size of oil production costs by country, in US dollars (4).

Low cost of oil production in Asian countries is a competitive advantage for oil market development in the Asian region. For example, the average production cost of 1 barrel of oil in Saudi Arabia is 4 times lower than in the USA, which demonstrates the highest volume in terms of average daily oil production.

An important condition for the development of the oil market in the Asian region is the dynamics of energy consumption. The structure of the world market of oil and petroleum products consumption is shown in the diagram Fig. 3.

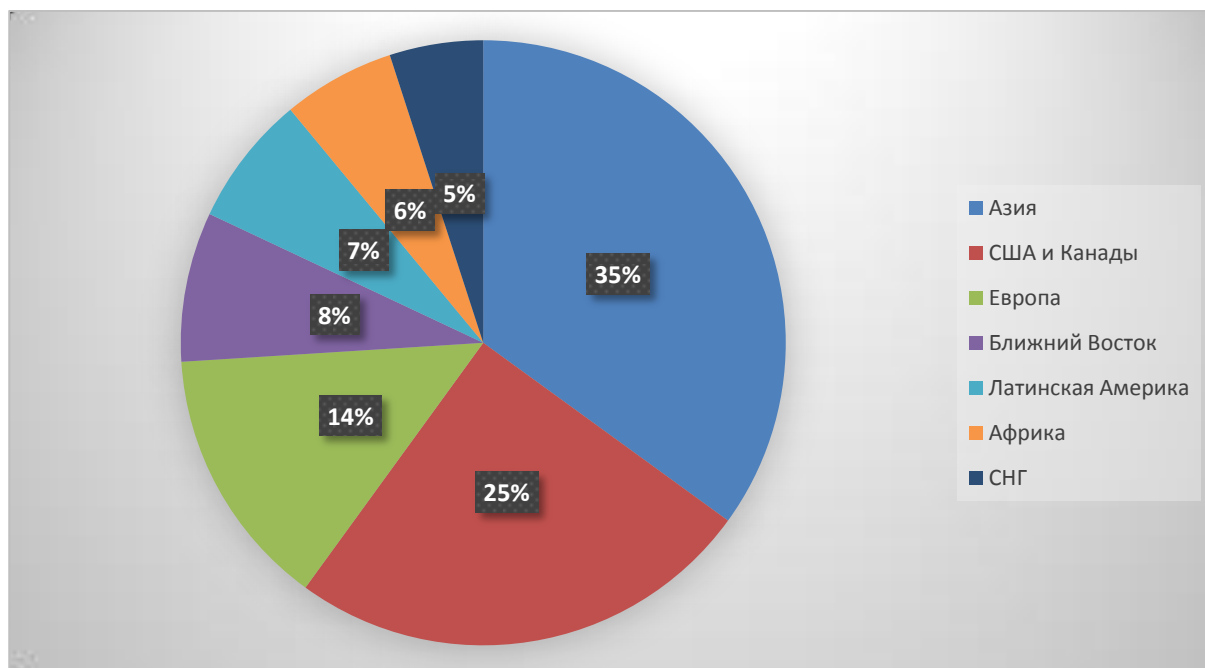

Figure 3 - Structure of the world market of oil and oil products consumption, in % of the total share (Samsonov, 2023: 86-91).

Developing countries and emerging economies may be able to get closer to the 104 million bpd figure. Although demand in the Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD) countries will not return to the "pre-crisis" level, it will be compensated for by Asia's strong demand for oil. India and China account for 35 per cent of the world's current oil consumption.

However, there are certain barrier factors that form threats to the development of the oil market in the Asian region (Bagomedova, Bagomedov, 2019: 102-106; Samsonov, 2023: 86-91):

- 1) oil reserves in Asian countries are declining, which reduces the volume of new capital investments in field development and increase in production capacity of the resource;
- 2) the formation of new geopolitical instability in the Middle East region, which risks shutting down many rigs;
- 3) Refineries emit huge amounts of carbon dioxide into the atmosphere, which will increase the environmental costs of Asian countries;
- 4) lower profitability of oil refineries, which reduces investments in fixed capital of oil refining enterprises, increasing depreciation of fixed assets;
- 5) the emergence of a threat to stop shale oil supplies from the US to the East Asian market, which may be provoked by the conflict around the island of Taiwan;
- 6) increased global attention to environmental safety and the fight against global warming, which will increase costs due to carbon dioxide emissions.

A major challenge to the development of the oil market in the Asian region is the increase in CO₂ emissions into the atmosphere, which affects capital investment in refinery investment projects.

Today, the practical significance of environmental investments by Asian enterprises in the construction of renewable energy facilities, which are competing organisations for oil companies, is increasing. The reason for the formation of such a trend is the record CO₂ emission into the atmosphere of our planet (Fig. 4), which is associated with the irrational use of natural resources, destruction of land soil, the formation of waste heaps of "dead earth", where it is impossible to restore the former natural ecosystem.

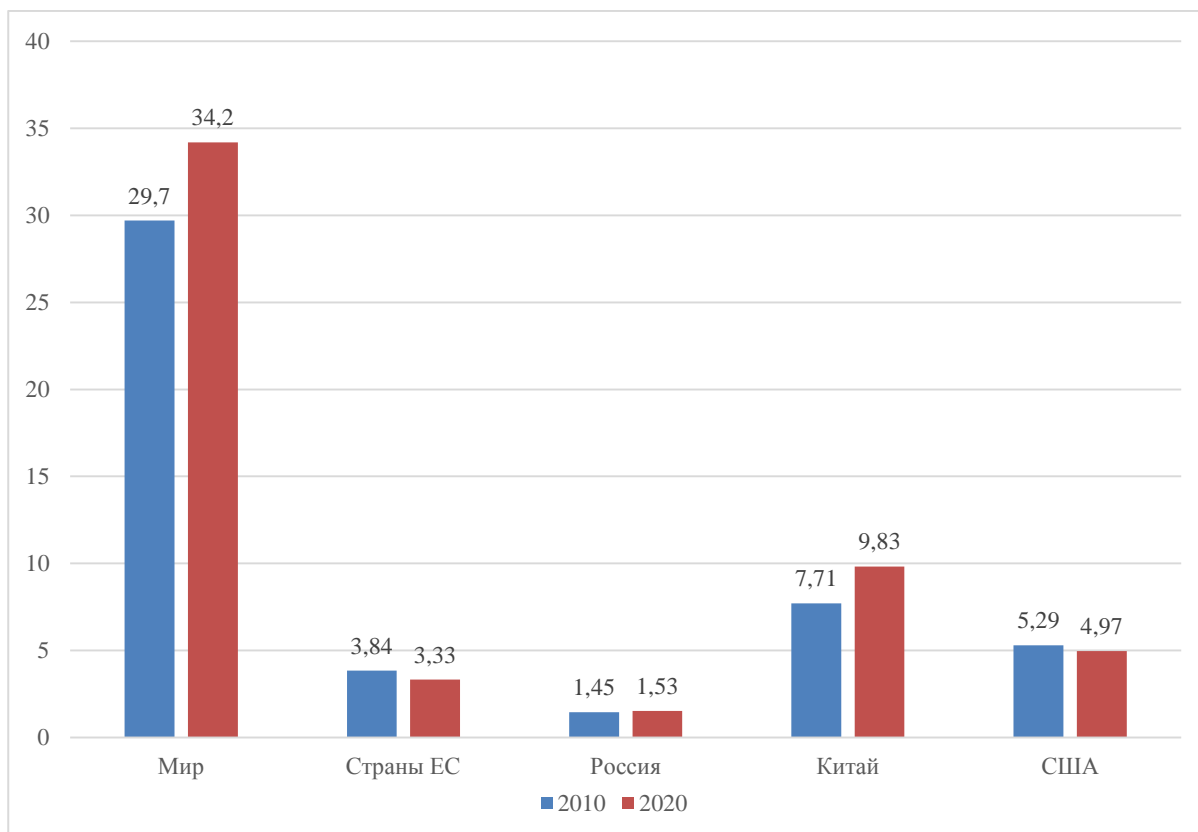

Figure 4 - Dynamics of change in the volume of carbon dioxide emission into the atmosphere for the period 2010-2020, billion tonnes.

We would like to draw attention to the fact that China is the main actor responsible for increasing the amount of carbon dioxide emitted into the Earth's atmosphere. From 2010 to 2020, the figures for this country increased from 7.71 billion tonnes of CO₂ to 9.83 billion tonnes of CO₂. In the US, for example, there has been the opposite decrease - from 5.29 billion tonnes of CO₂ to 4.97 million tonnes of CO₂. Similar indicators in European countries - from 3.84 billion tonnes of CO₂ to 3.33 billion tonnes of CO₂ (Sokolov, 2021: 84-97).

Therefore, because of this trend of increasing carbon dioxide emissions from China's refineries, there is a threat that the international community will adopt new climate control instruments causing financial losses to the Asian region's petroleum product producers.

Accordingly, there are reasons why the average annual temperature is increasing, leading to environmental disasters. This past year, 2023, was a record year for average temperatures, and scientists predict that this process is likely to continue. To provide a solution to this global problem, the tools of the "green economy" concept can be used.

And by the way, China is the world leader in terms of investment in the construction of alternative energy facilities, which takes away financial capital from the oil industry companies (see Fig. 5). Also in the ranking of leading countries in the world are Japan and South Korea.

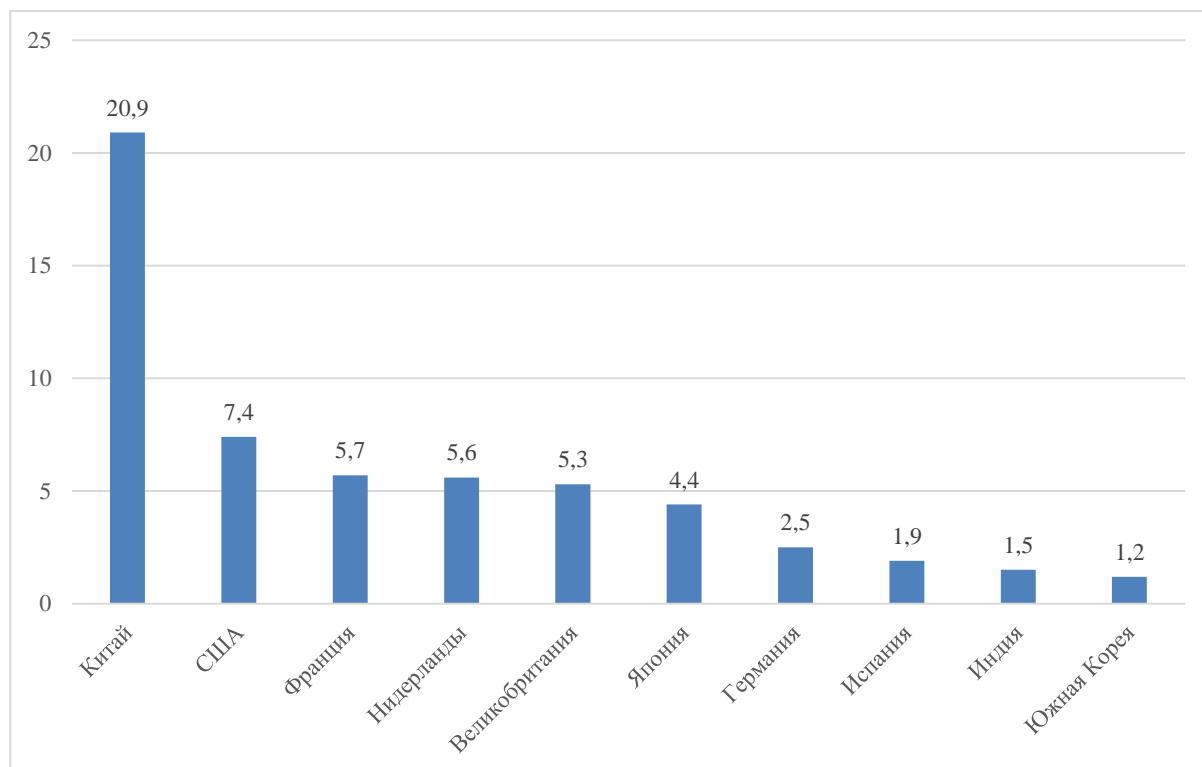

Figure 5 - Volume of countries' investments in projects for construction of RES facilities, in billion USD

Despite the above mentioned problems, let us identify the priority directions of oil market development in the Asian region (Bagomedova, Bagomedov, 2019: 102-106; Samsonov, 2023: 86-91):

- 1) population growth in Southeast Asia is expected to continue, which will increase the region's demand for oil for the petrochemical industry;
- 2) construction of new refineries in East Asia and South-East Asia continues;
- 3) Continued low costs of oil production compared to the main competitors from the USA and Russia.

To confirm the prospects for the development of the oil market in the Asian region, it may be noted that oil analysts currently forecast that the world demand for oil in 2023 in absolute terms will amount to 101.9 million barrels per day. By 2026, global oil consumption is forecast to reach 104.1 million bpd. The petrochemical industry will remain the main driver of growth during 2023 to 2026, where oil will account for 70% of the projected growth in demand for petroleum products through 2026 (Samsonov, 2023: 86-91).

Thus, in the conclusion of the scientific article we will summarise that the current stage of oil market development in the Asian region is characterised by the influence of a number of negative factors that create problems and prospects for the sustainability of the oil industry in the region. Both the general geopolitical situation in the world and the increase in green investments in the construction of renewable energy facilities influence the prospects for the development of the oil market in Asian countries (Zhilkina, Zhilkin, Bondarovich, 2022: 137-145).

Conclusion

At the same time, the demand for petroleum products is forecast to grow, especially in the countries of South-East Asia, which will have a positive impact on the prospects for the development of the oil market in the Asian region. In our opinion, Asian countries have promising development opportunities, increasing oil production, production of petroleum products and their further consumption. The China market remains the largest in terms of refining, which makes the

Asian region key in the production of petroleum products. It is also worth noting the increase in population and industrial production, for the maintenance of which it is important to consume traditional energy resources like oil.

References

1. Crude oil production by country. URL: <https://take-profit.org/statistics/crude-oil-production/> (accessed 18.02.2024).
2. Chart of the instrument of Brent oil. URL: <https://www.tradingview.com/chart/?symbol=TVC%3AUKOIL> (date of reference: 18.02.2024).
3. OPEC+ to cut oil supply by barrels in the first quarter of 2024. URL: <https://iz.ru/1613745/2023-12-01/opek-sokratit-postavki-nefti-barrelei-v-pervom-kvartale-2024-goda> (data obrasheniya: 20.02.2024).
4. Cost of oil production. URL: <http://novosti-bankov.ru/finansy/15615-finansist-sebestoimost-dobychi-nefti-v-kazahstane-ne-278-dollarov-a-605-iz-za-bolshih-nalogov-finansy.html> (date of reference: 18.02.2024).
5. Samsonov, A.D. (2023). Problems and prospects of the world oil market in the collection: Best Student Article 2023. Collection of articles of the IV International Research Competition. Penza, pp.86-91.
6. Bagomedova, H.M., Bagomedov, O.M. (2019). Trends in the development of the oil and gas industry in the countries of Southeast Asia. *Voprosy strukturizatsii ekonomiki*. № 4, pp.102-106.
7. Sokolov, M.M. (2021). Strategies of Russia to introduce transboundary carbon regulation in the EU. *Geoeconomics of Energy*. T. 15. № 3, pp.84-97.
8. Zhilkina, A.N., Zhilkin, O.N., Bondarovich, E.P. (2022). "Green" finance and information technology: contradictions and co-operation. *University Bulletin*. № 4, pp.137-145.

Received: 25.11.2023

Accepted: 08.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/32/68-72>

Yusif Zeynalov
Khazar University
master student
yusif.zeynalov.2016@mail.ru

DEVELOPMENT OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN THE BANKING SECTOR

Abstract

At this time, digitalization represents a significant trend in the progression of the economy. Digitization refers to the extensive implementation of interconnected digital services by various entities, including governments, enterprises, and consumers. The advent of modernization has precipitated significant economic and social changes. The digitization process has stimulated entrepreneurial innovation, increased productivity, and stimulated economic growth. In recent years, digitization has become a prominent economic determinant, causing a revolution in business operations and interactions with suppliers and customers, while concurrently stimulating expansion and employment opportunities. The technologies of the digital transformation of the banking sector were analyzed in the article. Digitalizing banking operations is a prerequisite for sustaining the competitiveness of financial institutions in the current economic climate, as it facilitates the acceleration and optimization of processes and has a substantial impact on organizational structure. Digitization is associated with the implementation of these and other digital technologies, such as Big Data, biometric user identification, remote service provision, and artificial intelligence. Moreover, it is crucial to recognize that alongside the advantages linked to digitalization, there are a number of security vulnerabilities that concern banking clients and systems.

Keywords: *bank digitization, banking transactions, digital business, digital transformation, digital banking*

Yusif Zeynalov
Xəzər Universiteti
magistrant
yusif.zeynalov.2016@mail.ru

Bank sektorunda rəqəmsal texnologiyaların inkişafı

Xülasə

Günümüzdə iqtisadi tərəqqinin prioritet istiqamətlərindən biri də məhz rəqəmsallaşmadır. Rəqəmsallaşma, əlaqəli rəqəmsal xidmətlərin istehlakçılar, biznes subyektlər və hökumətlər tərəfindən kütləvi formada mənimsənilməsi prosesini əhatə edir. Rəqəmsallaşma həm iqtisadiyyatı və həm də cəmiyyətimizi kökündən dəyişdirmişdir. Rəqəmsallaşma sahibkarlıq innovasiyasını, habelə məhsuldarlığı və iqtisadi artımı stimullaşdırdı. Son illərdə rəqəmsallaşma, böyüməni və iş yerlərinin formalaşdırılmasını sürətləndirən, həmçinin firmaların bizneslərini və müştəriləri və təchizatçıları ilə qarşılıqlı əlaqəsini dəyişdirən əsas iqtisadi faktor olaraq ortaya çıxmış oldu. Məqalədə bank sektorunun rəqəmsallaşması texnologiyalarının inkişafı müzakirə olunmuşdur. Modern iqtisadiyyatda bank sektorunun rəqəmsallaşması prosesi bankların rəqəbatqabiliyyətli səviyyədə saxlanmasının şərtlərindən biridir, belə ki, rəqəmsallaşma təşkilata əhəmiyyətli təsir göstərərək, orada əməliyyatların optimallaşdırılmasına və onların sürətləndirilməsinə öz töhfəsini verir. Rəqəmsallaşma prosesi Böyük Verilənlər, biometrik məlumatlardan istifadə etməklə istifadəçi identifikasiyası, xidmətlərin distant formada təqdim edilməsi və süni intellektin tətbiqi kimi bu və digər rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi ilə əlaqəlidir. Əlavə olaraq qeyd etməliyik ki, rəqəmsallaşma üstünlükləri ilə yanaşı, bank müştərilərinin və bank sistemlərinin təhlükəsizliyi ilə əlaqəli olan bir sıra təhlükələr də ortaya çıxarır.

Açar sözlər: bankların rəqəmsallaşması, bank əməliyyatları, rəqəmsal biznes, rəqəmsal transformasiya, rəqəmsal banking

Introduction

Digitalization is becoming a crucial component of the financial industry. The development of digital financial services is contingent upon several factors, including physical intangibility and customer-centeredness. These requirements are characteristics of financial services that help to make them more digital. All financial sector firms gain greatly from the trend of digitization. Financial transactions can be completed more quickly thanks to digitalization, which may also expand the area across which financial services can be offered, save costs, boost client satisfaction with purchases made, and enhance communication (Balkan, 2021: 205-223).

The subsequent global trends are observed (Dudin, Shkodinskii, Usmanov, 2021: 59-78).

- the customers' inclination to obtain the service remotely in a prompt and effortless manner;
- predominantly concentrate on the client;
- development of their own ecosystems in the vicinity of major financial institutions;
- creation of open software interfaces to facilitate communication between institutions and fintech service providers;
- widespread adoption of digital technologies across the entire financial sector and economy;
- the progression and establishment of digital currency;
- augmenting the importance attributed to hazards within the domain of financial security.

It is evident that the COVID-19 pandemic has heightened consumer expectations regarding the digital competencies of organizations. Preference is given to the ease, quickness, and security of acquiring the product in this instance. Additionally, bank competition influences the digitalization process. Financial institutions that fail to embrace digital advancements and continue to operate under conventional business models will face future competitive disadvantages compared to those that actively integrate digital technologies into their framework. The latter will be able to deliver services with a higher degree of customization and at a quicker pace. In this situation, not only the change in the organization's work processes but also the associated hazards must be considered. Hence, it is imperative to contemplate the characteristics of banking sector digitalization in addition to the associated hazards (Marcu, 2021).

Current trends of banks digitization.

The dynamic advancement of digital technologies exerts a substantial influence on the financial industry. The requirements of bank customers have evolved within the framework of digitalization, as has the populace's desire to obtain a vast array of services remotely. Additionally, the channels of communication with banks have broadened. The implementation of digital technologies within the banking industry contributes to enhanced accessibility and quality, a broader selection of financial services, and heightened bank competitiveness (Kirillova, Zulfugarzade, 2021: 61-67).

The financial industry exhibits the highest degree of digital technology adoption due to several distinguishing factors (Sardana, Sardana, Singhanian, 2018).

- incorporating digital technologies into the operations of financial institutions is a critical prerequisite for sustaining their competitive edge;
- a substantial level of digitalization in banking services facilitates a more comprehensive comprehension of customer requirements, enabling the development of tailored offers;
- digital technologies enable customers of financial institutions, irrespective of the bank's geographical location, to access offers that align with their specific requirements;
- the implementation of digitalization in the banking industry enables customers to conduct transactions with greater clarity and efficiency;
- the objective is to enhance the controllability and operational efficacy of financial transactions;
- the implementation of information technology within the financial industry contributes to the reduction of service costs through cost minimization.

Banks are now in the process of digital transformation by incorporating financial technology (Fintech) and engaging in partnerships with Fintech startups. Fintech technology is a fusion of financial services and information technology. Fintech advancements enable alternative methods for conducting payments, saving funds, requesting loans, mitigating risks, and obtaining financial guidance. This significantly alters the process of delivering financial services (Legowo, Subanidja, Sorongan, 2021: 94- 99).

- 1) APIs those are accessible;
- 2) Applications pertaining to data processing such as big data analytics, machine learning, and predictive modeling;
- 3) The decentralized ledger with their smart contracts;
- 4) The client identification and also the authentication using biometrics;
- 5) The cloud data storages;
- 6) Internet of Things (IoT) and also the mobile technologies;
- 7) Artificial Intelligence (AI) applications such as bots and automation in the banking sector.

Financial innovations and digital technologies in the banking system: institutional perspective.

Financial innovation's effect on the banking system has been a very intriguing subject in recent years. Financial innovation involves developing novel financial goods, services, and technology to address evolving market demands. Financial innovation may enhance efficiency and save expenses, but it also presents notable difficulties to the banking sector. Financial innovation and digital technology have transformed the banking sector, altering operational processes, consumer interactions, and competitive dynamics among banks. The introduction of innovative financial goods and services like internet banking, mobile payments, and digital currencies has enabled banks to broaden their consumer reach and enhance their revenues. Furthermore, the fast rate of technical advancements has resulted in the creation of sophisticated analytical tools and algorithms that help banks enhance risk management, optimize operations, and enhance customer satisfaction.

The increasing customer demand for quicker, more convenient, and customized banking services is a major factor driving the development of financial innovation and digital technology in the banking sector. Due to the widespread use of smartphones and other mobile devices, clients anticipate the ability to access their financial details and perform transactions from any location and at any time. Banks that do not adapt to evolving client preferences may lose market share to more adaptable and inventive competitors. Digital innovation has driven the creation of new business models like peer-to-peer lending and crowdfunding, which have disrupted established banking methods. These approaches revolutionized conventional lending methods by enabling people and enterprises to secure finance directly from investors rather than from banks (Rutskiy, Kharitonova, Alshahrani, Al-Khaldi, Almashaqbeh, Tsarev, 2022: 566-575).

Furthermore, financial innovation and digital technology have significant consequences for financial stability and the economy in its whole. They can promote financial inclusion by granting access to banking services for previously underserved communities, such the unbanked. Conversely, they can also bring up new dangers and difficulties, such cyber attacks, data privacy concerns, and the potential for propagating financial hazards in case of a system breakdown. This study aims to analyze how financial innovation and digital technology affect the banking sector from an institutional viewpoint. The study aims to determine the primary factors influencing financial innovation and digital technologies in the banking sector, examine how these innovations affect banks' behavior and operations, and evaluate the implications of these advancements on financial stability and regulation.

Financial innovation and digital technology are increasingly important for the banking system, yet there are still many difficult and unresolved topics that have not been thoroughly researched. There is a discussion over whether digital currencies like Bitcoin can fully replace traditional currencies as a means of exchange and store of value, and if they present a risk to the stability of the financial system. Questions also emerge regarding the most effective regulatory structure for these

emerging technologies, including the involvement of central banks and global institutions like the IMF and the Financial Stability Board. There is ongoing discussion over how regulation impacts financial innovation and digital technology in the banking sector. Although there is increasing interest in financial innovation and digital technology in the banking sector, there are still numerous areas that have not been thoroughly investigated. The factors considered include the impact of cultural norms on the acceptance of financial innovation and digital technology, the influence of network effects on the spread of financial innovation and digital technology, and the consequences of financial innovation and digital technology on financial inclusion. Financial innovation is crucial for the banking system since it enables banks to expand their product range and adjust to evolving market conditions, ultimately enhancing their competitiveness and profitability. Financial innovation involves developing new financial goods, services, and procedures, or altering current ones to enhance efficiency and boost revenue. Financial innovation encompasses several forms, including securitization, derivatives, and structured finance.

A McKinsey research states that worldwide fintech investment hit \$105 billion in 2020, a 10% increase from the year before. The survey also revealed that digital integration in financial services has advanced by three to four years as a result of the COVID-19 epidemic. Digital customer engagements have risen by 5%, and the number of new digital consumers has increased by 20%. Financial innovation has resulted in the creation of new banking products and services. Mobile banking usage has been increasing rapidly in recent years. According to a Federal Reserve survey, the proportion of US individuals utilizing mobile banking rose from 43% in 2015 to 63% in 2019. P2P lending services have impacted the traditional loan business. P2P lending platforms in the US enabled around \$22 billion in loans in 2020. Financial innovation presents concerns for the banking industry. The Financial Stability Board's research highlights operational risk, cyber risk, data privacy risk, and regulatory risk as key concerns connected with fintech. In 2020, there were 2,935 data breaches in the financial industry, leading to the disclosure of over 140 million records. Financial innovation can result in heightened competitiveness and market fragmentation, potentially posing challenges for smaller banks in competing with bigger rivals (Tashtamirov, 2023: 96).

One drawback is that non-bank financial intermediaries like fintech businesses are a competitive threat to established banks. Compared to typical banking services, these non-bank intermediaries provide financial services that are more inventive, affordable, and practical. A World Bank research claims that fintech has aided in increasing low-income people's access to financial services. In sub-Saharan Africa, the percentage of adults with a bank account increased from 34% to 43% between 2014 and 2017, partly due to the adoption of mobile money services. Consumers now enjoy better goods and services as a consequence of greater competition in the banking industry brought about by the emergence of neobanks and other fintech firms in industrialized nations. Customers now find digital banking to be more easy and accessible, but there are still substantial hazards associated with it, such as operational, cyber, data privacy, and regulatory threats. In order to secure long-term success in a financial environment that is changing quickly, banks must thus strike a balance between innovation and risk management. To increase the efficacy and efficiency of their operations, financial institutions have embraced new technology more and more in recent years. The three most important ones are robo-advisors, blockchain, and mobile banking. With the ability to use their cellphones to access their bank accounts, conduct transactions, and even apply for loans, mobile banking has grown in importance for many customers. The way individuals bank might be altered by this technology, particularly in emerging nations without established banking systems (Tashtamirov, 2023: 545-551).

Conclusion

Digital technology can have a substantial impact on resolving worldwide financial disparities. In the future, advanced technologies have the potential to lessen financial disparities on a global scale by enabling banks and financial institutions to lower costs, enhance service quality, and make financial resources more accessible to a wider population. AI and machine learning allow banks to

do precise data analysis, decreasing lending risks and enhancing asset management and financial modeling. Technological advancements enable the integration of global financial systems, enhancing international transactions and improving global risk management. Introducing digital technology comes with the need to address several issues and obstacles, including data security, safeguarding consumer privacy, and training banking staff to use new technologies. To effectively address these difficulties, it is crucial to create suitable policies and regulatory measures, along with fostering collaboration among banks, regulators, and technology businesses.

References

1. Balkan, B. (2021). Impacts of Digitalization on Banks and Banking. *The Impact of Artificial Intelligence on Governance, Economics and Finance, Volume I*, pp.33-50.
2. Dudin, M.N., Shkodinskii, S.V., Usmanov, D.I. (2021). Key trends and regulations of the development of digital business models of banking services in industry 4.0. *Finance: Theory and Practice*, 25(5), pp.59-78.
3. Marcu, M.R. (2021). The impact of the COVID-19 pandemic on the banking sector. *Management Dynamics in the Knowledge Economy*, 9(2), pp.205-223.
4. Kirillova, E.A., Zulfugarzade, T.E. (2021). Trends in the digitalization of the banking sector: an international aspect. *Problems of information society*, 13(1), pp.61-67.
5. Sardana, V., Singhanian, S. (2018). Digital technology in the realm of banking: A review of literature. *International Journal of Research in Finance and Management*, 1(2), pp.28-32.
6. Legowo, M.B., Subanidja, S., Sorongan, F.A. (2021). The Basel Committee on Banking Supervision (BCBS) outlined the categorization of Fintech advances: Fintech and bank: Past, present, and future. *Jurnal Teknik Komputer AMIK BSI*, 7(1), pp.94-99.
7. Rutskiy, V., Kharitonova, E., Alshahrani, S.H., Al-Khalidi, F.N., Almashaqbeh, H., Tsarev, R. (2022). Assessing the bank performance in the process of digital innovation. In *Computer Science On-line Conference*, pp.566-575.
8. Tashtamirov, M.R. (2023). *Osnovy sovremennogo bankinga: Uchebnoye posobiye dlya bakalavrov*. Moskva: Ay Pi Ar Media, 96 s.
9. Tashtamirov, M.R. (2023). Finansovyye innovatsii i tsifrovyye tekhnologii v bankovskoy sisteme: institutsional'naya perspektiva. *Millionshchikov*, s.545-551.

Received: 13.11.2023

Accepted: 24.01.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/32/73-77>

Orxan Xaspoladov
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
okhaspolad@gmail.com

MÜASİR DEMOKRATİK DÖVLƏTDƏ SEÇKİ İNSTİTUTU

Xülasə

Məqalə müasir demokratik dövlətdə seçki sisteminin yeri və roluna həsr olunmuşdur. Burada seçki sisteminin anlayışına və onun mahiyyətinə toxunulmuş, seçki sisteminin hakimiyyətin nümayəndəli orqanlarının formalaşması prosesinə təsiri nəzərdən keçirilmişdir.

Məqalədə həmçinin əsas seçki sistemləri, onların növləri və əsas xüsusiyyətləri verilmişdir. Məlum olduğu kimi, dünya ölkələri üzrə hazırda yüzdən çox seçki sistemlərindən istifadə edilir. Lakin kəmiyyət baxımından bu sistemlərdən üçü – majoritar, proporsional və qarışıq seçki sistemləri daha çox ölkələrdə tətbiq edildiyindən əsas seçki sistemləri hesab olunur.

Dünya təcrübəsi onu göstərir ki, hər hansı bir ölkədə seçki sisteminin seçimi həmin ərazidə yaşayan insanların sosial-psixoloji durumu, dövlət idarəetməsinə münasibəti, ölkədəki siyasi mühitin məzmunu, xüsusilə siyasi partiyaların çoxluğu və onların fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır. Majoritar seçki sistemi formaca daha sadə olduğundan bu seçki sistemi əksər dünya ölkələrində tətbiq olunur. Proporsional seçki sisteminə keçid üçün ölkədə siyasi partiyaların çoxluğu mühüm şərtlərdən hesab edilir.

Məqalədə həmçinin qanunvericilik orqanlarının formalaşması proseslərinə təsir nöqtəyi-nəzərindən əsas seçki sistemlərinin xüsusiyyətləri verilmiş, həmçinin bu sistemlərin əsas üstünlükləri və çatışmazlıqlarına toxunulmuşdur.

Açar sözlər: *seçkilər, seçki sisteminin anlayışı, seçki sistemləri, seçki sistemlərinin növləri, seçki sistemlərinin çatışmayan cəhətləri*

Orkhan Khaspoladov
Baku State University
master student
okhaspolad@gmail.com

Institute of election in a modern democratic state

Abstract

The article is devoted to the place and role of the electoral system in a modern democratic state. Here, the concept of the election system and its essence were touched upon, and the impact of the election system on the process of formation of the representative bodies of the government was considered.

The article also lists the main electoral systems, their types and main features. As it is known, more than one hundred election systems are currently used in the countries of the world. However, in terms of quantity, three of these systems - majoritarian, proportional and mixed electoral systems are considered the main electoral systems since they are applied in more countries.

World experience shows that the choice of electoral system in any country is closely related to the socio-psychological condition of the people living in that area, their attitude to state administration, the content of the political environment in the country, especially the number of political parties and their activities. The majoritarian electoral system is simpler in form, so this electoral system is used in most countries of the world. The majority of political parties in the country is considered one of the important conditions for the transition to the proportional election system.

The article also describes the characteristics of the main electoral systems from the point of view of influence on the processes of formation of legislative bodies, as well as the main advantages and disadvantages of these systems.

Keywords: *elections, definition of electoral system, electoral systems, types of electoral systems, shortcomings of electoral systems*

Giriş

Müasir demokratik dövlət idarəetmə orqanlarına dövrü seçkilər olmadan, dəqiqliklə işlənmiş seçki prosedurları keçirilmədən mövcud ola bilməz. Seçki qanunvericiliyinin inkişafının ən mühüm tendensiyalarından biri xalqın iradə ifadəsinin və maraqlarının dövlət orqanlarında təmsil olunmasının mümkün qədər dolğun şəkildə təmin edən seçki sistemlərinin axtarışı hesab olunur (Kinev, İvaneçko, Lyubarev, 2005: 7).

Dövlət daha kiçik alt sistemlərdən ibarət mürəkkəb institusional sistemdir ki, onlardan biri də seçki sistemidir. Seçkilər müasir demokratik dövlətin ayrılmaz institutudur. Onlar hakimiyyət və hakimiyyət dəyişikliyi uğrunda mübarizənin ən sivil üsulu kimi çıxış edirlər. Məhz seçkilər hakimiyyətin legitimliyini və bütövlükdə ölkənin siyasi fəaliyyətini təmin edir. Demokratik ölkədə siyasi hakimiyyət xalqın razılığı ilə həyata keçirilir. Bu razılığı parlament və hökumətin səlahiyyətlərinə çevirən əsas mexanizm azad, bərabər və gizli seçkilərdir.

Seçki sistemi institusional çərçivəni müəyyən edir və əsasən parlamentin və partiya sisteminin konfigurasiyasını formalaşdırır. Ona görə də seçki sistemləri və prosesləri demokratiyanın əsas xüsusiyyətlərindən biri hesab olunur (Baranov, 2000: 8).

Seçki sistemlərindən hansının daha yaxşı olması ilə bağlı müzakirələr uzun müddətdir ki davam edir və bu günə qədər də vahid mövqe formalaşmamışdır. Lakin politologiya elmi artıq belə qənaətə gəlmişdir ki, ideal seçki sistemi sadəcə mövcud deyil.

Dünyada məlum və geniş istifadə olunan hər bir seçki sistemlərin öz üstünlükləri və mənfi cəhətləri mövcuddur. Tarixi təcrübə onu göstərir ki, eyni sistemlər müxtəlif tarixi, sosial-siyasi, iqtisadi və mədəni şəraitdə tamamilə fərqli şəkildə özünü göstərir.

Konstitusiyaya hüququnda seçki sistemi anlayışı çox vaxt səsvermənin nəticələrinin müəyyən edilməsi metodu və ya proseduru və ya səsvermənin nəticələrinə əsasən mandatların bölüşdürülməsi proseduru kimi şərh olunur (Mişin, 1999: 164). Bu şərh, fikrimizcə, çox dardır və seçki institutunun sosial əhəmiyyətini nəzərə almır. Bu baxımdan politologiyanın təklif etdiyi yanaşmalar daha doğrudur.

Siyasi elmdə “seçki sistemi” anlayışının iki mənası var. Dar mənada bu anlayış seçki formulunun – seçkilərin nəticələrinə əsasən parlamentdə yerlərin bölüşdürülməsi və/və ya müvafiq ərazi dairələri üzrə qaliblərin müəyyən edilməsi qaydasının sinonimi kimi istifadə olunur. Geniş mənada seçki sistemi seçkilərlə bağlı formal və qeyri-rəsmi institutların (normalar, qaydalar, qaydalar) bütün kompleksidir (Qelman, 2000: 45).

Demokratik dövlətdə seçki sisteminin əhəmiyyətinin qəbulu onun siyasi sistemin ən tez-tez dəyişən elementi olması ilə əlaqəlidir. Tədqiqatçılar R.Taagepera və M.Şüqartın qeyd etdiyi kimi, “siyasi sistemin digər elementləri ilə müqayisədə siyasi maraqlar baxımından seçki qaydalarını manipulyasiya etmək daha asandır. Burada seçki sistemin dəyişdirilmə imkanının asan olduğu deyil, siyasi sistemin digər komponentlərinin daha çətin dəyişdirilə bilməsi başa düşülməlidir.” (Taagepera, Şuqart, 1997: 115).

Demokratiya şəraitində hakim elitənin qanunvericilik və icra hakimiyyəti institutlarında əhəmiyyətli dəyişikliklər etməsi olduqca çətinidir. Bir qayda olaraq, bu institutlar konstitusiyaya ilə möhkəm müdafiə edildiyindən hakim elitədən demokratik norma və prosedurları pozmadan öz niyyətinə nail olmaq üçün yüksək səy tələb olunur. Seçki sistemləri bu baxımdan daha az təhlükəsiz görünür.

Seçki sistemində dəyişikliklərin edilməsi elitənin bütövlükdə siyasi sistemin inkişaf vektorunu tənzimləyə biləcəyi hüquqi demokratik prosedurlardan biridir. Lakin hakim elita heç də həmişə demokratiyanın fəaliyyətini optimallaşdırmaq istəmədiyindən seçki sistemini dəyişdirmir. Siyasi

prosesin hər bir subyekti kimi onlar da öz maraqlarını güdür, dövlət hakimiyyəti sistemində hakim mövqelərini möhkəmləndirməyə çalışır, siyasi müxalifətin hakimiyyət yolunda əlavə maneələr yaradırlar.

Seçki sisteminin sabitliyi bütövlükdə siyasi sistemin sabitliyinin mühüm şərti və aşkar göstəricilərindən biridir. Sabitlik səviyyəsinə görə siyasi sistemləri aşağıdakı sistemlərə bölmək olar: sabitlik səviyyəsi yüksək olan; orta sabitlik səviyyəsi; aşağı sabitlik səviyyəsi; qeyri-sabit sistemlər. Seçki sistemlərində dəyişikliklər təkcə qeyri-sabit siyasi sistemlərdə deyil, daha az hallarda olsa da sabit sistemlərdə də baş verir. Seçki sistemlərində dəyişikliklər və ya dəyişikliklərin səbəbləri çox vaxt siyasi xarakter daşıyır. Belə dəyişikliklərin məqsədi ya parlamentin fəaliyyətini sabitləşdirmək, ya da siyasi müxalifətin fəaliyyətinə əngəl yaratmaqdır (Smorqunov, 1999: 219).

Dünya təcrübəsində "seçki sistemləri" üç əsas kateqoriyaya bölünür (Mustafazadə, Aslanov, 2022: 39): majoritar seçki sistemi, proporsional nümayəndəlik seçki sistemi və qarışıq seçki sistemi.

Qeyd edilən seçki sistemlərindən majoritar və proporsional sistemlər hazırda daha çox tətbiq edilməkdədir.

Majoritar sistemin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, seçkilərdə digərilərindən daha çox səs toplayan namizəd seçkidə qalib gəlir. Proporsional sistem vahid seçki dairəsi və ya çoxmandatlı seçki dairələri üzrə toplanmış səsərin bölgüsünə uyğun olaraq parlamentdəki yerlərin proporsional bölgüsü deməkdir.

Bu və ya digər seçki sisteminin seçilməsi hakimiyyətin nümayəndəli orqanlarının formalaşması proseslərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilər. Belə ki, həmin seçkilər zamanı toplanmış səsərin parlamentdəki yerlərə çevrilməsi sonda fərqli partiyaların və ya namizədlərin həmin postlara sahib olması ilə nəticələnə bilər.

Prezident və yerli özünüidarəetmə orqanlarına seçkilərdə adətən majoritar seçki sistemindən istifadə olunur. Bu seçki sisteminin özünün də bir çox növləri mövcuddur. Kollektiv seçkilərin orqana neçə nəfər namizədin seçilməsindən asılı olaraq birmandatlı və çoxmandatlı majoritar seçki sistemləri fərqləndirilir. Birmandatlı sistem özü də nisbi çoxluqlu, mütləq çoxluqlu və ixtisaslaşdırılmış sistemlərə, çoxmandatlı sistem isə kumulyativ, vahid ötürülməyən və s. sistemlərə bölünür.

Mütləq majoritar sistemdə namizədin səsvermədə iştirak etmiş seçicilərinin 50%-dən çoxunun dəstəyinin olması nəzərdə tutulur. Birmandatlı seçki dairələri üzrə səsvermə digərlərinə nisbətən deputatlarla seçicilər arasında fərdi, şəxsi və sıx münasibətlərin yaranmasına daha çox şərait yaradır. Burada deputatın partiyadankənar, partiya üçün ideoloji olmayan fəaliyyəti əsas rol oynayır. Bu zaman deputat yalnız partiyasının maraqlarını deyil, həm də seçicilərin, ayrı-ayrı şəxslərin maraqlarını təmsil edən pragmatik motivləri rəhbər tutmalı olur.

Məşhur siyasi sosioloq M.Düverjeyə görə (Düverje, 2000: 179-180), majoritar sistem partiya sisteminin möhkəmlənməsinə və sadə plüralizmin formalaşmasına kömək edir. Bu, istər-istəməz sabit ikipartiyalı sistemə gətirib çıxarır. Belə ki, əvvəlcə partiyaların koalisiyaları yaradılır və daha sonra partiyalar birləşir.

Əks halda birmandatlı dairələri qazanmaq çox çətinidir. Daha sonra parlamentin strukturunu müəyyən edən iki rəqib partiya yaranır. Seçkilərin nəticələrinə real təsir göstərmək istəyən seçicilər artıq öz partiyasından olan namizədin qalib gələ bilməyəcəyini görüb, bir növ "strateji" üsula əl ataraq qalib gəlmə şansı ən çox olan 2 namizəddən birinə səs verəcəklər. Bu zaman seçici bu 2 namizədin mənsub olduğu partiyadan daha çox hansının onun maraqlarına xidmət edə biləcəyini götür-qoy edir və yekun səsini vermiş olur. Digər zəif partiyaların şüarları, onların motivləri seçicinin maraqlarına daha yaxın olsa da, seçici kiçik partiyadan olan namizədin qələbə qazanmaq şansının olmadığını görüb səsini boşa vermək istəmir.

Bundan əlavə, majoritar sistemdə seçkilərdə rəqiblərindən daha az səs toplayan partiya parlamentdə deputat mandatlarının əksəriyyətini əldə edə bilər və ya eyni (və ya yaxın) səs toplayan iki partiya qeyri-bərabər sayda namizəd irəli sürə bilər. Beləliklə, majoritar sistem vətəndaşların seçimlərinin əhəmiyyətli dərəcədə təhrif edilməsinə gətirib çıxarır və bu seçimləri manipulyasiya

etmək üçün böyük imkanlar yaradır. Lakin bu seçki sistemi siyasi ekstremizmə və partiya sisteminin parçalanmasına qarşı kifayət qədər etibarlı maneədir.

Bu baxımdan, proporsional sistem seçicilərin iradəsini az dərəcədə təhrif etdiyindən, siyasi plüralizmin inkişafına təkan verdiyindən və müxtəlif azlıqların maraqlarının parlamentdə təmsil olunmasına imkan verdiyindən daha ədalətli və üstün görünür. Proporsional seçki sistemində ölkə vahid ərazi dairəsi kimi qəbul olunur və seçki baryerini keçmiş hər bir partiya parlamentdə təmsil olunmaq imkanı əldə edir.

Toplanmış səslərə müqabildə partiyalara parlamentdə yer ayrılır. Bu seçki sisteminin tətbiq olunduğu ölkələrdə hətta kiçik partiyalar da ölkənin siyasi həyatına təsir edə bilər. Separatizm təhlükəsi olan cəmiyyətlər üçün kiçik partiyaların da parlamentdə daxil olaraq öz maraqlarını nümayiş etdirməsi ölkənin sabitliyi baxımından müsbət hal kimi qiymətləndirilir. Hesab olunur ki, proporsional sistem dövlət və vətəndaş cəmiyyəti strukturları arasında əks əlaqə sistemini təmin edir ki, bu da siyasi plüralizmin və çoxpartiyalı sistemin inkişafına töhfə verir.

Proporsional sistemin fəaliyyət göstərməsi üçün ən mühüm şərt cəmiyyətdə siyasi partiyaların olmasıdır. Partiyalar qanunverici orqanlara öz nümayəndələrini irəli sürmək hüququna malik olan yeganə qanuni qurumlardır. Seçkilərdə onların dəstəyini qazanmaq üçün namizəd siyahılarını formalaşdıran və seçicilərə təklif edən partiyalardır. Bu baxımdan proporsional sistem seçki prosesini mahiyyət etibarlı ilə partiya əsaslı və daha çox ideoloji edir. Lakin bu sistemin də çatışmazlıqları mövcuddur.

Birincisi, proporsional sistem deputatlarla seçicilər arasında çox zəif birbaşa əlaqə yaradır, çünki səsvermə konkret namizədlər üçün deyil, “partiyanın siyahıları” üzrə aparılır (xüsusilə də milli seçki dairələri üzrə səsvermə zamanı).

İkincisi, deputatın öz partiyasından, partiya rəhbərliyindən yüksək dərəcədə asılılığı var. Bu cür azadlığın olmaması mühüm qanun layihələrinin müzakirəsi və qəbulu proseslərinə mənfi təsir göstərə bilər (xüsusən də partiyada ciddi nizam-intizam varsa).

Eyni zamanda, etiraf etmək lazımdır ki, majoritar sistem öz təmiz formasında istər-istəməz sabit ikipartiyalı sistemə gətirib çıxarır. Belə ki, yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, tək partiyada qalib gəlmək şansı daha az olduğundan partiyaların koalisiyaları yaradılır, sonra partiyalar birləşir və bu koalisiya sonda qalib gələrək parlamentin quruluşunu təyin edir.

Əksinə, yalnız proporsional sistemin tətbiq olunduğu ölkələrdə isə siyasi məkanın bölünməsi və bu bölgədə iştirak edən partiyaların sayından asılı olaraq siyasi baxımdan orta və hətta aşağı səviyyəli sabitliyin formalaşması baş verir.

Ən çox partiya sırf siyahı sisteminin mövcud olduğu ölkələrdə, məsələn, İspaniya və ya Hollandiyadadır. Parlamentdə 9, 10, hətta 12-yə qədər partiya təmsil olunur. Bundan əlavə, partiyaların sayına proporsional sistemdə qoyulan maneə həlledici təsir göstərir. 5%-lik baryer adətən 5-dən 7-yə qədər fraksiya, 7%-lik baryerdə 3-4 fraksiya olur. Bu mənada seçki sisteminin seçimi həm təmsilçilik, həm də partiya sistemi seçimidir. Məhz seçki sistemi müxtəlif əhali qruplarının parlamentdə təmsil olunma şanslarını və dialoq prosedurlarının və koalisiya mexanizmlərinin nə dərəcədə stimullaşdırıldığını müəyyən edir.

Beləliklə, bəzi ölkələrdə praymeriz mexanizminin olması iki partiyalı sistemin saxlanmasına imkan verir. Hansı ki, bu iki aparıcı partiyanın hər biri əslində müxtəlif qrupların mürəkkəb konqlomeratıdır.

Nəticə

Seçkilər müasir demokratik dövlətin ayrılmaz institutudur. Onlar hakimiyyət uğrunda mübarizənin ən sivil üsulu kimi çıxış edirlər. Məhz seçkilər hakimiyyətin legitimliyini və bütövlükdə ölkənin siyasi fəaliyyətini təmin edir.

Demokratik ölkədə siyasi hakimiyyət xalqın razılığı ilə həyata keçirilir. Bu razılığı parlament və hökumətin səlahiyyətlərinə çevirən əsas mexanizm azad, bərabər və gizli seçkilərdir.

Ədəbiyyat

1. Kinev, A., İvaneçko, A., Lyubarev, A. (2005). Rusiyada proporsional seçki sistemi: tarixi, hazırki vəziyyəti və perspektivləri. Moskva, 7 s.
2. Baranov, P. (2000). Hüquq fəlsəfəsi. №1. Moskva, 8 s.
3. Mişin, A. (1999). Xarici ölkələrin konstitusiya hüququ. Moskva, 164 s.
4. Qelman, V. (2000). İnstitusional dizayn. Moskva, 45 s.
5. Taagepera, R., Şuqart, M. (1997). Seçki sistemlərinin təsviri. Kembridj: Polis. № 3 115 s.
6. Smorqunov, L. (1999). Müqayisəli politologiya. Sankt-Peterburq, 219 s.
7. Mustafazadə, A., Aslanov, S (2022). Seçki hüququ. Bakı: Füyuzat, 39 s.
8. Duverje, M. (2000). Siyasi partiyalar. Paris, s.179-180.

Göndərilib: 22.11.2023

Qəbul edilib: 21.01.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/32/78-82>

Sevinj Allahverdiyeva

Financial University under the Government of the Russian Federation

master student

sevinjjj@gmail.com

THE ROLE OF ASIAN COUNTRIES IN THE GLOBAL OIL MARKET

Abstract

The research paper presents the results of the study of the practical role and place of Asian countries in the world oil market. The indicator of the volume of average daily oil production of Asian countries in the ranking of the 10 largest producers of the world and Asia has been analysed. The identified values allow us to conclude that because of the Middle East and China, Asia occupies a leading role in the development of the global oil industry. The relevance of the study is due to the segmentation of the global oil market. The Asian group of countries occupies an important position in both crude oil production, petroleum products production and consumption. This is due to the fact that a number of Asian countries demonstrate high rates of economic growth and industrial development. The object of the study is the oil market of Asian countries. The subject of the study is the place of Asian countries in the world oil market.

Keywords: Asian countries, world oil market, oil industry, oil production, Asian continent

Sevinc Allahverdiyeva

Rusya Federasiyası Hökuməti yanında Maliyyə Universiteti

magistrant

sevinjjj@gmail.com

Qlobal neft bazarında Asiya ölkələrinin rolu

Xülasə

Tədqiqat işində Asiya ölkələrinin dünya neft bazarında praktiki rolu və yerinin öyrənilməsinin nəticələri təqdim olunur. Dünyanın və Asiyanın 10 ən böyük istehsalçısı reytingində Asiya ölkələrinin orta gündəlik neft hasilatının həcminin göstəricisi təhlil edilib. Müəyyən edilmiş dəyərlər belə qənaətə gəlməyə imkan verir ki, Yaxın Şərq və Çinə görə Asiya qlobal neft sənayesinin inkişafında aparıcı rol oynayır. Tədqiqatın aktualığı qlobal neft bazarının seqmentləşdirilməsi ilə bağlıdır. Asiya ölkələri qrupu həm xam neft hasilatında, həm neft məhsullarının istehsalında, həm də istehlakında mühüm yer tutur. Bu onunla əlaqədardır ki, bir sıra Asiya ölkələrində iqtisadi artım və sənaye inkişafının yüksək templəri nümayiş etdirilir. Tədqiqatın obyektini Asiya ölkələrinin neft bazarıdır. Tədqiqatın mövzusu Asiya ölkələrinin dünya neft bazarındakı yeridir.

Açar sözlər: Asiya ölkələri, dünya neft bazarı, neft sənayesi, neft hasilatı, Asiya qitəsi

Introduction

The fuel and energy industry in today's world remains highly dependent on traditional hydrocarbons, which includes oil. More and more often we hear statements about the creation of alternative energy facilities to combat the effects of global warming. However, this trend does not reduce the development potential of the oil industry, for which the main indicators are expected to continue to grow. This is due to the influence of various groups of factors, which include industrial growth, population growth, the emergence of new petrochemical facilities, the increase in petrol/diesel engine vehicles, although more and more electric vehicles are also being sold around the world. Therefore, we should expect an increase in the global oil market, where Asia occupies one of the important places.

The relevance of scientific research on the selected problematic is due to the fact that the modern world oil market is segmented and divided between different geographical groups. One of the main ones is the group of Asian countries, which occupy an important place in the formation of the structure of oil production, production of petroleum products and their consumption. Therefore, the aim of the article is to analyse the practical role and place of Asian countries in the world oil market. For this purpose it is necessary to solve such tasks:

- to consider the characterisation of the Asian oil market;
- to analyse the average daily oil production of Asian countries in the ranking of the world's and Asia's top 10 producers;
- To determine the role of Asian countries in the development of the world oil market.

Geopolitical circumstances, conflicts, sanctions wars and trade blockades, which began to actively manifest themselves in 2022, are causing dramatic changes in the global oil market, forming its instability and high dynamics of price changes. In particular, if we take into account the fact that Russia, which is subject to sanctions barriers on oil exports and sales, is the main player in the global hydrocarbon market. This affects the overall balance of power and competitive positions among countries whose global supply chains have been affected. At the same time, there are countries that, on the contrary, have additional prospects and these include Asian countries (Vinogradova, Grinevich, 2023).

Over the next 20 years, the global market is expected to shift the main demand for energy from the US and EU countries to Asian markets, which are currently developing rapidly. According to this expectation, the global energy production market is expected to nearly double by 2040. This forecast is based on the positive dynamics of the economic performance of emerging economies. In general, they show an annual growth rate of three per cent and have the potential to double these figures in the long term (in a favourable scenario). The economic growth of Asian countries contributes to the increase in industrial production, increase in the need for energy, which in total forms the consumer demand for oil and petroleum products (Volotkovskaya, Volotkovskaya, Semenov, 2020).

The Asian continent occupies an important place in the structure of the formation of the world market of oil and oil products, which is due to the geographical location of its countries, stretching from the western shores of the Pacific Ocean to the Middle East and the Arabian Peninsula. In order to analyse Asian countries and determine their oil production and export potential, we will analyse the average daily oil production. To analyse the indicators, let us refer to the graph in Figure 1, which shows the production of the countries ranked in the top 10 countries in terms of average daily production.

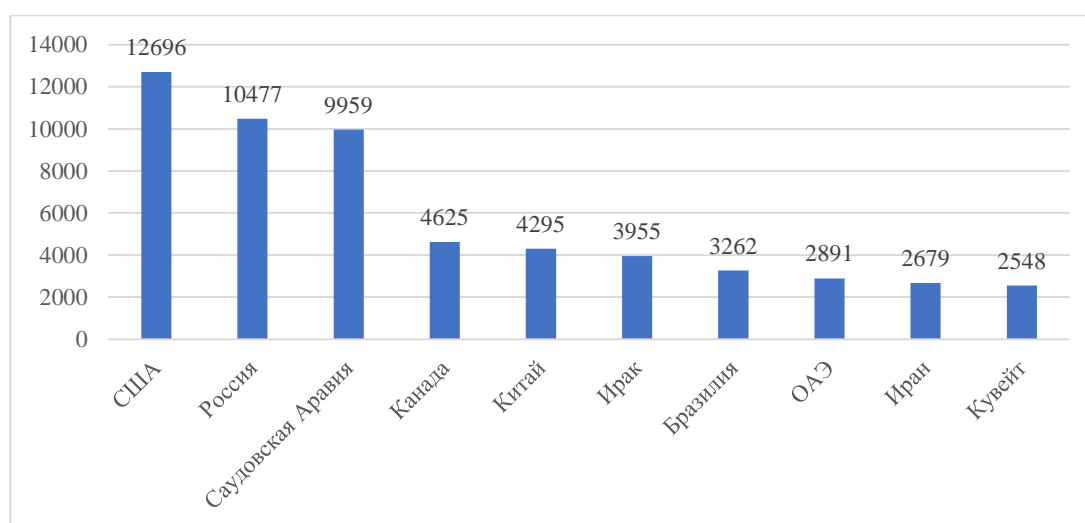

Figure 1 - Oil production per day in barrels by country in 2022, barrels (3)

Thus, Russia is the second country in the world in terms of daily oil production. The first place is occupied by the USA and the third by Saudi Arabia. In addition to Saudi Arabia, 5 other countries in the top 10 crude oil producers ranking are located on the Asian continent (China, Iraq, UAE, Iran and Kuwait). This indicates that the Asian region is the key region for crude oil production.

The graph in Figure 2 shows the ranking of the top 10 countries in terms of average daily oil production on the Asian continent, not including those in the top 10 worldwide. This will provide a geographical perspective on the location of Asian countries with high oil production rates.

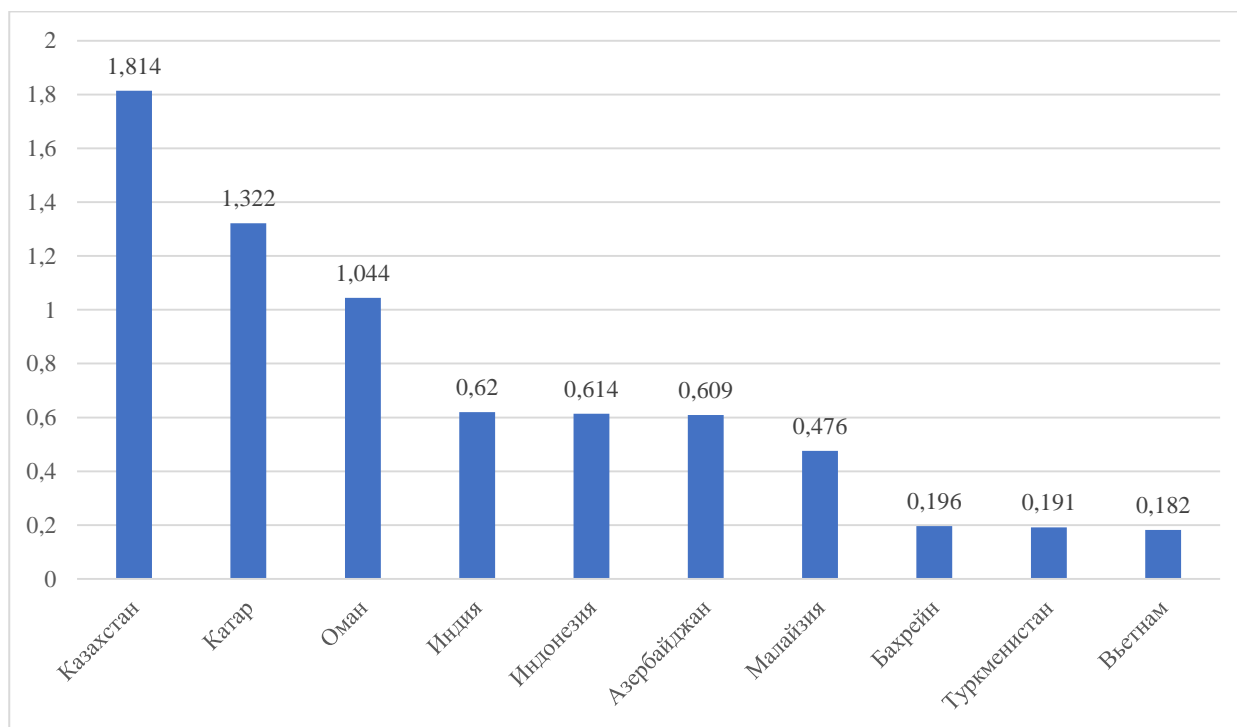

Figure 2 - Volume of oil production per day in barrels by Asian countries in 2023, barrels (3)

Thus, in addition to the 6 Asian countries mentioned above, 3 other countries have average daily crude oil production above 1 million barrels (Kazakhstan, Qatar and Oman). A country as large in area as India produces 0.62 million barrels of oil, while Indonesia produces 0.614 million barrels. The list of the rating also includes 2 post-Soviet countries - Azerbaijan and Turkmenistan (in addition to Kazakhstan). It is also worth noting that most of Russia's oil production takes place on the territory of the Asian continent of the country, as the largest hydrocarbon basins are located in the Ural Federal District and the Siberian Federal District.

Based on an analysis of the geographical location of all 16 Asian countries included in the rankings, it can be concluded that the bulk of oil production is concentrated in such regions as the Middle East, Central Asia and South-East Asia. It is the Middle East that holds the key position globally. Apart from Venezuela, the largest oil reserves are concentrated there, the production of which has allowed the countries of this region to form a solid foundation for socio-economic development. Today, many Middle Eastern countries are reorganising the structure of their national economies, which makes it possible to get rid of the problem of the "resource curse" ("Dutch disease").

Analyses of crude oil production reveal the high export potential of Asian countries, but it remains important to identify the role and position of Asian countries in consumption. Since many Asian countries do not have much in the way of natural resources, they are not able to supply themselves with oil.

For example, Asian states such as Japan, the Republic of Korea and Singapore have a complete dependence on imported oil, while India imports only 50 per cent of the oil in its country and Malaysia and China only 10 per cent of the country's total oil. This makes it clear that Asian countries are building up their oil capital in different ways and have their own dependence on oil imports (Ivanenko, 2022: 71-77).

Asia, as a consumer, is the fastest growing market, where, for example, most of the shale oil from US producers is exported. The volume of oil exports from the US to Asia, according to Thomson Reuters Oil Research and Forecasts data, was about 261,000 bpd in 2023, almost ten times higher than in 2022. One of the conditions that has ensured the growth of US oil exports eastwards is a significant premium on the North Sea benchmark Brent to US WTI, the so-called Brent-WTI spread. The pricing of US shale oil is usually linked to the quotations of the regional marker WTI, while the cost of other light grades exported to Asia, including those from African countries, to Brent (Zhilkina, Zhilkin, Bondarovich, 2022: 137-145).

As we have already established, the Asian region plays a key role in the development of the modern global refining industry. In the course of its evolution, the countries of this region have developed mature markets for petroleum products. The most important role in the Asian refining complex belongs to Japan and China, although Vietnam, Indonesia and Thailand are becoming increasingly important players.

Intra-regional competition contributes to undermining the foundations of co-operation in the refining industry, so all countries are seeking to intensify their foreign economic expansion for access to oil and gas deposits in the world. Among Asian countries, Japan has the most developed refining industry, which, in addition to diversified production of petroleum products, is an active importer of them. China is characterised by the highest growth rates of the industry development, but so far the country has not managed to overcome the deficit of petroleum products (Perfiliev, Solomonov, 2016).

Table 1 depicts a list of the top five oil companies in the Asian region that have large scale refining facilities.

Table 1 - Top 5 largest refining companies in the Asian region.

Company	Country	Revenue, USD billion
Sinopec	China	407
China National Petroleum	China	379
Saudi Aramco	Saudi Arabia	330
China National Offshore Oil Corporation	China	109
Eneos Holdings	Japan	76

As a result, the analysis of the largest oil companies in Asia shows that China is currently a global consumer of oil and gas resources and a producer of products based on the processing of this type of raw materials. At the same time, the country has a significant deficit of its own fossil hydrocarbons, so China is forced to constantly increase the volume of their imports, which puts the country in a vulnerable position.

China's oil industry is mainly represented by the three largest national oil corporations - CNPC, CNOOC and Sinopec - which account for 90 per cent of the country's market. All are integrated in hydrocarbon production and refining, but historically remain focused on their own businesses. Sinopec is the largest crude oil refining corporation with the most developed marketing channels for refined products; CNPC is the largest hydrocarbon producing corporation on the mainland; CNOOC's unique advantages are exploration and production of offshore oil and gas fields (Mitina, Yizhan, 2021: 44-50).

Many of the Asian states are highly dependent on their supply chains being stable, as well as stable prices in the global hydrocarbon market. Rising oil prices increase the cost of production and energy costs, making industries in countries with a high share of imported oil uncompetitive. Therefore, it is important to investigate the external environment factors that influence the formation of competitiveness and security of the oil industry of Asian countries (8).

Conclusion

Thus, Asian countries have an important role and place in the structure of the world oil market, having a large share of hydrocarbon production (Saudi Arabia, China, Iran, Iraq), and at the same time, being an active consumer of energy resources, as many countries that do not have oil reserves have a developed industrial economy (Japan, South Korea).

References

1. Vinogradova, A.V., Grinevich, Y.A. (2023). Transformation of the oil market in 2022. Modernisation of Russian society and education: new economic guidelines, management strategies, law enforcement and training issues, s.212-214.
2. Volotkovskaya, N.S., Volotkovskaya, Yu.A., Semenov, A.S. (2020). World market of energy resources: analysis of production and demand for energy carriers, sector prospects Modern Science: Actual Problems of Theory and Practice. Series: Economics and Law. № 6, s.12-17.
3. Crude oil production by country. URL: <https://take-profit.org/statistics/crude-oil-production/> (accessed 17.02.2024).
4. Ivanenko, I.A. (2022). Development of the world oil market in the context of geo-economic challenges. Scientific Notes of the Crimean Engineering and Pedagogical University. № 4 (78), s.71-77.
5. Zhilkina, A.N., Zhilkin, O.N., Bondarovich, E.P. (2022). "Green" finance and information technology: contradictions and co-operation. University Bulletin. № 4, s.137-145.
6. Perfiliev, S.V., Solomonov, A.P. (2016). Impact of Asian countries on the dynamics of production capacity and investment in the global oil refining. Bulletin of Eurasian Science. №3 (34). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vozdeystvie-stran-azii-na-dinamiku-proizvodstvennyh-moschnostey-i-investitsiy-v-mirovoy-neftepererabotke> (date of reference: 20.02.2024).
7. Mitina, N.N., Yizhan, B. (2021). Features of oil and gas industry development in the People's Republic of China. Innovations and Investments. № 4, s.44-50.
8. Behind the price: why US oil will strengthen in Asia. URL: <https://www.forbes.ru/biznes/351493-za-cenoy-postoim-pochemu-amerikanskaya-neft-ukrepitsya-v-azii> (accessed on 20.02.2024).

Received: 26.12.2023

Accepted: 06.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/32/83-87>

Fərid Hüseynli
Xəzər Universiteti
magistrant
farid.huseynli25@gmail.com

TƏŞKİLATLARDA İNNOVASIYA STRATEGİYALARININ HƏYATA KEÇİRİLMƏSİ: ƏSAS METODLAR VƏ PROBLEMLƏR

Xülasə

Son onilliklərdə akademik iqtisadçıların arasında innovasiyaya olan maraq olduqca yüksəlmişdir və qeyd etməliyik ki, bu təbii, belə ki, innovasiya iqtisadi inkişafın əsas faktorlarından məhz birinə çevrilmişdir. İnnovasiya ümumilikdə istehsalın tərəqqisi, onun müvafiq keyfiyyətinin yüksəldilməsi və ən əsası, yeni növ malların və həmçinin xidmətlərin sayının artırılması baxımından zəruri şərtidir. Bazar iqtisadiyyatı şərtləri altında innovasiya rəqabətin hərəkətverici qüvvəsi rolunda çıxış edərək, hər hansısa bir biznes subyektinin müvəffəqiyyətini və həmçinin səmərəliliyini təmin edən modern texnologiyadan və istehsalın təşkilindən istifadə edilməsini nəzərdə tutur. İndiki vaxtda innovasiyalar müəssisələrin rəqabət qabiliyyətini artıran əsas amilə çevrilir. Mövcud iqtisadi şəraitə uyğunlaşmaq üçün təşkilatlar strateji şöbələr, innovasiyaların idarə edilməsi departamentləri və məhsulların təşviqi şöbələri yaradırlar. Bütün bunlar məhsulun potensial istehlakçıları ilə satılma münasibətlərinin formalaşmasına və mühasibat uçotu sistemlərində ən son alətlərin iş proseslərinə daxil edilməsinə səbəb olur. Məqalədə təşkilatlarda innovasiya strategiyalarının həyata keçirilməsi metodlarına və burada formalaşan əsas problemlərə toxunulmuşdur. Əvvəlcə innovativ yetkinlik anlayışı tədqiq edilmiş, daha sonra müəssisədə innovasiya strategiyasının həyata keçirilməsi istiqamətləri, metodları və problemləri öyrənilmişdir.

***Açar sözlər:** innovasiya, innovativ fəaliyyət, innovasiya strategiyası, innovativ yetkinlik, innovasiya problemləri*

Farid Huseynli
Khazar University
master student
farid.huseynli25@gmail.com

Implementation of innovation strategies in organizations: main methods and problems

Abstract

Recently, academic economists have shown a notable surge in interest in innovation, recognizing its crucial role in economic progress. Innovation is essential for advancing production, enhancing quality, and expanding the variety of goods and services available. In a market economy, innovation utilizes current technology and industrial organization to drive competitiveness, assuring the profitability and efficiency of any enterprise. Currently, innovation is the primary component that enhances the competitiveness of businesses. Organizations establish strategy, innovation management, and product marketing departments to adjust to the present economic situations. This results in establishing purchasing relationships with potential customers of the product and integrating the most recent technologies in accounting systems into work operations. The article discusses the implementation techniques of innovation strategies in firms and addresses the key challenges that arise. The study initially focused on inventive maturity, followed by an examination of the strategies, techniques, and challenges associated with implementing innovation in the company.

***Keywords:** innovation, innovative activity, innovation strategy, innovative maturity, innovation problems*

Giriş

Son onilliklərdə akademik iqtisadçıların arasında innovasiyaya olan maraq olduqca yüksəlmişdir və qeyd etməliyik ki, bu təbiidir, belə ki, innovasiya iqtisadi inkişafın əsas faktorlardan məhz birinə çevrilmişdir. İnnovasiya ümumilikdə istehsalın tərəqqisi, onun müvafiq keyfiyyətinin yüksəldilməsi və ən əsası, yeni növ malların və həmçinin xidmətlərin sayının artırılması baxımından zəruri şərtidir. Bazar iqtisadiyyatı şərtləri altında innovasiya rəqabətin hərəkətverici qüvvəsi rolunda çıxış edərək, hər hansısa bir biznes subyektinin müvəffəqiyyətini və həmçinin səmərəliliyini təmin edən modern texnologiyadan və istehsalın təşkilindən istifadə edilməsini nəzərdə tutur (Nikolayenkova, 2023: 1189-1194.).

Vurğulamalıyıq ki, innovasiyanın tərəqqisi məhz günü-gündən daha çox aktuallaşan və əhəmiyyətini artıran mütləq prioritetlərdən biridir. İnnovasiya qlobal tendensiya kimi iqtisadiyyatın rəqəmsal transformasiyası, modern mərhələdə dövlətin geoiqtisadi və geosiyasi mövqeyi kimi bu və digər bir sıra faktorlarla əlaqəlidir. Bundan ziyadə, innovasiya və innovativ inkişafın öyrənilməsinə həsr olunmuş bir çox tədqiqatların olmasına baxmayaraq, innovativ yetkinliyin ayrıca iqtisadi və idarəetmə kateqoriyası kimi nəzərdən keçirilməsi probleminin inkişaf dərəcəsi kifayət deyil. Bu aspektlər tədqiqat mövzusunun aktuallığını müəyyən edirdi (Garagulya, Dmitriyeva, 2024: 575-580).

Müəssisənin innovativ yetkinliyinin tədqiqi.

İnnovasiyadan danışarkən, ilk növbədə “innovasiya yetkinliyi” anlayışını açmaq lazımdır. Qeyd olunmalıdır ki, “innovasiya yetkinliyi” anlayışına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Tədqiqatçılardan bəziləri innovasiya yetkinliyini müəssisənin innovasiya fəaliyyətinin bütün aspektlərinə təsir edən müvafiq kateqoriyalar kompleksi kimi xarakterizə edirlər ki, həmin kateqoriyalara da məhz aşağıdakılar aiddir (Yachmeneva, Gotovtsev, 2023: 214-217).

- bilik tutumlu istehsalın müvafiq payı göstəricisi;
- tədqiqat və həmçinin təcrübə-konstruktor işlərinə ayrılan müvafiq büdcə;
- həyata keçirilmiş innovativ fəaliyyətin nəticələrinin kommersionlaşdırılması dərəcəsi göstəricisi;
- ümumilikdə bir təşkilatın innovasiyaları tətbiq etməyə hazırlılıq göstəricisi;
- iqtisadiyyatın rəqəmsallaşdırılması tendensiyaları çərçivəsində biznes subyektinin rəqabət qabiliyyətinin qiymətləndirilməsinin aparılması;
- innovativ və rəqəmsal mədəniyyətin göstəriciləri.

Tədqiqatçıların digərləri daha da irəliləyərək, innovativ yetkinliyi yalnızca iqtisadiyyatın yox, həm də bütövlükdə bir cəmiyyətin rəqəmsallaşmasının ən zəruri şərti sayılan “rəqəmsal məkan” adlandırılan bir məkanın formalaşmasındakı ilk mərhələ, ilk addım olaraq adlandırırlar. Həmçinin, innovativ yetkinlikdən danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, onu yalnızca müəssisə və yaxud da ki korporasiya səviyyəsində yox, həm də hər hansısa region və hətta bütövlükdə dövlət səviyyəsində qiymətləndirmək mümkündür. Bu sahənin tərəqqisi artıq beynəlxalq innovativ yetkinlik indeksinin və dövlətlərin müvafiq beynəlxalq qiymətləndirilməsinin formalaşdırılması üçün əsas rolunda çıxış etmişdir ki, bu da öz növbəsində məhz investisiya mühitinə və həmçinin dövlətin müvafiq iqtisadi artım tempinə əhəmiyyətli bir dərəcədə təsir göstərmişdir (Brusakova, 2019: 56-62).

“İnnovasiya yetkinliyi” anlayışının şərhinə olan yanaşmaların müxtəlifliyinə baxmayaraq, “innovativ yetkinlik” konsepsiyasını biz məhz “təsərrüfat subyektinin məqsədlərinə çatmaq və rəqabət üstünlükləri formalaşdırmaq məqsədilə yeni texnologiyalardan və həmçinin paralel olaraq innovasiyalardan səmərəli istifadə etmək qabiliyyəti” kimi formalaşdırıla bilər. Bu, firmanın tərəqqisi baxımından əhəmiyyətli bir istiqamət sayılır ki, bu da öz növbəsində ona sürətlə dəyişən mühitdə, spesifik olaraq da iqtisadiyyatın rəqəmsal transformasiyası tendensiyaları çərçivəsində rəqabətə davamlı formada qalmağa imkanlar təqdim edir. Biznes subyektinin idarə edilməsi kontekstində firmanın innovasiya yetkinlik səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi məhz bir sıra mühüm vəzifələri həll etməyə imkan formalaşdırır ki, onlar da bunlardır.

- müəssisənin müvafiq innovativ inkişafı strategiyasının formalaşdırılması və ya mövcud olanının yenilənməsi;

- innovasiyaların tərəqqisi baxımından zəruri olan effektiv vasitələrin müəyyənləşdirilməsi;
- səmərəsiz hesab edilməkdə olan texnologiyaların aradan qaldırılması əsasında müvafiq xərclərin aşağı salınması;
- faktiki olaraq şirkətin rəqabət qabiliyyətinin formalaşması və artırılması baxımından əsas olan müəssisənin güclü və zəif tərəflərinin öyrənilməsi.

Beləliklə, innovativ yetkinlik məhz hər hansı bir biznes subyektinin inkişafı baxımından zəruri sayılan bir istiqamətdir. İnnovativ yetkinlik təşkilatlara öz məqsədlərinə çatmaq və bazarda rəqabət üstünlükləri formalaşdırmaq üçün yeni texnologiyalar və həmçinin innovasiyalardan istifadə etməyə imkan verir. İnnovasiya yetkinliyinin nəzəri əsasları innovasiya konsepsiyasının işlənilib hazırlanmasına və onların bütövlükdə biznesin tərəqqisinə olan təsirinin qiymətləndirilməsinə istiqamətlənmişdir. İnnovasiya yetkinliyinin müəssisənin innovasiyanı reallaşdırmaq qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi və təhlil edilməsi prosesi kimi təqdim olunması eyni zamanda innovasiya sahəsində onun güclü və zəif tərəflərinin müəyyən edilməsini, rəqabət mühitinin analizini və yeni məhsulların tətbiqi və xidmətlərin göstərilməsi potensialının müəyyən edilməsini nəzərdə tutur.

Təşkilatlarda innovasiya strategiyasının aparılması zərurəti.

İndiki vaxtda innovasiyalar müəssisələrin rəqabət qabiliyyətini artıran əsas amilə çevrilir. Mövcud iqtisadi şəraitə uyğunlaşmaq üçün təşkilatlar strateji şöbələr, innovasiyaların idarə edilməsi departamentləri və məhsulların təşviqi şöbələri yaradırlar. Bütün bunlar məhsulun potensial istehlakçıları ilə satılma münasibətlərinin formalaşmasına və mühasibat uçotu sistemlərində ən son alətlərin iş proseslərinə daxil edilməsinə səbəb olur (Turgunov, Karimov, 2023: 116-120).

İqtisadiyyatın cari inkişaf səviyyəsini məhz innovativ inkişaf modeli ilə uyğunlaşdırmaq üçün müxtəlif ölkələrdə hökumətlər innovativ fəaliyyət göstərən təşkilatlar üçün əlverişli iqtisadi mühit yaratmaq məqsədilə müxtəlif həvəsləndirmə vasitələri tətbiq edir. Bununla əlaqədar olaraq innovativ yanaşmaya əsaslanacaq və innovasiya prosesində əsas müəyyən edəcək aydın idarəetmə strategiyasının formalaşdırılmasına ehtiyac var. Ümumilikdə iqtisadi elmi mənbələr adətən innovasiya fəaliyyətinin 3 xarakteristikasını ayırırlar (Abduvakhidovna, 2023: 5-11).

- Gözlənilməz proses (bu halda son tarixlər, dəqiq proqnozlar olmur);
- Standartlardan və normalardan kənara çıxma (innovasiya fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması baxımından zəruri sayılır və mövcud vəziyyətdən müsbət kənarlaşmalar nəticəsində məqsədlərə nail olunur);
- İnnovasiyaların şaquli şəkildə tətbiqi (əgər şirkətlərdə tapşırığın bərabərləşdirilməsi və standartlaşdırılması tendensiyası mövcuddursa, o zaman innovasiyalar zamanı layihədən aspektlərdən birinin geri çəkilməsi prosesi baş verir).

Əksər təşkilatların məntiqi inkişafı iş proseslərini uyğunlaşdırmaq və standartlaşdırmaq istəyidir. İnnovasiya strategiyasının məhsullarda, istehsal prosesində və marketinqdə dəyişikliklərə yönəldilməsi səbəbindən təşkilatın strukturunda böyük rola malik olması zəruridir. İnnovasiya prosesləri risk faktorları olmadan baş vermir və bu, innovasiyaya yatırılan resursların gözlənilən nəticəni verməməsi ehtimalının baş verə bilməsi ilə əlaqədardır (Roieva, Oneshko, Sulima, Saienko, Makurin, 2023: 312-325).

Təşkilatın innovasiya strategiyasına onun həyata keçirilməsini məhdudlaşdıran və asanlaşdıran amillər təsir edir. Məhdudlaşdıran amillərə misal olaraq bunları göstərə bilərik (Bulturbayevich, 2021: 5020-5031).

- investisiyaların olmaması;
- ehtiyat tutumu və ya olmaması;
- işçilərin yeniliklərə hazır olmaması;
- həyata keçirmək üçün resursların olmaması.

Buna misal olaraq istehsalın həyata keçirilməsinə kömək edən amilləri, texniki imkanları, maliyyəni, dövlət subsidiyalarını göstərmək olar. Nəticədə innovasiyanın inkişaf strategiyasına təsir edən amillər təşkilat üçün risk və imkanları müəyyən edir.

Bu strategiyanın hazırlanması mərhələləri bunlardır (Shao, Hu, Cao, Yang, Guan, 2020: 1465-1478).

- Təşkilatın cari inkişaf strategiyasının öyrənilməsi (SWOT təhlilinin aparılması);
- Təşkilatın innovativ fəaliyyətinin inkişafı xüsusiyyətlərinin nəzərdən keçirilməsi;
- Tədqiqat və inkişaf zamanı vurğulanacaq məqsədlərin və inkişaf vektorunun seçilməsi (optimallaşdırma, innovasiya, yeni bazarlara keçid);
- İnnovativ dəyişikliklərin həyata keçirilə biləcəyi sahələrin seçilməsi (bazar tendensiyaları, rəqabət təhlili);
- Resursları perspektiv istiqamətlərə yönəltmək üçün seçilmiş sahələrin prioritetləşdirilməsi;
- Yeni inkişaf strategiyasının formalaşdırılması və həyata keçirilməsi (cədvəlin tərtib edilməsi);
- Xarici və daxili şəraitin dəyişməsindən asılı olaraq yeni strategiyanın korreksiyası, rəylərin alınması.

Təşkilatda innovativ fəaliyyətin inkişafını qiymətləndirməkdən ötrü qarşıya qoyulmuş olan məqsədlərə çatmaq və həmçinin strategiyanı reallaşdırmaq üçün zəruri sayılan fəaliyyət dərəcəsinin və eyni zamanda rəqabət üstünlüklərinin artımını müəyyənləşdirən innovativ fəaliyyət göstəricisi istifadə olunmaqdadır. İnnovasiya strategiyası təyin edilərkən nəzərə alınmalıdır ki, bütün məhsullar həyat tsiklindəki müvafiq mərhələlərdən keçir. İnnovasiya fəaliyyətinə innovasiya strategiyasını həyata keçirmək üçün təşkilatlar üçün zəruri olan müxtəlif resurslar (elmi, maliyyə, informasiya, maddi, texnoloji, insan və sairə) təsir göstərir. Sadalanan mərhələlər bir-biri ilə sinxronlaşdırılmalıdır (Varlamov, Khutiyeva, 2014: 169-176).

Ən uyğun innovasiya strategiyasını seçmək üçün aşağıdakı metodlardan məhz biri istifadə edilə bilər:

- struktur-morfoloji analiz metodu;
- nəşriyyat fəaliyyətinin əsas xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi metodu;
- analoq patent metodu;
- terminoloji və leksik təhlil metodu;
- indikatorlar metodu.

İnnovasiya strategiyasının işlənilib hazırlanması aşağıdakı problemlərə görə çətin ola bilər:

- Satış gəlirlərini proqnozlaşdırmaqda çətinlik və məhdud resurslara sahib olmaq;
- Bu strategiyanın effektivliyinin kəmiyyətcə qiymətləndirilməsi mexanizminin olmaması;
- Təşkilat rəhbərlərinin və işçilərinin hazırlanması və həyata keçirilməsi baxımından kifayət qədər hazırlıq səviyyəsinin olmaması, təcrübənin, konkret bilik və bacarıqların olmaması;
- Xarici mühitdə, rəqabətdə, bazar tələblərində və qanunvericilikdə dəyişikliklər;
- İdarəetmənin müxtəlif səviyyələri arasında kommunikasiyanın olmaması.

Nəticə

Beləliklə, məhz innovativ texnologiyaların və elmi tədqiqatların fəal inkişafı, elmi-texniki potensialın davamlı inkişafı və təkmilləşdirilməsi yolu ilə ölkədə sabit iqtisadi artımı təmin etmək və əhalinin həyat keyfiyyətini yüksəltmək mümkün olacaqdır. Bunun üçün yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin cəlb edilməsi, kiçik və orta biznesin dəstəklənməsi, eləcə də elmi-tədqiqat işlərinə investisiyaların yatırılması üçün şərait yaratmaq lazımdır. Müəssisə və təşkilatların innovativ fəaliyyətini inkişaf etdirmək üçün fundamental tədqiqatların nəticələrindən istifadənin mümkün istiqamətlərini müəyyən edən tətbiqi elmi tədqiqatların maliyyələşdirilməsinə də xüsusi diqqət yetirilməlidir. Həmçinin qeyd etməliyik ki, innovasiya vasitəsilə strategiyanın formalaşdırılması təkcə texniki-elmi məlumatların toplanması deyil, həm də idarəetmə, bununla yanaşı marketinq və həmçinin hüquq sahələrinin öyrənilməsini nəzərdə tutan əmək tutumlu kompleks bir prosesdir. Bu strategiya reallaşdırılarkən təşkilatın menecerləri üçün nəzərə alınmalı olan risklər, məhz ixtisaslı kadrların işə götürülməsi ehtiyacı və yeni məhsulların bazara çıxarılmasında mümkün problemlər səbəbindən formalaşa biləcək maliyyə riskləri ilə əlaqəlidir.

Ədəbiyyat

1. Nikolayenkova, Ye.S. (2023). Razrabotka innovatsionnoy strategii razvitiya organizatsii. NauchNyy aspekt, 10(12), s.1189-1194.
2. Garagulya, N.S., Dmitriyeva, A.V. (2024). Innovatsionnaya kul'tura kak neobkhodimaya sostavlyayushchaya razvitiya sovremennogo obshchestva. Vestnik nauki, 1(2(71)), s.575-580.
3. Yachmeneva, V.M., Gotovtsev, D.P. (2023). Teoreticheskiye osnovy innovatsionnoy zrelosti predpriyatiya. Effektivnoye upravleniye ekonomikoy: problemy i perspektivy, s.214-217.
4. Brusakova, I.A. (2019). Metody i modeli otsenki zrelosti innovatsionnoy struktury. Upravlencheskiye nauki, 3, s.56-62.
5. Turgunov, M., Karimov, O. (2023). Issues of development and improvement of the innovation strategy of enterprises. American Journal Of Social Sciences And Humanity Research, 3(02), pp.116-120.
6. Abduvakhidovna, Y.N. (2023). Factors influencing the implementation of the innovation strategy at industrial enterprises. World Bulletin of Management and Law, 19, pp.5-11.
7. Roieva, O., Oneshko, S., Sulima, N., Saienko, V., Makurin, A. (2023). Identification of digitalization as a direction of innovative development of modern enterprise. Financial & Credit Activity: Problems of Theory & Practice, 1(48), pp.312-325.
8. Bulturbayevich, M.B. (2021). Development of innovative activities of enterprises on the basis of vertical integration processes. Turkish Journal of Computer and Mathematics Education (TURCOMAT), 12(10), pp.5020-5031.
9. Shao, S., Hu, Z., Cao, J., Yang, L., Guan, D. (2020). Environmental regulation and enterprise innovation: a review. Business strategy and the environment, 29(3), pp.1465-1478.
10. Varlamov, M.V., Khutiyeva, Ye.S. (2014). Otsenka innovatsionnoy zrelosti organizatsii. Uchenyye zapiski Mezhdunarodnog Bankovskogo Instituta, 8(1), s.169-176.

Göndərilib: 20.12.2023

Qəbul edilib: 07.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/32/88-97>

Shamsin Mammadova
Baku State University
master student
mammadova.shamsin@gmail.com

INTERNATIONAL INVESTMENT LAW AND ARBITRATION: EXPERIENCE ON THE LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN AND ICSID DECISIONS

Abstract

This essay provides a comprehensive overview of international investment law, highlighting its evolution from customary norms to a structured legal framework. It discusses the rise of international investment law, tracing its roots from early trade practices to modern arbitration systems. The role of the International Centre for Settlement of Investment Disputes (ICSID) is explored, detailing its establishment, jurisdiction, and procedures for arbitration and conciliation in investment disputes. The essay also examines Azerbaijan's legal framework for foreign investment, emphasizing protections, rights, and obligations of foreign investors, and analyzes two significant ICSID arbitration cases involving Azerbaijan: *Azpetrol v. Azerbaijan* and *Ersoy v. Azerbaijan*. These cases illustrate the complexities and challenges in international investment arbitration, particularly concerning jurisdiction and interpretation of investment agreements.

Keywords: *international investment law, ICSID, conciliation procedure, arbitration, foreign investment, case law*

Şəmsin Məmmədova
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
mammadova.shamsin@gmail.com

Beynəlxalq investisiya hüququ və arbitraj: Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi və ICSID qərarları üzrə təcrübə

Xülasə

Bu məqalə beynəlxalq investisiya hüququna hərtərəfli baxış təqdim edir, onun adət normalarından strukturlaşdırılmış hüquqi bazaya təkamülünü vurğulayır. Məqalə beynəlxalq investisiya hüququnun inkişafından bəhs edir müzakirə edir, onun köklərini erkən ticarət təcrübələrindən müasir arbitraj sistemlərinə qədər axtarır. Məqalədə həmçinin İntestisiya Mübahisələrinin Həlli üzrə Beynəlxalq Mərkəzin (ICSID) rolu tədqiq edilir, onun yaradılması, yurisdiksiyası və investisiya mübahisələrində arbitraj və barışıq prosedurları təfərrüatları verilir. Bundan əlavə, məqalə Azərbaycanın xarici investisiyalar üçün hüquqi çərçivəsini araşdırır, xarici investorların müdafiəsini, hüquqlarını və öhdəliklərini vurğulayır və Azərbaycanın iştirak etdiyi iki mühüm İCSID arbitraj işini təhlil edir: *Azpetrol Azərbaycan* qarşı və *Ersoy Azərbaycan* qarşı. Bu işlər beynəlxalq investisiya arbitrajında, xüsusən də investisiya müqavilələrinin yurisdiksiyasına və şərhinə aid mürəkkəblikləri və çətinlikləri göstərir.

Açar sözlər: *beynəlxalq investisiya hüququ, ICSID, konsiliyasiya proseduru, arbitraj, xarici investisiya, presedent hüququ*

Introduction

1. Evolution of international investment law.

International law, from its inception, required respect for the fundamental rights of foreigners in the host country. Its first principle demands fair and equal treatment of foreigners' property by the host state, while the second protects them from arbitrary forms of forced property expropriation.

Historically, foreigners' legal status was always inferior compared to national economic entities, leading to the formation of international investment relations based on customary international law norms and rules. Thus, international investment law emerged from the interplay of customary norms and conventional rules.

Despite the widespread belief among economists and international organizations about the crucial role of investments in economic development, there has been a significant gap between the discourse on international investment law and economic development matters. This gap encompasses the spectrum of economic development concepts, the evolution of investment law, and its international practice. This divide is evident in the evolution of investment law between capital-exporting and importing countries, how development is perceived in investment arbitration, and ongoing debates about the 'legitimacy crisis' in international investment law. However, there are emerging positive trends towards addressing development issues within international investment law and investor-state dispute settlement, as investment law provides opportunities for the development of investments and the overall economy.

The development of international investment law has been shaped by the gradual convergence of bilateral contractual relationships between states, aiming to optimize the legal regulation of foreign investments. Over time, the legal status of foreigners evolved, often disadvantaged compared to national entities, prompting the formation of international investment relations based on customary international law.

The genesis of international investment law can be traced back to the expansion of national capital beyond its original territories, driven by an inherent economic nature. This evolution began with the emergence of international trade and banking in 12th-century Florence, leading to the formation of various organizational forms like the *societas-compagnia*, facilitating risky trade ventures.

The Age of Discovery in the 16th and 17th centuries marked a significant phase, characterized by the establishment of joint-stock companies and the concept of portfolio investment. Major trading companies like the British East India Company and the Dutch East India Company played crucial roles in reinforcing colonial rule and exploiting colonial resources. During the colonial period, investment disputes were often settled through power dynamics rather than legal frameworks. However, the growing necessity for a civilized approach to investment policy emerged due to technological advancements in the metropolises (Farkhutdinov, 2005: 79).

Following the era of 'gunboat diplomacy' (2) in the 19th and early 20th centuries, capital-exporting states began to understand modern investment law as part of international law, especially concerning the protection of foreigners after the Russian and German revolutions post-World War I. Initially, in the absence of specific international legal norms for foreign investment, protection was offered through diplomatic means. The late 19th century saw the development of a doctrine demanding host states to adhere to a minimum standard of treatment towards foreign nationals and property, regardless of the treatment of their own citizens.

While capital-importing countries opposed an independent standard for the protection of foreign investments under international law, favoring protection solely by national legislation in national courts, European powers and the United States advocated for an independent protection system under international law (3).

The United States advanced the concept of a minimum standard of treatment for foreigners under international law, proposing that conflicts involving foreign investors and host nations be resolved by impartial international tribunals. This standard included the principle that any government expropriation of foreign property must be adequately compensated. In 1938, U.S. Secretary of State Cordell Hull emphasized the necessity of "the right of prompt and just compensation for expropriated property..." for such takings, a stance that defined the U.S. viewpoint. However, Latin American countries, often on the receiving end of U.S. investments, did not agree with this position (Sabahi, Laird, Gismondi, 2017: 9).

To oppose the minimum standard theory, Carlos Calvo, devised in the mid-19th century what later became known as the Calvo doctrine, emphasizing national legal frameworks over international standards for foreign investments. Proposed by Argentine diplomat and jurist Carlos Calvo, this doctrine emerged as a response to the unfair diplomatic protections practiced by Western nations in Latin America. Under the doctrine, a host Government did not have to grant treatment any more favorable than that granted to its own nationals. It advocated for the equal treatment of residents and non-residents and stressed that disputes involving foreign investors should be resolved within national legal frameworks (Farkhutdinov, 2005: 82).

All of these doctrines, however, without the right to raise them before a competent tribunal would have very little impact in improving a foreign investor's situation. Therefore, the global community increasingly shifted its focus towards peaceful dispute resolution methods, including international arbitration. Initially intended for resolving disputes between states, this approach gradually expanded to address conflicts involving states and private entities.

In the 1960s, as transnational arbitration practice began shaping non-national systems for resolving foreign investment disputes, the prevailing view was that an extraterritorial arbitration procedure should be created for the effective protection of foreign capital investment. This is confirmed by arbitration clauses in contracts of that era. The desire to establish transnational arbitration mechanisms was related to protecting a foreign investor's property in the host country from nationalization and similar measures. The unequal legal status of foreign investors in the host country, varying legal and political regimes' attitudes towards property rights, and traditionally abnormal relations with foreign capitals were factors. The general characteristic of the legal regime for foreign investments is that entrepreneurial activities in the host country must be secured. A foreign investor under the host country's legislative jurisdiction should be insured against administrative measures and achieve fair resolution of potential disputes. Domestic dispute resolution means do not provide this. Therefore, international contracts often subject both judicial and legislative jurisdiction to international mechanisms and the rule of international law.

2. International Centre for Settlement of Investment Disputes as a key mechanism on settlement of international investment disputes

2.1. Establishment of International Centre for Settlement of Investment Disputes

In the 1950s and 1960s, the Organization for European Economic Cooperation (now the Organization for Economic Co-operation and Development) had made several attempts to create a framework to protect international investments, but its efforts revealed conflicting views on how to provide compensation for the expropriation of foreign direct investment.

In 1961, Aron Broches, serving as the General Counsel for the International Bank for Reconstruction and Development (hereinafter - IBRD), proposed a multilateral treaty for resolving investment disputes individually rather than based on pre-set standards. Broches organized meetings with legal authorities from various global regions, including Europe, Africa, and Asia, to draft a preliminary version of this treaty. The IBRD staff then prepared a formal draft, which underwent review and refinement in collaboration with the legal representatives of the IBRD's board.

Once refined, the board approved this draft, known as the Convention on the Settlement of Investment Disputes between States and Nationals of Other States. The Bank's president then distributed the convention to member states for their signatures on March 18, 1965.

The convention quickly gained traction, with twenty countries ratifying it shortly thereafter. This convention laid the foundation for the establishment of the International Centre for Settlement of Investment Disputes (hereinafter – ICSID or Centre), which officially commenced operations on October 14, 1966. Currently 158 countries have ratified the Convention to become Contracting States. Azerbaijan has ratified the Convention on September 18, 1992.

ICSID is an autonomous international institution established under the Convention on the Settlement of Investment Disputes between States and Nationals of Other States (hereinafter - the Washington Convention or the Convention) with over one hundred and forty member States. The Convention sets forth ICSID's mandate, organization and core functions. The primary purpose of

ICSID is to provide facilities for conciliation and arbitration of international investment disputes between States and foreign investors.

The Convention sought to remove major impediments to the free international flows of private investment posed by non-commercial risks and the absence of specialized international methods for investment dispute settlement. ICSID was created by the Convention as an impartial international forum providing facilities for the resolution of legal disputes between eligible parties, through conciliation or arbitration procedures. Recourse to the ICSID facilities is always subject to the parties' consent.

As evidenced by its large membership, considerable caseload, and by the numerous references to its arbitration facilities in investment treaties and laws, ICSID plays an important role in the field of international investment and economic development.

Today, ICSID is considered to be the leading international arbitration institution devoted to investor-State dispute settlement.

2.2. Status, immunities, and bodies of ICSID

ICSID is an independent organization closely associated with the World Bank. Its members are also members of the Bank.

ICSID has full international legal personality, including the ability to contract, own property, and engage in legal proceedings. The Centre enjoys immunities and privileges in the territories of Contracting States to fulfill its functions. The Centre and its assets are immune from legal processes unless the Centre waives this immunity.

The Chairman, Council members, conciliators, arbitrators, Committee members, and Secretariat staff have immunity for acts in their official capacity, and, if not local nationals, have certain privileges regarding immigration, exchange, and travel. These immunities and privileges extend to parties, agents, counsel, advocates, witnesses, and experts in proceedings, particularly for travel and stay during proceedings.

The Centre's archives are inviolable, and its official communications receive treatment comparable to other international organizations. The Centre, its assets, income, and operations are exempt from taxation and customs duties. Except for local nationals, no taxes will be charged on expense allowances, salaries, or other payments made by the Centre to its Chairman, members of the Administrative Council, and officials or employees of the Secretariat.

The Centre consists of an Administrative Council, a Secretariat, and maintains a Panel of Conciliators and a Panel of Arbitrators.

The Administrative Council, chaired by the President of the World Bank (hereinafter-Chairman), includes one representative from each state that ratified the Convention. The Centre is led by an elected President and Secretary-General.

The Council is responsible for exercising various powers and performing functions essential for implementing the provisions of the Convention. This includes overseeing the Centre's operations, making key decisions about its management and procedures, and ensuring compliance with the Convention's objectives.

The Council holds an annual meeting to discuss and review the Centre's activities and progress. Additional meetings can be called either by the Council itself, by the Chairman, or by the Secretary-General at the request of at least five members of the Council. This ensures regular oversight and decision-making. Each member of the Administrative Council has one vote, Chairman has no vote. Decisions on most matters are made by a majority of the votes cast. This democratic process ensures that decisions reflect the consensus or majority opinion of the members.

A quorum, which is the minimum number of members required to conduct the Council's business, is set at a majority of its members. This provision ensures that decisions are made by a representative segment of the Council.

The Council has established a procedure allowing for voting without a physical meeting, if two-thirds of its members agree. Votes in this procedure are valid only if the majority of the members

cast their votes within a specified timeframe. This allows for efficient decision-making, especially in urgent or straightforward matters.

Members of the Administrative Council and the Chairman serve without financial compensation from the Centre.

These guidelines and functions collectively ensure that the Administrative Council operates effectively, transparently, and democratically, fulfilling its role in overseeing and guiding the Centre's activities.

The Secretariat, another body of ICSID, consists of the Secretary-General, Deputy Secretaries-General, and staff.

The Secretary-General and Deputy Secretary-General are elected for up to six years by a two-thirds majority of the Administrative Council, on the Chairman's nomination, and are ineligible for political roles or other employment without Council approval. In the Secretary-General's absence or during a vacancy, the Deputy Secretary-General, or one of them in a predetermined order if there are multiple, acts as Secretary-General.

The Secretary-General acts as the Centre's legal representative and chief officer, overseeing administration and staff appointments, serving as registrar, and holding the authority to authenticate arbitral awards and certify their copies.

The Panels of the Centre consist of the Panel of Conciliators and the Panel of Arbitrators, each made up of qualified individuals willing to serve. Each Contracting State can designate up to four individuals to each Panel (who may but need not to be its nationals), and the Chairman can appoint ten additional members, ensuring diverse nationalities. When appointing individuals to the Panels, the Chairman must ensure representation from the major legal systems and key sectors of economic activity worldwide.

Panel members should be of high moral character and recognized competence in law, commerce, industry, or finance, with legal expertise especially important for arbitrators. Members serve for six-year renewable terms, with replacements for vacancies appointed by the original designating authority. A person can serve on both Panels, and in cases of multiple designations, the first designating authority or the individual's home state takes precedence. All designations are notified to the Secretary-General and take effect upon receipt of notification.

Related to financing of the ICSID, if the Centre's expenses exceed its income from facility charges and other receipts, the shortfall will be covered by Contracting States that are members of the Bank, based on their share of the Bank's capital, and by non-member Contracting States according to rules set by the Administrative Council.

2.3. Jurisdiction of the Centre

ICSID's jurisdiction extends to legal disputes arising directly out of investments, between an investor (a national of another Contracting State) (5) and a host state (Contracting State or its designated subdivision or agency), provided both parties consent in writing to submit to the Centre, with the understanding that such consent, once given, cannot be withdrawn unilaterally. This jurisdiction includes disputes involving natural persons or juridical entities of differing nationalities, as defined by specific criteria, and allows Contracting States to notify the Centre of their preferences regarding the submission of certain classes of disputes to its jurisdiction.

Investment disputes are typically categorized into three groups:

1. Disputes related to the terms and conditions of compensation in cases of nationalization and other compulsory measures, compensation for losses in armed conflicts, and investor losses due to state or official actions in similar circumstances.

2. Various property and economic disputes: among joint venture participants, between the venture and its members, between enterprises and firms in the host country with foreign investments, or with legal and physical persons from other countries.

3. Disputes between the investor and state authorities, which are administrative in nature.

The Washington Convention assigned a wide range of disputes to ICSID, facilitating its establishment as a leading center for conciliation and arbitration on investment disputes,

distinguished by detailed procedures, rich practical and precedent experience, and the significance of its decisions (Tratsevskaya, 2022: 35).

2.4. Conciliation procedure.

A Contracting State or national wishing to start conciliation sends a written request to the Secretary-General, who forwards it to the other party. The request includes details about the dispute, parties involved, and consent to conciliation.

The Secretary-General is responsible for registering a request for dispute resolution at the Centre, unless it is clearly outside the Centre's jurisdiction, and must promptly inform the parties of either registration or refusal to register.

As soon as possible after the request is registered the Conciliation Commission shall be formed. Commission is composed of an uneven number of conciliators agreed upon by the parties or, if no agreement, three conciliators (one by each party and a president of Commission agreed upon by both).

If the Commission is not formed within 90 days after the registration notice is sent, or within a different period agreed by the parties, the Chairman will appoint the remaining conciliators upon request from either party, after attempting to consult with both parties.

The Commission is the judge of its own competence and decides how to handle objections regarding its jurisdiction or competence, either as preliminary questions or combined with the main dispute. The Commission's role is to clarify issues and facilitate agreement, making settlement recommendations as needed. It will draft a report on the dispute's resolution or, if no agreement is reached or a party fails to participate, note the failure to reach an agreement or the party's non-participation (7).

During other legal proceedings, parties cannot use statements, admissions, or settlement offers made during conciliation, nor the Commission's report or recommendations, unless they agree otherwise.

2.5. Arbitration.

To initiate arbitration at ICSID, a party submits a written application to its Secretary-General, who then forwards a copy to the other party. The application must detail the dispute's basis, parties involved, and their agreement regarding the arbitration process.

The Secretary-General registers the application, except if it clearly falls outside ICSID's competence. In such cases, parties are notified of the registration denial.

The Arbitral Tribunal is formed promptly after registration. The Tribunal will be made up of either one arbitrator or an odd number of arbitrators, based on what the parties involved decide. If no agreement is reached, the tribunal consists of three arbitrators: one appointed by each party and a presiding arbitrator agreed upon by both parties. A majority of arbitrators must not be nationals of the disputing state. This rule doesn't apply if the tribunal consists of a single arbitrator or if all arbitrators are appointed by mutual agreement.

Parties can choose arbitrators from a list maintained by ICSID. Arbitrators must possess high moral character, competence in law, commerce, economics, or finance, and be capable of rendering independent decisions. Legal expertise is particularly valued.

The Tribunal decides its own jurisdiction and competence, and addresses objections to its jurisdiction either as preliminary questions or as part of the main dispute. The Tribunal rules on disputes based on the parties' agreed-upon law, or, in absence of agreement, using the law of the involved Contracting State and applicable international laws. A distinctive feature of ICSID proceedings is that the tribunal cannot issue indeterminate decisions due to a lack of or unclear legal norms.

Unless otherwise agreed by the parties, the Tribunal can request evidence, visit relevant dispute locations, and conduct inquiries.

Rules regarding party participation in ICSID proceedings include that the absence or non-participation of a party does not compel the tribunal to accept the other party's claims. Also, such absence or non-participation does not prevent the tribunal from proceeding and making a decision.

Before deciding, the tribunal notifies the absent party and provides a specific timeframe, except when convinced that the absent party will not use this opportunity.

After arbitration, the tribunal issues a decision, made by a majority vote of arbitrators. The decision is in written form and signed by those who voted for it. Each arbitrator may attach a personal opinion or dissent to the decision. The decision must address each issue under arbitration and include the reasoning behind it.

The Tribunal can, within 45 days of the award, address any omitted questions or correct clerical errors in the award, which then becomes part of the official award and is communicated to the parties.

If parties dispute the content or subject of the decision, either can request interpretation by submitting a written statement to the Secretary-General. If possible, the request is presented to the original tribunal; otherwise, a new tribunal is formed. The tribunal may suspend the execution of the decision until the additional decision is made.

The Centre does not publish arbitration decisions without parties' consent. Certified copies are sent to the parties, and many ICSID arbitration decisions are available electronically.

A unique feature of ICSID procedure is the possibility to revise a decision after it's made. Either party can request a revision by submitting a written statement to the Secretary-General if new facts that could significantly affect the decision are discovered, provided these facts were unknown to the tribunal and the applicant at the time of the decision and the applicant's ignorance was not due to negligence.

Such a request must be made within 90 days of discovering the facts but no later than three years after the decision. If possible, the request is presented to the original tribunal; otherwise, a new tribunal is formed. The tribunal may suspend the execution of the decision until the additional decision is made.

The Centre has exclusive jurisdiction over annulment and appeal of arbitration decisions.

Each party can request annulment of the arbitration decision by submitting a written statement to the Secretary-General on the following grounds:

- a) If the tribunal was improperly constituted;
- b) If the tribunal exceeded its powers;
- c) If there was corruption involving an arbitrator;
- d) If there was a significant departure from the procedure;
- e) If the decision was not properly reasoned.

The request must be made within 120 days of the decision. If based on discovered corruption, it must be within 120 days of discovery but no later than three years from the decision date.

Upon receiving such a request, the Chairman of the Administrative Council appoints an ad hoc committee of three from the Panel of Arbitrators. Committee members cannot include arbitrators from the disputed decision, nationals of the disputing state, or participants in the dispute. The ad hoc committee can annul the decision in whole or part on the stated grounds. It may suspend the execution of the decision until the additional decision is made. If the decision is annulled, either party can request a new tribunal to resolve the dispute.

ICSID decisions are binding and not subject to appeal except as provided by the Washington Convention. Each party must comply and perform actions required by the arbitration. The Convention requires each state to recognize and enforce monetary obligations imposed by arbitration decisions within its territory as if they were final judgments of that state's courts.

To enforce a decision, the interested party must present a certified copy to the relevant court of a member state. Enforcement follows the legislation on executing final court decisions.

2.6. Cost and place of Proceedings

The charges for using the Centre's facilities are set by the Secretary-General, based on regulations from the Administrative Council. The fees and expenses of Commission and Tribunal members are determined within the limits set by the Administrative Council, in consultation with

the Secretary-General, although parties can agree in advance on these fees and expenses with the respective Commission or Tribunal.

In the Conciliation proceeding parties share equally the fees and expenses of the Commission members and charges for using the Centre's facilities. Each party covers its own additional expenses. Unlike the Conciliation, In Arbitration, the Tribunal assesses and decides how parties should bear their expenses, the members' fees and expenses, and charges for using the Centre's facilities, which is included in the award.

Conciliation and arbitration proceedings are usually held at the Centre's seat. With agreement from the parties, proceedings can be held at the seat of the Permanent Court of Arbitration or any other suitable institution, or any other place approved by the Commission or Tribunal after consulting with the Secretary-General.

2.7. Key differences and similarities between ICSID Arbitration and Conciliation

There are certain structural similarities between ICSID arbitration and conciliation, and also notable differences.

Differences:

Two main distinctions exist between ICSID conciliation and arbitration: (a) the roles and authorities of the conciliation commission are not the same as those of an arbitration tribunal, and (b) the nature and legal implications of the final documents produced by each entity vary.

1. Powers and Functions:

- Conciliation focuses on clarifying issues and helping parties reach a mutual resolution, can communicate separately or jointly with parties, and make recommendations for settlement.

- Arbitration decides disputes based on applicable law, determines evidence admissibility, resolves procedural issues, and handles objections and cost allocations.

2. Final Instrument:

- Conciliation produces a "Report" recording agreement or lack thereof between parties, along with procedural details.

- Arbitration issues an "Award" deciding all questions submitted.

3. Other Procedural Differences:

- Conciliation has different default mechanisms for appointing conciliators, no authority on cost decisions, and a strong confidentiality clause for proceedings.

- Arbitration has automatic default mechanisms for arbitrator appointment and a detailed framework for publishing proceedings.

Similarities:

1. Jurisdictional Requirements are equal for both arbitration and conciliation under Article 25 of the Convention.

2. Identical processes for starting arbitration and conciliation under Convention.

3. Similar procedures for constituting conciliation commissions and arbitral tribunals, with minor differences in nationality limitations and default mechanisms.

4. Similar processes of disqualification, resignation, replacement for arbitrations and conciliations under Convention.

5. Both conciliation commissions and arbitral tribunals can judge their own competence.

6. Same regulations apply to both arbitrations and conciliations under the Convention (8).

3. Protection of foreign investment and Arbitration (ICSID) Cases in Azerbaijan

3.1. Protection of foreign investment in Azerbaijan

According to law of the Republic of Azerbaijan "On investment activity", foreign investors are defined as non-residents or entities established by non-residents that invest in the country. They are granted several rights, including the freedom to choose investment fields, sources of financing, and the ability to repatriate profits and revenues. Foreign investors are also obligated to adhere to Azerbaijani laws, pay relevant taxes, and comply with environmental and other regulations.

The legislation offers substantial protections and guarantees for foreign investors. These include equal treatment and protection against discrimination, ensuring foreign investors are not treated less

favorably than local investors, and the application of national treatment (9) and most-favored-nation treatment (10) to foreign investors. The state also guarantees protection against unlawful nationalization and expropriation, stipulating that expropriation can only occur for public needs, and must be accompanied by prompt, adequate, and effective compensation.

For dispute resolution, the law allows for several mechanisms. Disputes can be resolved through negotiations, legal proceedings within the country, or through international arbitration, if agreed upon by the parties or stipulated in international treaties.

When comparing this framework with best practice countries like Singapore, New Zealand, and Denmark, Azerbaijan's approach to investment protection is progressive. However, it could be enhanced by focusing on areas such as judicial efficiency, transparency in regulatory practices, and broader economic policies. These countries are known for their highly efficient administrative processes, strong rule of law, and transparent regulations, which contribute to their high rankings in ease of doing business and investor confidence. Improving these aspects could make Azerbaijan's investment climate even more attractive to foreign investors.

3.2. Main Arbitration (ICSID) Cases in Azerbaijan

The case of Azpetrol v. Azerbaijan, officially titled *Azpetrol International Holdings B.V., Azpetrol Group B.V., and Azpetrol Oil Services Group B.V. v. Republic of Azerbaijan* (ICSID Case No. ARB/06/15), is a significant ICSID arbitration case that commenced in 2006 (11).

This dispute involved the Netherlands-based companies Azpetrol International Holdings, Azpetrol Group, and Azpetrol Oil Services Group, which held investments in Azerbaijan's oil and gas distribution, trade, storage, and transportation sectors. The controversy arose when Azpetrol International Holdings lost its shares in Azpetrol Group and Azpetrol Oil Services Group. This loss occurred following a decision by an Azerbaijani court that declared the original purchase contract ineffective and returned the shares to their former owner.

The economic sectors involved in this case were primarily within the tertiary sector, including electricity, gas, steam, and air conditioning supply, land transport and transport via pipelines, and warehousing and support activities for transportation.

The arbitral tribunal was composed of President Feliciano F.P. (replaced by Watts A.), Arbitrator Brower C.N. (appointed by the claimant), and Arbitrator Greenwood C. (appointed by or designated to the respondent).

The investor claimed 300 million USD in compensation of alleged breaches included indirect expropriation, unfair and equitable treatment, denial of justice claims, restrictions on transfer of funds, arbitrary, unreasonable, and discriminatory measures, among others.

In terms of the outcome, the case was decided in favor of the State of Azerbaijan. The tribunal rendered its award on 8 September 2009. The case was dismissed for lack of jurisdiction. Due to the award each party should bear its own legal costs arising from the Settlement Application and from other submissions after the conclusion of a binding settlement of the parties' dispute.

This case is a prime example of the complexities involved in international arbitration related to investment disputes. It underscores the challenges that investors and states face in such proceedings, particularly regarding jurisdiction and the interpretation of investment agreements.

The case of Ersoy v. Azerbaijan, officially known as *Cem Selçuk Ersoy v. Republic of Azerbaijan* (ICSID Case No. ARB/18/6), initiated in 2018, is another important ICSID arbitration involving Azerbaijan (12).

This dispute was brought by Cem Selçuk Ersoy, a Turkish investor, against Azerbaijan under the Azerbaijan-Turkey Bilateral Investment Treaty (BIT) of 1994. The investment at issue was Ersoy's ownership of a locally-incorporated company that held contracts for the construction of two water and sewage collector tunnels in Baku, Azerbaijan.

The crux of the dispute centered on claims of unfair treatment and indirect expropriation by Azerbaijani water and tax authorities in relation to Ersoy's investment in the tunnel construction project. The economic sector involved in this dispute was construction, specifically civil engineering.

The arbitral tribunal was initially presided over by Shore L., who was later replaced by Zuleta E. The claimant appointed Petrochilos G. as an arbitrator, while the respondent designated Kalicki J.E.

The investor claimed 60 million USD in compensation, but the proceedings concluded with a settlement, as indicated by the order taking note of the discontinuance of the proceeding pursuant to ICSID Arbitration Rules dated 2 March 2020 (13). Due to this Article at any time before the award is rendered, parties may jointly request that the Tribunal discontinue the proceeding if they settle the dispute or for any other reason.

Conclusion

The essay effectively discusses the complexities of international investment law, with a focus on Azerbaijan's legal framework and significant arbitration cases. It shows the challenges in interpreting and applying laws in international disputes, highlighting the importance of fairness and clarity. The essay demonstrates the complicated and evolving landscape of international investment law, underscored by the critical role played by institutions like ICSID in resolving complex disputes. The detailed examination of Azerbaijan's legal framework reveals a commitment to aligning with international standards, offering substantial protections to foreign investors. However, as the cases reviewed in the essay illustrate, challenges persist in the realms of jurisdictional authority and treaty interpretation. These cases serve as a reminder of the continuous need for clarity, fairness, and efficiency in international investment law to ensure balanced outcomes for both investors and states. Moving forward, lessons learned from these arbitrations can guide improvements in legal frameworks and dispute resolution processes, further enhancing investor confidence and contributing to the global investment climate's stability.

References

1. Farkhutdinov, I. (2005). *Mezhdunarodnoye investitsionnoye pravo - teoriya i praktika primeneniya* (nauch.-prakt. izdaniye). Volters Kluver, 79 s.
2. <https://politicaldictionary.com/words/gunboat-diplomacy/>
3. Kasimov, T.S., kand. yurid. nauk, dotsent Bashgu, Stepanov, R.R., magistrant 2 kursa Bashgu, g. Ufa, Rossiyskaya Federatsiya, Evolyutsiya mezhdunarodnogo investitsionnogo prava, s.70-71.
4. Sabahi, B., Laird, I., Gismondi, G. (2017). *International Investment Law and Arbitration: History, Modern Practice, and Future Prospects*, 9 p.
5. *Convention on the Settlement of Investment Disputes between States and Nationals of Other States*, Article 25 (2).
6. Tratshevskaya, L. (2022). *Mezhdunarodnoye investitsionnoye pravo: kurs lektsiy*. Vitebsk: VGU imeni P.M.Masherova, 35 s.
7. <http://icapa.hkiarb.org.hk/wp-content/uploads/2021/06/g-The-Principle-of-Kompetenz-Kompetenz-in-International-Commercial-Arbitration.pdf>
8. <https://icsid.worldbank.org/rules-regulations/conciliation/key-differences-between-conciliation-and-arbitration>
9. https://www.wto.org/english/thewto_e/glossary_e/national_treatment_e.htm
10. https://www.wto.org/english/tratop_e/serv_e/cbt_course_e/c1s6p1_e.htm
11. <https://investmentpolicy.unctad.org/investment-dispute-settlement/cases/226/azpetrol-v-azerbaijan>
12. <https://investmentpolicy.unctad.org/investment-dispute-settlement/cases/880/ersoy-v-azerbaijan>
13. ICSID Arbitration Rules, Rule 43 (1).

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/32/98-103>

Yusif Zeynalov
Xəzər Universiteti
magistrant
yusif.zeynalov.2016@mail.ru

AZƏRBAYCANDA RƏQƏMSAL BANKÇILIQ TENDENSİYALARININ TƏDQIQI

Xülasə

Bank xidmətlərinin və ümumilikdə kommersiya banklarının fəaliyyətlərinin rəqəmsallaşması məsələləri getdikcə öz aktuallığını artırmaqdadır. Məqalənin əsas məqsədi məhz bankların rəqəmsallaşmasının əsaslarını tədqiq etmək və Azərbaycanda rəqəmsal bankçılıq tendensiyalarını araşdırmaqdır. Məqalənin yazılmasında analiz, sintez və həmçinin statistik təhlil tədqiqat metodları tətbiq olunmuşdur. Məqalə bank sahəsinin rəqəmsallaşması istiqamətində tədqiqat aparan müəlliflər, magistr və həmçinin doktorantura tələbələri üçün nəzəri resurs rolunda çıxış edə bilər. Hazırda innovativ inkişaf bank sənayesində dayanıqlı artımın və eyni zamanda məhsuldarlığın yüksəldilməsinin açarı rolunda çıxış edir. Bank sənayesinin rəqəmsal transformasiyası cari dövrdə məhz daxili proseslərin modernləşdirilməsini və həmçinin müştərilərlə qarşılıqlı əlaqələrin yenilənməsini, mövcud məhsullarda və paralel olaraq xidmətlərdə innovasiyaların tətbiqini, habelə müştəri xidmətinə olan cari yanaşmanın dəyişdirilməsini nəzərdə tutur. Sadalanan proseslər yeni müştərilərin cəlb edilməsinə, bankın mövcud tranzaksiya xərclərinin aşağı salınmasına, bununla yanaşı olaraq xidmət xərclərinin azalmasına gətirib çıxarmaqdadır ki, bu da öz növbəsində prioritet olaraq müştəri xidmətinin keyfiyyətini yüksəltməklə bankın rəqabət qabiliyyətinin getdikcə stabil dinamika əsasında artmasına öz töhfəsini vermiş olur.

Açar sözlər: *rəqəmsallaşma, rəqəmsal bankçılıq, bankların transformasiyası, rəqəmsal ödənişlər, bankların rəqəmsallaşması*

Yusif Zeynalov
Khazar University
master student
yusif.zeynalov.2016@mail.ru

Research of digital banking trends in Azerbaijan

Abstract

The concerns surrounding the digitization of banking services and the operations of commercial banks as a whole are growing in significance. The primary objective of this article is to analyze the fundamentals of bank digitalization and digital banking developments in Azerbaijan. In composing the article, statistical analysis, synthesis, and analysis were all utilized as research methodologies. Authors and doctoral and master's level scholars conducting research in the domain of banking digitization may find this article to be a valuable theoretical resource. Presently, innovative development is the critical factor underlying the banking industry's sustainable growth and productivity. At present, the banking sector is undergoing a digital revolution that encompasses the modernization of internal operations, the revitalization of customer interactions, the concurrent introduction of novel products and services, and a revision of the prevailing customer service methodology. The aforementioned procedures result in the acquisition of fresh clientele, the mitigation of the bank's existing transaction expenses, and the reduction of service charges. Consequently, this enhances the bank's competitive edge by prioritizing the improvement of customer service quality amidst a much more stable business environment.

Keywords: *digitization, digital banking, bank transformation, digital payments, bank digitization*

Giriş

Fintech olaraq populyarlaşan maliyyə innovasiyası günümüzdə bank sektorunun ümumilikdə rəqəmsal transformasiyasında əhəmiyyətli bir rola malikdir. Fintech, məhz maliyyə xidmətlərinin təqdim olunmasının müvafiq alternativ yollarını təkmilləşdirməyə və onları təklif olaraq irəli sürməyə istiqamətlənmiş yeni texnologiyalar və həmçinin yanaşmaları bir araya gətirir. Ümumiyyətlə, bank sektoru məhz özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə cari dövrdə iqtisadiyyatın əhəmiyyətli bir elementi sayılır (Petrov, Valov, 2019: 110-117).

Kommersiya banklar ölkədə borcalanlarla kreditorlar arasında bir vasitəçi rolunda çıxış edərək, iqtisadi artıma öz töhfələrini verirlər. Bazar iqtisadiyyatının tərəqqisi və iqtisadi böhranların qarşısının alınması baxımından sabit inkişaf edən və ən əsası, səmərəli şəkildə fəaliyyət göstərən bir bank sisteminin formalaşdırılması zəruri vəzifələrdən biridir. Bank sektorundakı mövcud tendensiyaların arasında bankların ümumi pul köçürmələri üzrə müvafiq inhisarının itirilməsi, habelə fintech startaplarının və eyni zamanda bank xidmətlərində yeni biznes modellərinin (rəqəmsal biznes modelləri) yüksəlməsi və həmçinin iri bankların fintech həllərini öz əməliyyatlarına inteqrasiya etmək marağının artması daxildir. Bütün bu tendensiyalar məqalə mövzusunun aktuallaşdırır və araşdırmanı əhəmiyyətli edir (Alt, Beck, Smits, 2018: 235-243).

Bank sisteminin rəqəmsallaşması əsasları.

“Rəqəmsal transformasiya” termini məhz hər hansısa ölkənin ənənəvi iqtisadiyyatından rəqəmsal iqtisadiyyata transformasiya edilməsi prosesini müəyyənləşdirir. Sözügedən konsepsiya məhz fərdi proseslərin rəqəmsallaşdırılmasında özünü göstərən dərin, inqilabi dəyişikliklərin həyata keçirilməsini əhatə edir, hansı ki bu dəyişikliklər həmçinin ölkənin iqtisadi strukturunun köklü formada dəyişməsində, rəqəmsal resursların tərəqqisində dəyər yaratmağa ayrılan diqqətin dəyişməsində və bundan başqa, eyni zamanda həm də inteqral rəqəmsal prosedurların tətbiqində də özünü göstərməkdədir (Cuesta, Ruesta, Tuesta, Urbiola, 2015: 1-10).

Hazırda innovativ inkişaf bank sənayesində dayanıqlı artımın və eyni zamanda məhsuldarlığın yüksəldilməsinin açarı rolunda çıxış edir (Wewege, Lee, Thomsett, 2020: 15-56). Bank sənayesinin rəqəmsal transformasiyası cari dövrdə məhz daxili proseslərin modernləşdirilməsini və həmçinin müştərilərlə qarşılıqlı əlaqələrin yenilənməsini, mövcud məhsullarda və paralel olaraq xidmətlərdə innovasiyaların tətbiqini, habelə müştəri xidmətinə olan cari yanaşmanın dəyişdirilməsini nəzərdə tutur. Sadalanan proseslər yeni müştərilərin cəlb edilməsinə, bankın mövcud tranzaksiya xərclərinin aşağı salınmasına, xidmət xərclərinin azalmasına gətirib çıxarmaqdadır ki, bu da prioritet olaraq müştəri xidmətinin keyfiyyətini yüksəltməklə bankın rəqabət qabiliyyətinin artmasına töhfə vermiş olur. Rəqəmsallaşma və rəqəmsal transformasiyalar müştərilərə bank xidmətlərinə daha sürətli çıxış əldə etməyə imkan formalaşdıraraq, bank məhsullarının maya dəyərinin optimallaşdırılmasını aparmaqla məhz onların vaxtına və həmçinin puluna qənaət edir (Kitsios, Giatsidis, Kamariotou, 2021: 204-218).

Bank sahəsində rəqəmsal modernləşmə yüksəlməkdə olan avtomatlaşdırma, habelə qısaldılmış əməliyyat müddətləri hesabına məhsuldarlığın yüksəldilməsi və müştərilərlə qarşılıqlı əlaqə səviyyəsinin artırılması kimi dəyişikliklərə öz növbəsində təkan verməkdədir. Bu, informasiya resurslarına daha asan şəkildə çıxışın əldə olunmasını və həmçinin müştəri xidmətlərinin keyfiyyətinin dinamik şəkildə yüksəldilməsini nəzərdə tutur (Tsindeliani, Proshunin, Sadovskaya, Popkova, Davydova, Babayan, 2022: 165-180).

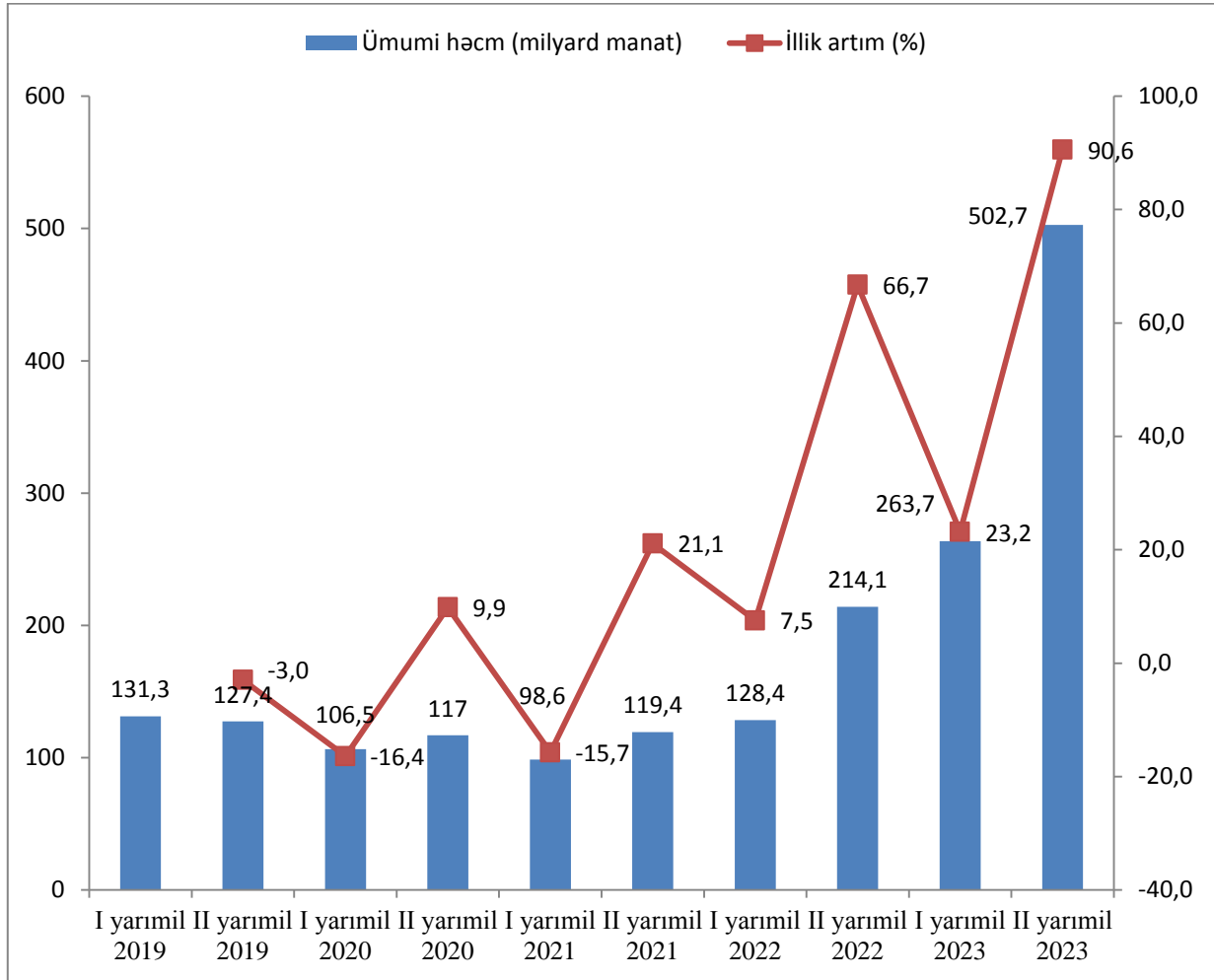
Rəqəmsal bankların ən əhəmiyyətli üstünlüklərindən biri məhz əməliyyatların sürətinin artması və əməliyyatların təhlükəsizliyinin yüksəldilməsi, həmçinin onların sosial şəbəkələrə və anı messengerlərə inteqrasiyasıdır ki, bu da öz növbəsində bank xidmətlərindən istifadəni müştərilərə daha rahat və daha əlçatan etmiş olur (Rodrigues, Oliveira, Rodrigues, 2023: 1375-1388).

Beləliklə, rəqəmsal innovasiyaların bank işində geniş yayılması məhz bank sektorunda yenidən formatlaşdırmanın və ənənəvi bank institutlarının marjalarının azaldılmasının əsas səbəbinə çevrilmiş olur.

Azərbaycanda rəqəmsal bankçılıq tendensiyalarının təhlili.

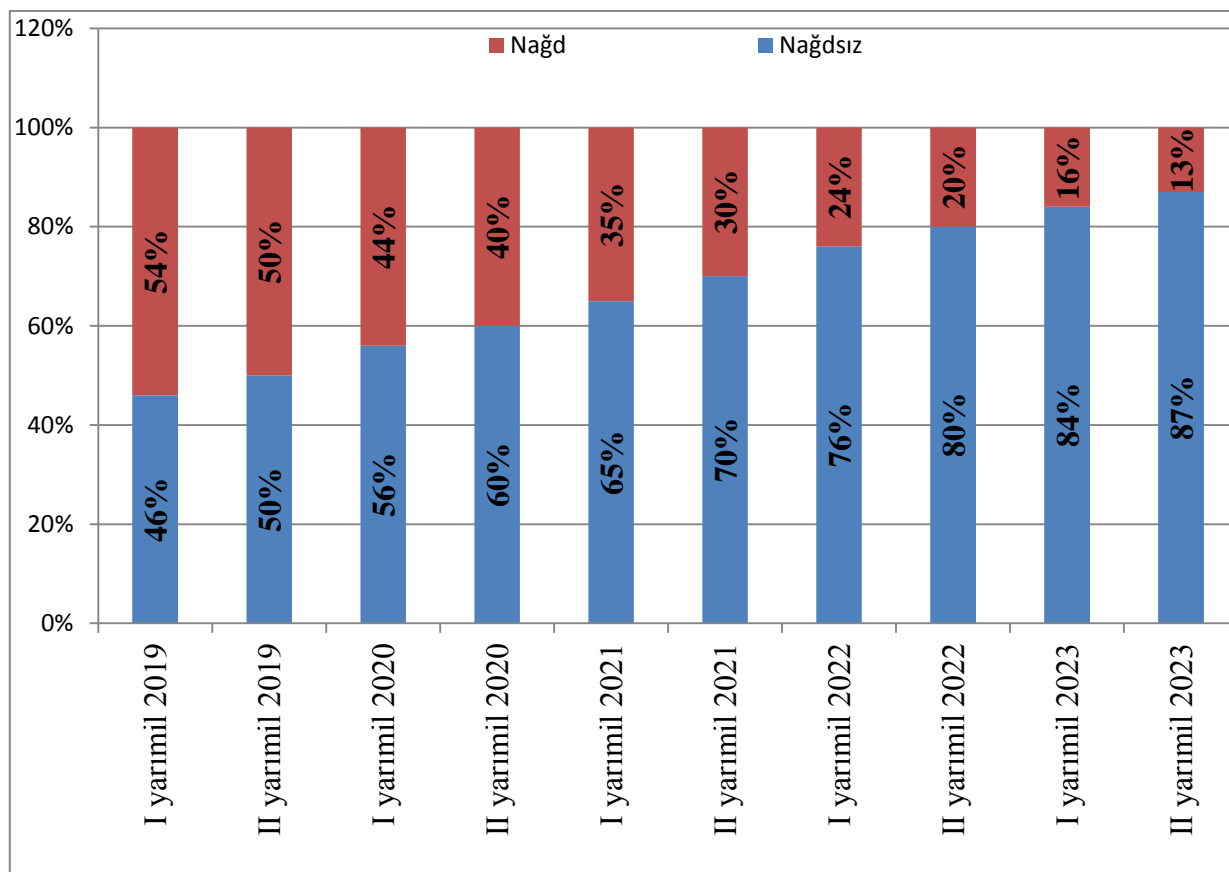
Azərbaycanda bankların rəqəmsallaşması prosesləri son illərdə sürətlənmişdir. Xüsusən pandemiya dönməsində demək olar bütün xidmət müəssisələri qapanma və ya müəyyən məhdudiyətlərlə üzləşəndə kommersiya banklarının onlayn fəaliyyəti məsələsi aktuallaşdı. Axı banklar fəaliyyətlərinə fasilə verə bilməzdi, iqtisadiyyat tamamilən çökərdi. Odur ki, banklar bir-birinin ardınca rəqəmsal məhsul və xidmətlər təklif edərək bu çətinliyi atlada bildilər.

Qrafik 1-də Milli Ödəniş Sistemində həyata keçirilmiş ümumi əməliyyat həcmi dəyəri göstəricisinin milyard manatla ifadəsi əks edilmişdir.

Qrafik 1. Milli Ödəniş Sistemində həyata keçirilmiş ümumi əməliyyat həcmi dəyəri göstəricisinin milyard manatla ifadəsi. Mənbə: (8).

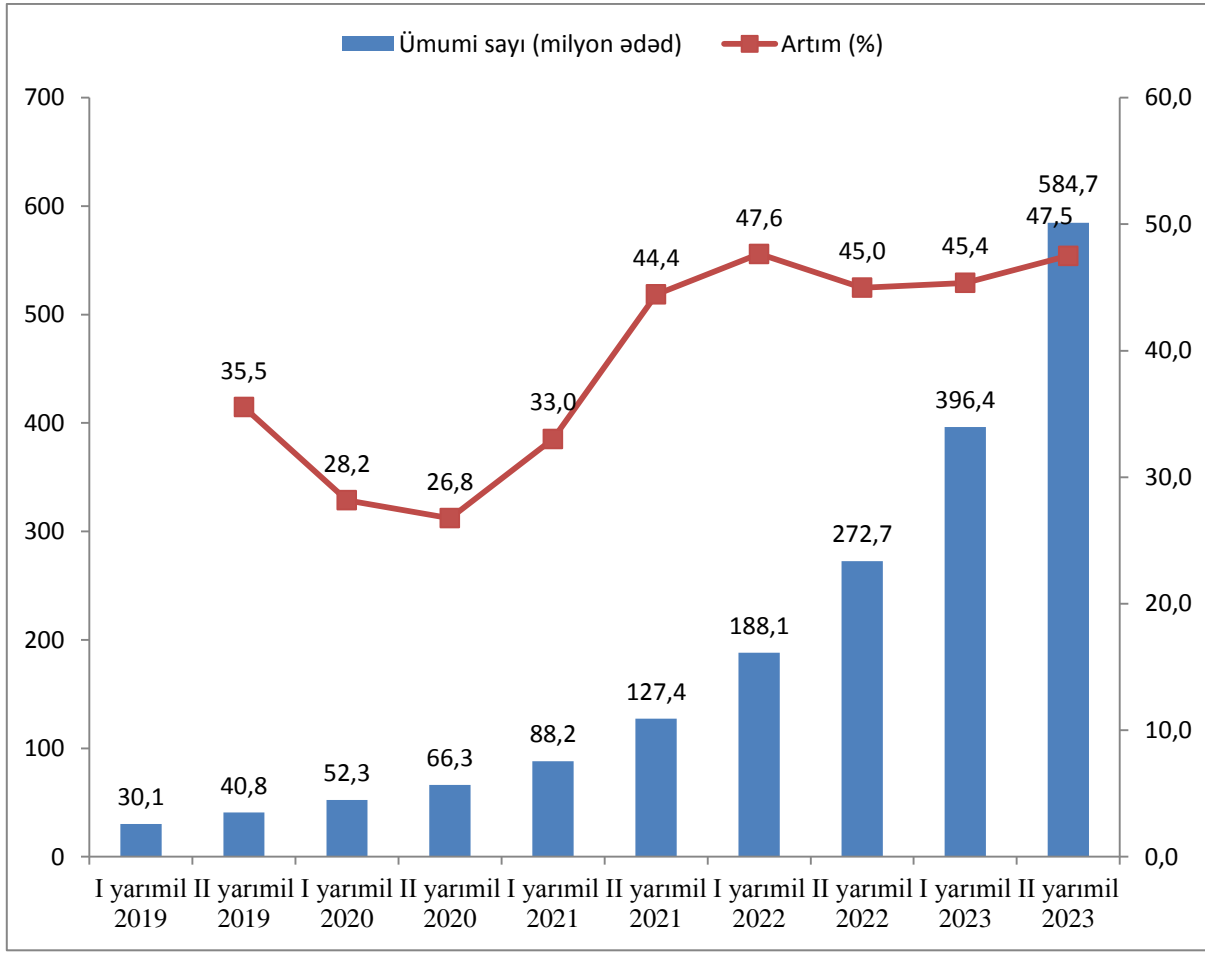
Göründüyü kimi, Milli Ödəniş Sistemi vasitəsilə aparılmış əməliyyat həcmi 2022-ci ilin ikinci yarımından etibarən əhəmiyyətli artım yaşamışdır. 2023-cü ilin ikinci yarımında birinci yarım ilə müqayisədə bu göstərici 90,6% artım göstərərək 502,7 milyard manat təşkil etmişdir. Bunun başlıca səbəbi məhz bankların əhaliyə olduqca sərfəli şərtlərlə debet və kredit kartları təqdim etmələri, komissiyasız köçürmə imkanları vermələri və həmçinin müxtəlif keşbek kimi bu və digər həvəsləndirici bonusları tətbiq etmələridir.

Qrafik 2. Ölkə daxilində ödəniş kartları ilə aparılmış ümumi əməliyyatların strukturu. Mənbə: (8).

Göründüyü kimi, ölkəmizdə ödəniş kartları ilə aparılmış əməliyyatların 2023-cü ilin ikinci yarımlaşdırılma 87%-i məhz nağdsız ödənişlərin payına düşmüşdür ki, bu da 2019-cu illə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə artım deməkdir. Buradan belə nəticəyə gəlirik ki, artıq hər 10 kart əməliyyatından təxminən 9-u məhz nağdsız əməliyyatlardır. Nağdsız əməliyyatların bu qədər çoxalmasının səbəbləri sırasında keşbek bonusları, ƏDV geri al-dan ƏDV-nin kartla ödənişdə daha böyük hissəsinin (17,5%) geri qayıtması və kartdan-karta köçürmənin kifayət qədər aylıq yüksək məbləğdə (təxminən 4-5 min manat) kommissiyasız olmasıdır (9).

Lakin qeyd etməliyik ki, bu artım maksimal artımdır və getdikcə nağdsız ödənişlərin payı nisbətən aşağı düşəcək, belə ki, artıq kommersiya bankları ödəniş kartları ilə və həmçinin nağdsız ödənişlərlə bağlı həvəsləndirici faktorlarla əlaqəli geriye doğru addımlar atırlar. Bunlara misal olaraq məhz “Kapital Bankın ikiqat ƏDV kampaniyasını sonlandırması”nı, “digər bankların keşbek faizlərini endirmələri”ni, habelə “kommissiyasız card-to-card əməliyyatlarında məhdudiyətlərin tətbiq olunması”nı qeyd etmək olar.

Qrafik 3. Ödəniş kartları ilə aparılmış nağdsız ödəniş sayı (ölkə daxilində və milyon ədədlə ifadədə). Mənbə: (8).

Göründüyü kimi, kartlarla aparılmış nağdsız ödəniş sayı son 5 ildə yüksək artım tendensiyası ilə xarakterizə edilmişdir. 2023-cü ilin ikinci yarımlığında 584,7 milyon sayda nağdsız əməliyyat aparılmışdır ki, bunu da məhz ilin yarısına böldükdə bir günə məhz 3 milyon əməliyyat düşür. Ümumi potensial kart istifadəçilərinin sayını yaş qrupuna əsasən təxminən 3 milyondan çox olduğunu nəzərə alsaq deyə bilərik ki, hər kəs hər gün ən azı bir əməliyyat həyata keçirmişdir.

Nəticə

Göründüyü kimi, ölkəmizdə bankların rəqəmsallaşması siyasəti vasitəsilə kommersiya bankları və hökumət qarşılıqlı formada kifayət qədər böyük nəticələr əldə edilməsinə nail olmuş və nağdsız ödənişlərin dövryyəsinə artırma bilmişdir. Qeyd etməliyik ki, artıq rəqəmsal bum dövrü geridə qaldı və hazırda əsas məsələ nağdsız dövryyənin bu həcmi və həmçinin rəqəmsallaşmanın müvafiq tendensiyalarını əldə saxlaya bilməkdir. Bankların həyata keçirdikləri siyasətlərə baxdıqda görürük ki, artıq əksəriyyəti keşbek faizini aşağı salır, kampaniyaları dayandırır və müştərilər üçün nağdsız ödənişlərin səmərəliliklərini azaldırlar.

Bütün bunlar qısamüddətli dövrdə təsirsiz ötüşsə də, uzunmüddətli dövrdə əhalidə rəqəmsal bank xidmətlərindən istifadəyə və nağdsız ödənişlərin edilməsinə meylin azalmasına səbəb olacaqdır.

Düşünürəm ki, banklar əvvəlki tendensiyanı qaytarmalı və müştərilərini rəqəmsal bankinqə və nağdsız ödənişlərə həvəsləndirməlidirlər.

Ədəbiyyat

1. Petrov, P., Valov, N. (2019). Digitalization of banking services and methodology for building and functioning of Fintech companies. *Izvestia Journal of the Union of Scientists-Varna. Economic Sciences Series*, 8(1), pp.110-117.
2. Alt, R., Beck, R., Smits, M.T. (2018). FinTech and the transformation of the financial industry. *Electronic markets*, 28, pp.235-243.
3. Cuesta, C., Ruesta, M., Tuesta, D., Urbiola, P. (2015). The digital transformation of the banking industry. *BBVA research*, 1, pp.1-10.
4. Wewege, L., Lee, J., Thomsett, M.C. (2020). Disruptions and digital banking trends. *Journal of Applied Finance and Banking*, 10(6), pp.15-56.
5. Kitsios, F., Giatsidis, I., Kamariotou, M. (2021). Digital transformation and strategy in the banking sector: Evaluating the acceptance rate of e-services. *Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity*, 7(3), pp.204-218.
6. Tsindeliani, I.A., Proshunin, M.M., Sadovskaya, T.D., Popkova, Z.G., Davydova, M.A., Babayan, O.A. (2022). Digital transformation of the banking system in the context of sustainable development. *Journal of Money Laundering Control*, 25(1), pp.165-180.
7. Rodrigues, L.F., Oliveira, A., Rodrigues, H. (2023). Technology management has a significant impact on digital transformation in the banking sector. *International Review of Economics & Finance*, 88, pp.1375-1388.
8. <https://cbar.az/pages/stats-yearly>
9. <https://report.az/maliyye-xeberleri/azerbaycanda-nagdsiz-odenilen-edv-nin-geri-qaytarilan-hissesi-17-5-e-qaldirilib/>

Göndərilib: 10.12.2023

Qəbul edilib: 13.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/32/104-109>

İbrahim Möhsümov
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
mohsumovibrahim9999@gmail.com

İQTİSADİ ARTIMIN HARROD MODELİNİN AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATI TİMSALINDA REALİZASIYASI

Xülasə

Keyns iqtisadiyyatına əsaslanan Harrod-Domar modeli, qənaət və kapital yığılması arasındakı qarşılıqlı əlaqəni araşdıraraq iqtisadiyyatın böyümə sürəti haqqında anlayışlar təqdim edir. Azərbaycan kontekstində bu tədqiqat Harrod modelinin iqtisadi dinamikanı təsvir etmək üçün tətbiqi imkanlarını araşdırır.

Əsas fərziyyələrə tam məşğulluq səviyyəsi, hökumətin müdaxiləsinin olmaması və qapalı iqtisadiyyat daxildir. Model kapital yığımının ikili rolunu vurğulayır: multiplikator effektləri vasitəsilə gəlir əldə edir və kapital ehtiyatını artırmaqla istehsal qabiliyyətini genişləndirir. Yalnız məhsuldarlığa diqqət yetirən klassik iqtisadçılardan fərqli olaraq, Harrod və Domar həm gəlirin yaradılması, həm də potensialın yaradılması ilə məşğul olur.

Məqalədə zəmanətli artım, faktiki artım və təbii artım sürəti araşdırılır. O, sabit artıma nail olmaqda əmanətlərin və kapital-çıxış nisbətlərinin vacibliyini vurğulayır. Azərbaycanın iqtisadi mənzərəsini Harrod modelinin obyektivindən təhlil etməklə, siyasətçilər davamlı inkişaf üçün dəyərli fikirlər əldə edə bilərlər.

***Açar sözlər:** iqtisadi artım, Harrod model, makroiqtisadi model, Azərbaycan iqtisadiyyatı, iqtisadi təhlil*

İbrahim Mohsumov
Baku State University
master student
mohsumovibrahim9999@gmail.com

Implementation of the Harrod model of economic growth in the representation of Azerbaijan economy

Abstract

The Harrod-Domar model, rooted in Keynesian economics, provides insights into an economy's growth rate by examining the interplay between saving and capital accumulation. In the context of Azerbaijan, this study explores the applicability of the Harrod model to depict economic dynamics.

Key assumptions include a full-employment level of income, absence of government interference, and a closed economy. The model emphasizes the dual role of capital accumulation: it generates income through multiplier effects and expands productive capacity by augmenting the capital stock. Unlike classical economists who focused solely on productivity, Harrod and Domar address both income generation and capacity creation.

The article delves into warranted growth, actual growth, and the natural rate of growth. It highlights the importance of savings and capital-output ratios in achieving steady growth. By analyzing Azerbaijan's economic landscape through the lens of the Harrod model, policymakers can gain valuable insights for sustainable development.

***Keywords:** economic growth, Harrod model, macroeconomic model, Azerbaijan economy, economic analysis*

Giriş

İqtisadi proseslərin modelləşdirilməsində real iqtisadi prosesin əsas cəhətləri saxlanmaqla, bir sıra fərziyyələr qəbul etməklə abstraklaşdırma və sadələşdirmə aparılır. Digər iqtisadi modellər kimi, artım modelləri də real iqtisadi prosesləri sadələşdirilmiş şəkildə təsvir edir. Bu modellər real iqtisadi proseslərin ayrıca tərəflərini analiz edə bilməyə və burada olan qanunauyğunluqları üzə çıxarmağa imkan yaradır.

İqtisadi artımın əksər modellərinin əsas cəhəti ondan ibarətdir ki, buraxılışın real həcmnin artması, hər şeydən əvvəl, istehsalın əsas faktorlarının – əmək (L) və kapitalın (K) hesabına baş verir.

İqtisadi artım modellərinin qurulmasında əsas məqsəd mövcud əmək və kapital resurslarının həcmindən tam istifadə etməklə, dövrdən dövrə artan məcmu tələb ilə məcmu təklifin bir-birinə bərabərliyi (tarazlığı) üçün zəruri olan şərtləri (şəraiti) müəyyən etməkdir (Mankiw, 2014: 230).

Harrod Modeli. Harrod modeli iqtisadi artımın Keynes tipli modeli hesab olunur. Model aşağıdakı şəkildədir:

$$\frac{(Y_t - Y_{t-1})}{Y_{t-1}} = \frac{S_y}{\alpha - S_y} \quad (1)$$

(1) tarazlı iqtisadi artım tempinin Harrod modeli adlanır.

Burada $\frac{\Delta Y_t^S}{Y_{t-1}^S}$ – t dövründə iqtisadi artımın sürəti; α – akselerator; S_y – yığımın son hədd meyilliyidir (2).

Modelin dəyişənləri **akselerator və qənaətə son hədd meyilliyi** uyğun olaraq aşağıdakı tənliklər əsasında müəyyən olunur:

$$I_t = a + \alpha \Delta Y_t \quad (2)$$

$$S_t = b + s_y Y_t \quad (3)$$

burada; I_t – t dövründə əsas kapitalla qoyulan investisiyalar və ya əsas fondların artımı; ΔY_t – t dövründə buraxılışın artımı; S_t – t dövründə yığımın həcmi; Y_t – t dövründə buraxılışın həcmi; a, b – sabitlərdir (Milli iqtisadiyyatın problemləri, 2005: 27).

E. Domarın gəlidi analoji nəticələrə ondan bir necə il əvvəl R. Harrod gəlmişdir. Domardan fərqli olaraq Harrod iqtisadi artımda əsas diqqəti işçi qüvvəsinin məşğulluğuna yetirmişdir.

Əgər Domar modelində investisiya ekzogen parametr kimi verilirdisə, Harrod modelində investisiya endogen parametr kimi verilir və akselerator prinsipi ilə təyin edilir (Həsənlı, Həsənov, 2002: 35):

$$I_t = \alpha * (Y_t - Y_{t-1}) \quad (4)$$

Harrod modelinin mühüm xüsusiyyətlərindən biri də məcmu təklifin dəyişməsində müəssisələrin (sahibkarların) gözləmələrinin əsas rol oynamasıdır. Belə ki, müəssisələr tələb ilə təklifin keçən ilki münasibətlərini (<, >, =) əsas götürərək bu ilki istehsalın həcmi təyin edirlər. Yəni aşağıdakı 3 versiyadan biri baş verir:

Əgər $t - 1$ periodunda $\Delta Y_{t-1}^D > \Delta Y_{t-1}^S$ olubsa, onda müəssisələr t periodunda istehsalın həcmi artım tempini artıracaqlar.

Əgər $t - 1$ periodunda $\Delta Y_{t-1}^D < \Delta Y_{t-1}^S$ olubsa, onda müəssisələr t periodunda istehsalın həcmi artım tempini azaldacaqlar.

Əgər $t - 1$ periodunda $\Delta Y_{t-1}^D = \Delta Y_{t-1}^S$ olubsa, onda müəssisələr t periodunda istehsalın həcmi artım tempini dəyişməyəcəklər (Musayev, Qəhrəmanov, 1998: 135).

Formal olaraq bu münasibətləri aşağıdakı riyazi şəkildə ifadə etmək olar:

$$\frac{Y_t - Y_{t-1}}{Y_{t-1}} = n * \frac{Y_{t-1} - Y_{t-2}}{Y_{t-2}} \quad (5)$$

Domar modelində olduğu kimi Harrod modelində də məcmu tələb multiplikator vasitəsilə müəyyən edilir (Dorfman, Samuelson, Solow, 1958: 124):

$$Y_t^D = \frac{I_t}{S_Y} = \frac{\alpha * (Y_t - Y_{t-1})}{S_Y} \quad (6)$$

(1) düsturu ilə müəyyən olunan tarazlı artım tempinə Harrod «zəmanətli» (təminatlı) artım tempi adlandırır. Belə ki, o, mövcud istehsal gücündən tam istifadəyə zəmanət verir.

«Zəmanətli» (təminatlı) artım tempi ilə yanaşı, Harrod «təbii» artım tempi anlayışını da irəli sürmüşdür. «Təbii» artım tempi dedikdə, – kapitalın və milli gəlirin (buraxılışın) elə bir artım tempi nəzərdə tutulur ki, bu artım tempi artan əmək təklifinin tam məşğulluğunu təmin edə bilsin (Arrow, Chenery, Minhas, Solow, 1961: 230).

Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün Harrod modelinin qiymətləndirilməsini nominal göstəricilər əsasında aparaq: əvvəlcə modeldə iştirak edən iqtisadi göstəricilərin (kapitalın son hədd məhsuldarlığı və yığıma son hədd meylliyinin) 2017-2021-cü illər üzrə qiymətlərinin müəyyən edilməsi üçün istifadə ediləcək statistik rəqəmlərdən ibarət olan cədvəllər tərtib edək:

Cədvəl 1.
2017-2021-cü illərdə nominal ÜDM və onların artımı (milyard manatla).

İllər	Nominal ÜDM	Nominal ÜDM-in artımı	Nominal ÜDM-in artım sürəti, %-lə
1	2	3 (=qr 2 _t - qr 2 _{t-1})	4 (=qr 3, /qr 2 _{t-1}) *100
2017	70337,80		
2018	80092,00	9754,2	13,87
2019	81896,20	1804,2	2,25
2020	72578,10	-9318,1	-11,38
2021	92857,70	20279,6	27,94

Cədvəl 2.
2017-2021-cü illərdə nominal balans dəyəri ilə iqtisadiyyatda əsas fondlar və onların artımı (milyard manatla).

İllər	Balans dəyəri ilə iqtisadiyyatda əsas fondlar-kapital (ilin sonuna)	Balans dəyəri ilə iqtisadiyyatda əsas fondların artımı (ilin sonuna)
1	2	3 (=qr 2 _t - qr 2 _{t-1})
2017	182788,5	
2018	198970,4	16181,9
2019	227220,6	28250,2
2020	240694	13473,4
2021	247624,5	6930,5

Cədvəl 3.
2017-2021-cü illərdə nominal əsas fondlara yönəldilmiş investisiyalar və onların artımı (milyard manatla).

İllər	Əsas fondlara yönəldilmiş investisiyalar
1	2
2017	24462,5
2018	25877,0
2019	24986,6
2020	22484,0
2021	25313,8

Cədvəl 4.
2017-2021-cü illərdə nominal bütün mənbələr üzrə ümumi investisiyalar və onların artımı (milyard manatla).

İllər	Bütün mənbələr üzrə ümumi investisiyalar
1	2
2017	11757,8
2018	13020,3
2019	15298,2
2020	14530,4
2021	17119,8

Cədvəl 5.
2017-2021-cü illərdə nominal əsas fondların ümumi yığımı və onların artımı (milyard manatla).

İllər	Əsas fondların ümumi yığımı	Əsas fondların ümumi yığımının artımı
1	2	3 (=qr 2 _t - qr 2 _{t-1})
2017	16752,5	
2018	16574,3	-178,2
2019	17304,3	730
2020	16450,9	-853,4
2021	15401,3	-1049,6

Cədvəl 6.
2017-2021-cü illərdə nominal faktiki son istehlak və ümummilli qənaət (milyard manatla).

İllər	Ümummilli qənaət
1	2
2017	48482,2
2018	51745,1
2019	56205,5
2020	55961,2
2021	61224,5

1-6 sayılı cədvəllərin (Azərbaycanın milli hesabları - Statistik məcmuə, 2022: 13) nominal göstəriciləri əsasında (2) və (3) tənliliklərinin qiymətləndirilməsi nəticəsində alınan ekonometrik modellər aşağıdakı kimi olmuşdur: **2017-2021-ci illər üzrə nominal göstəricilər əsasında qənaətə son hədd meylliyinin hesablanması:**

1.1. Ümummilli qənaət əsasında

$$S = 20212,21 + 0,433822 * Y \quad (7)$$

$$t \quad (1,330252) \quad (2,282675)$$

$$R = 0,796629; R^2 = 0,634619; R^{*2} = 0,512825; D - W = 1,207160$$

2017-2021-ci illər üzrə nominal göstəricilər əsasında akseleratorun hesablanması:

1.2. Balans dəyəri ilə iqtisadiyyatda əsas fondlar əsasında

$$I_t = 17901,62 + 0,300644 * \square Y_t \quad (8)$$

$$t \quad (3,208465) \quad (-0,658005)$$

$$R = 0,421851; R^2 = 0,177959; R^{*2} = -0,233061; D - W = 2,180270$$

1.3. Əsas fondlara yönəldilmiş investisiyalar əsasında

$$I_T = 24115,48 + 0,097667 * Y_T \quad (9)$$

$$t \quad (40,17677) \quad (1,987010)$$

$$R = 0,814717; R^2 = 0,663764; R^{*2} = 0,495646; D - W = 0,891182$$

1.4. Bütün mənbələr üzrə ümumi investisiyalar əsasında

$$I_t = 14647,35 + 0,061248 * Y_t \quad (10)$$

$$t \quad (13,93512) \quad (0,711565)$$

$$R = 0,449465; R^2 = 0,202019; R^{*2} = -0,196972; D - W = 1,186047$$

1.5. Əsas fondların ümumi yığımını əsasında

$$I_t = 16650,04 + 0,038604 * Y_t \quad (11)$$

$$t \quad (39,07325) \quad (-1,106278)$$

$$R = 0,616136; R^2 = 0,379624; R^{*2} = 0,069436; D - W = 1,602556$$

Ekonometrik modellərin parametrlərinin qiymətlərinin altında mötərizə içərisində yazılmış ədədlər uyğun parametrin t-statistikası, R-korelyasiya əmsalı, R^2 -determinasiya əmsalı, R^{*2} -dəqiqləşdirilmiş determinasiya əmsalı, D-W-Darbin-Vatson statistikasıdır. Belə ki, (8)-da 2017-2021-ci illərdə nominal Ümumi Daxili Məhsulun artımının ($\square Y_t$) dəyişməsinin yalnız 17,7%-i həmin illərdəki əsas fondların balans dəyərinin dəyişməsi ($\square I_t$) hesabına, yerdə qalan 82,3% isə tamamilə nəzərə alınmayan faktorlar hesabına baş vermişdir. Eyni fikri (9)-(11) modelləri haqqında da söyləmək olar. (9)-da 2017-2021-ci illərdə nominal Ümumi Daxili Məhsulun artımının ($\square Y_T$) dəyişməsinin yalnız 66,3%-i həmin illərdəki əsas fondlara yönəldilmiş investisiyaların dəyişməsi ($\square I_T$) hesabına, yerdə qalan 33,7% isə tamamilə nəzərə alınmayan faktorlar hesabına baş vermişdir. (10)-da 2017-2021-ci illərdə nominal Ümumi Daxili Məhsulun artımının ($\square Y_t$) dəyişməsinin yalnız 20,2%-i həmin illərdəki bütün mənbələr üzrə ümumi investisiyaların dəyişməsi ($\square I_t$) hesabına, yerdə qalan 79,8% isə tamamilə nəzərə alınmayan faktorlar hesabına baş vermişdir. (11)-da 2017-2021-ci illərdə nominal Ümumi Daxili Məhsulun artımının ($\square Y_t$) dəyişməsinin yalnız 37,9%-i həmin illərdəki əsas fondların ümumi yığımının dəyişməsi ($\square I_t$) hesabına, yerdə qalan 62,1% isə tamamilə nəzərə alınmayan faktorlar hesabına baş vermişdir.

Nəticə

Kapital yığımının əsas rolunu vurğulayan Harrod model davamlı inkişafın arxasında duran mürəkkəb dinamika haqqında fikir verir. Azərbaycan kontekstində apardığımız araşdırmalar göstərir ki, kapital qoyuluşu ölkənin iqtisadi trayektoriyasının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Kapital tələbi və təklifi arasındakı incə tarazlıq, texniki tərəqqi mülahizələri ilə birlikdə davamlı genişlənmənin kilidini açmaq üçün açardır. Gəlir yaratma və məhsuldarlıq qabiliyyətinin artırılması ilə bağlı mürəkkəblilikləri araşdırarkən, ehtiyatlı siyasətlərə və strateji investisiyalara ehtiyac

olduğunu anlayırıq. Xülasə, Harrod Modelinin tətbiqi Azərbaycanda siyasətçilər, iqtisadçılar və maraqlı tərəflər üçün yol xəritəsi təklif edir. Kapital strategiyalarını böyümə məqsədləri ilə uyğunlaşdırmaqla, ölkə davamlı və əhatəli rifaha doğru bir yol təyin edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Mankiw, N.G. (2014). Principles of Economics, Seventh Edition, 880 s.
2. <https://www.tutor2u.net/economics/reference/economic-growth-harrod-domar-model>
3. Milli iqtisadiyyatın problemləri (I buraxılış). (2005). Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutu. Bakı.
4. Həsənlı, Y.H., Həsənov, R.T. (2002). İqtisadi tətqiqatlarda riyazi üsulların tətbiqi. Bakı.
5. Musayev, A.F., Qəhrəmanov, A.Q. (1998). «İqtisadiyyatda riyazi modelləşdirmə və proqnozlaşdırma». Bakı. 452 s.
6. Dorfman, R., Samuelson, P.A., Solow, R.M. (1958). 'Linear Programming and Economic Analysis'. New York: McGraw - Hill Book Company.
7. Arrow, K.J., Chenery, H., Minhas, B., Solow, R.M. (1961). 'Capital - Labor Substitution and Economic Efficiency'. The Review of Economics and Statistics, 43, pp.225-250
8. Azərbaycanın milli hesabları - Statistik məcmuə. (2022). Bakı, 128 s.

Göndərilib: 04.12.2023

Qəbul edilib: 16.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/32/110-114>

Rəşid Bayramlı
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
magistrant
residbayramli9@gmail.com

KOB-LARIN AVTOMATLAŞDIRILMIŞ İDARƏETMƏYƏ KEÇİD ZAMANI ÇƏTİNLİKLƏRİ VƏ PERSPEKTİVLƏRİ

Xülasə

Avtomatlaşdırılmış idarəetməyə keçid kiçik və orta sahibkarlıq (KOB) üçün həm çətinliklər, həm də perspektivlər təqdim edir. Avtomatlaşdırma səmərəliliyin artırılması, xərclərin azaldılması və məhsuldarlığın artırılması vəd etsə də, KOB-lar bu dəyişikliklərə uyğunlaşmaqda maneələrlə üzləşirlər. Bu məqalə mücərrəd keçid dövründə KOB-ların çətinliklərini və perspektivlərini araşdırır. Çətinliklərə ilkin investisiya xərcləri, işçilərin yenidən bacarıqlarının artırılması ehtiyacı və iş yerini dəyişmə ilə bağlı narahatlıqlar daxildir. Bundan əlavə, KOB-lar avtomatlaşdırma sistemlərini mövcud proseslərə inteqrasiya etmək və kibertəhlükəsizlik risklərini həll etməkdə çətinliklərlə üzləşə bilər. Bununla belə, avtomatlaşdırılmış idarəetmədə KOB-lar üçün perspektivlər var. Geniş imkanları dəyərləndirmək, o cümlədən məlumatların analitikası vasitəsilə təkmilləşdirilmiş qərarların qəbulu, gücləndirilmiş rəqabət qabiliyyəti və əməliyyatları səmərəli şəkildə miqyaslaşdırmaq bacarığı bura aiddir. Üstəlik, avtomatlaşdırma adi tapşırıqları sadələşdirə bilər ki, bu da işçilərin diqqətini əlavə dəyərli fəaliyyətlərə yönəltməyə imkan verir. Bu perspektivlərdən yararlanmaq üçün KOB-lar güclü təlim proqramlarına investisiya qoymalı, avtomatlaşdırma təchizatçıları ilə əməkdaşlıq etməli və riskləri azaltmaq üçün strategiyalar hazırlamalıdır. Bütövlükdə, avtomatlaşdırılmış idarəetməyə keçid KOB-lara çətinliklərin öhdəsindən səmərəli şəkildə keçmək şərti ilə inkişaf və innovasiya üçün əhəmiyyətli imkanlar təqdim edir.

Açar sözlər: KOB-lar, avtomatlaşdırılmış idarəetmə, avtomatlaşdırma, problemlər, perspektivlər

Rashid Bayramli
Azerbaijan State Economic University
master student
residbayramli9@gmail.com

Challenges and prospects of SMEs during the transition to automated management

Abstract

The transition to automated management presents both challenges and opportunities for small and medium-sized enterprises (SMEs). Although automation promises to increase efficiency, reduce costs, and increase productivity, SMEs face obstacles in adapting to these changes. This abstract examines the challenges and prospects of SMEs in this transition period. Challenges include initial investment costs, the need to reskill workers, and concerns about changing jobs. In addition, SMEs may face challenges in integrating automation systems into existing processes and addressing cybersecurity risks. However, automated management has promising prospects for SMEs, including improved decision-making through data analytics, enhanced competitiveness, and the ability to efficiently scale operations. Moreover, automation can simplify mundane tasks, allowing employees to focus on value-added activities. To take advantage of these prospects, SMEs must invest in strong training programs, partner with automation vendors, and develop strategies to mitigate risks. Overall, the transition to automated management offers significant opportunities for growth and innovation for SMEs, provided they can effectively overcome the challenges.

Keywords: SMEs, automated management, automation, problems, prospects

Giriş

Biznes əməliyyatlarının müasir mənzərəsində avtomatlaşdırma texnologiyalarının inteqrasiyası, xüsusən də kiçik və orta müəssisələr (KOB) üçün transformasiyaedici qüvvə kimi dayanır. Avtomatlaşdırmanın gəlişi artan səmərəlilik, azaldılmış əməliyyat xərcləri və yüksək məhsuldarlıq vəd edir və bununla da KOB-lara sürətlə inkişaf edən bazar mühitində rəqabətqabiliyyətliliyə və davamlılığa doğru yol təklif edir. Bununla belə, avtomatlaşdırılmış idarəetməyə doğru səyahət çətinliklərdən məhrum deyil; əksinə, o, avtomatlaşdırmanın faydalarını tam şəkildə həyata keçirmək üçün KOB-ların bacarıqla hərəkət etməli olduğu bir sıra mürəkkəblikləri təqdim edir (Allahverdiyeva, 2020).

KOB-lar avtomatlaşdırılmış idarəetməyə keçidə başlayarkən, maliyyə, texnoloji və insan ölçülərini əhatə edən çoxşaxəli çətinliklərlə üzləşirlər. Bu problemlərin başında avtomatlaşdırma sistemlərinin qəbulu və tətbiqi üçün tələb olunan xeyli ilkin sərmayə durur. Məhdud büdcələr daxilində fəaliyyət göstərən bir çox KOB-lar üçün bu maliyyə maneəsi, xüsusilə investisiyanın qaytarılması (ROI) və uzunmüddətli həyat qabiliyyəti ilə bağlı qəbul edilən qeyri-müəyyənlikləri nəzərə alaraq, avtomatlaşdırmanın tətbiqinə əhəmiyyətli maneə yarada bilər.

Bundan əlavə, avtomatlaşdırma texnologiyalarının inteqrasiyası təşkilati proseslərdə və strukturlarda əsaslı dəyişiklik tələb edir və bununla da güclü infrastruktur düzəlişləri tələb olunur. KOB-lar tez-tez avtomatlaşdırma sistemlərini mövcud iş axınları və texnologiyaları ilə problemsiz inteqrasiya etmək, uyğunluq problemləri və bu yolda tətbiqetmə mürəkkəbliyi ilə qarşılaşmaq vəzifəsi ilə mübarizə aparırlar. Bu cür inteqrasiya çətinlikləri məlumat təhlükəsizliyi və kibertəhlükəsizlik təhdidləri ilə bağlı narahatlıqlarla birləşir, çünki proseslərin rəqəmsallaşdırılması KOB-ları proaktiv azaltma strategiyaları tələb edən zəifliklərə məruz qoyur (Akberdina, 2022).

Texnoloji maneələrə əlavə olaraq, avtomatlaşdırılmış idarəetməyə keçid KOB-lar daxilində işçi qüvvəsi dinamikası üçün dərin təsirlərə səbəb olur. Avtomatlaşdırmanın gəlişi iş yerlərinin dəyişdirilməsi və ənənəvi bacarıq dəstlərinin köhnəlməsi ilə bağlı narahatlıqları artırır, KOB-ları öz insan kapitalını avtomatlaşdırmaya əsaslanan mühitlərin tələbləri ilə uyğunlaşdırmaq üçün iddialı yenidən bacarıqların artırılması və bacarıqların artırılması təşəbbüslərinə başlamağa məcbur edir. Əlavə dəyərli vəzifələrdə insan əlaqəsini qoruyarkən təkmilləşdirilmiş əməliyyat səmərəliliyi üçün avtomatlaşdırmadan istifadə arasında zərif tarazlığın yaradılması bu keçiddə hərəkət edən KOB-lar üçün kritik bir imperativ kimi ortaya çıxır (Heyer, 2023).

Avtomatlaşdırılmış idarəetməyə keçidə xas olan böyük çətinliklərə baxmayaraq, KOB-lar avtomatlaşdırmanın transformasiya potensialını vurğulayan saysız-hesabsız perspektivlər və imkanlarla üzləşirlər. Avtomatlaşdırma KOB-lara qabaqcıl analitika vasitəsilə geniş məlumat fondundan istifadə etmək imkanı verir, bazar dinamikasına cavab olaraq çeviklik və uyğunlaşma qabiliyyətini inkişaf etdirən məlumatlara əsaslanan qərar qəbul etmə proseslərinə imkan verir. Bundan əlavə, avtomatlaşdırılmış idarəetmə KOB-lara miqyaslılıq və çeviklik verir, onlara əməliyyatları genişləndirməyə və görünməmiş sürət və dəqiqliklə yeni bazarlara daxil olmağa imkan verir.

Əslində, avtomatlaşdırılmış idarəetməyə keçid KOB-ların əməliyyat mənzərəsində problemlər və perspektivlərin incə qarşılıqlı təsiri ilə xarakterizə olunan paradigma dəyişikliyindən xəbər verir. Bu rəqəmsal transformasiya dövründə inkişaf etmək üçün KOB-lar innovasiyaya qarşı fəal mövqe tutmalı, avtomatlaşdırmanı böyümə və rəqabətli diferensasiya üçün katalizator kimi qəbul etməlidirlər. Strateji investisiyalar, əməkdaşlıq tərəfdaşlıqları və çevik uyğunlaşma vasitəsilə avtomatlaşdırmanın yaratdığı çətinliklərin öhdəsindən gəlməklə, KOB-lar müasir biznes ekosistemində uğurun konturlarını yenidən müəyyən edən imkanlar sahəsini açmağa bilərlər.

Əsas hissə.

Kiçik və Orta Müəssisələr (KOB) dünya miqyasında iqtisadiyyatların əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edərək, iqtisadi artıma, innovasiyalara və iş yerlərinin yaradılmasına töhfə verir. Son illərdə avtomatlaşdırma texnologiyalarının yaranması KOB-lar üçün həm çətinliklər, həm də imkanlar təqdim etdi. Süni intellekt, robototexnika və məlumat analitikasının inteqrasiyası ilə xarakterizə olunan avtomatlaşdırılmış idarəetməyə keçid artan səmərəlilik, xərclərə qənaət və təkmil qərar

qəbuletmə imkanları kimi çoxsaylı üstünlüklər təklif edir. Bununla belə, KOB-lar bu keçid zamanı müxtəlif maneələrlə, o cümlədən maliyyə məhdudiyətləri, texnoloji mürəkkəblik və işçi qüvvəsinin uyğunlaşması ilə qarşılaşırlar. Bu məqalə KOB-ların avtomatlaşdırılmış idarəetməyə keçidi zamanı qarşılaşdıqları çətinlikləri və perspektivləri araşdırır və yaranan imkanlardan yararlanmaq üçün strategiyaları təsvir edir.

Avtomatlaşdırılmış idarəetməyə keçiddə KOB-ların çətinlikləri.

Maliyyə Məhdudiyətləri: Avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərinin qəbulunda KOB-lar üçün əsas problemlərdən biri tələb olunan əhəmiyyətli maliyyə sərmayəsidir. Avtomatlaşdırma texnologiyalarının tətbiqi texniki vasitələrin, proqram təminatının alınmasını və işçilərin təlimini əhatə edir ki, bu da KOB-ların məhdud maliyyə resurslarını gərginləşdirə bilər. Üstəlik, investisiyanın qaytarılması dərhal görünməyə bilər ki, bu da maliyyə problemlərini daha da gücləndirir (Smith, 2022: 45-60).

Texnoloji Mürəkkəblik: Avtomatlaşdırma texnologiyaları maşın öyrənmə alqoritmləri, robototexnika və Əşyaların İnterneti (IoT) cihazları da daxil olmaqla geniş kompleks sistemləri əhatə edir. KOB-lar tez-tez bu texnologiyaları effektiv şəkildə idarə etmək üçün təcrübə və texniki nou-haudan məhrumdurlar. Fərqli sistemlərin inteqrasiyası və platformalar arasında uyğunluğun təmin edilməsi KOB-lar üçün əhəmiyyətli texniki problemlər yarada bilər ki, bu da avtomatlaşdırılmış idarəetmə həllərinin qəbuluna mane olur.

İşçi qüvvəsinin uyğunlaşması: Avtomatlaşdırılmış idarəetməyə keçid istər-istəməz KOB-lar daxilində işin xarakterini dəyişir. Avtomatlaşdırma məhsuldarlığı və səmərəliliyi yüksəltməklə yanaşı, müəyyən iş rollarını da yerindən oynadır və işçilərdən yeni bacarıqlar əldə etməyi tələb edir. KOB-lar işçi qüvvəsinin avtomatlaşdırılmış sistemlərə uyğunlaşmasını asanlaşdırmaq üçün təlim proqramlarına və dəyişikliklərin idarə edilməsi təşəbbüslərinə sərmayə qoymalıdırlar. İşçilər arasında dəyişikliyə qarşı müqavimət keçid prosesinə daha da mane ola bilər və təşkilatın effektivliyinə xələl gətirə bilər.

Məlumat Təhlükəsizliyi və Məxfilik Narahatlıqları: Avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri effektiv işləmək üçün böyük həcmdə məlumatlara etibar edir. KOB-lar kibercümmə riski, məlumatların pozulması və normativlərə uyğunluq problemləri də daxil olmaqla məlumatların təhlükəsizliyi və məxfiliyi ilə bağlı çoxsaylı problemlərlə üzləşirlər. Həssas biznes məlumatlarının məxfiliyini və bütövlüyünü təmin etmək çox vacibdir, lakin bir çox KOB-ların güclü kibertəhlükəsizlik tədbirlərini həyata keçirmək üçün resursları və təcrübəsi yoxdur.

KOB-lar üçün perspektivlər və imkanlar.

Təkmilləşdirilmiş Səmərəlilik və Məhsuldarlıq: Avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri KOB-lara biznes proseslərini sadələşdirməyə, səhvləri minimuma endirməyə və resurs bölgüsünü optimallaşdırmağa imkan verir. Inventarların idarə edilməsi, hesab-faktura və müştəri xidməti kimi gündəlik tapşırıqları avtomatlaşdırmaqla KOB-lar insan kapitalını böyümə və innovasiyaya təkan verən daha strateji fəaliyyətlərə ayıra bilər. Avtomatlaşdırmanın əldə etdiyi səmərəlilik getdikcə dinamikləşən bazarda rəqabət qabiliyyətini və gəlirliliyi artırır.

Məlumat əsaslanan qərarların qəbulu: Avtomatlaşdırma texnologiyaları təsirli anlayışlar əldə etmək və qərar qəbuletmə proseslərini məlumatlandırmaq üçün istifadə edilə bilən böyük həcmdə məlumat yaradır. Təkmil analitika və proqnozlaşdırıcı modelləşdirmə vasitəsilə KOB-lar bazar tendensiyalarını, müştərilərin seçimlərini və əməliyyat səmərəsizliyini daha dəqiqliklə müəyyən edə bilərlər. Məlumat əsaslanan qərarların qəbulu KOB-lara dəyişən bazar şərtlərinə tez uyğunlaşmağa və yaranan inkişaf imkanlarından yararlanmağa imkan verir (Huseynova, 2020).

Ölçübilənlik və Miqyaslanma: Avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri KOB-lara əməliyyatları genişləndirmək və yeni bazarlara çıxmaq üçün lazım olan miqyaslılıq təmin edir. Əsas biznes funksiyalarını avtomatlaşdırmaqla, KOB-lar əlavə məsrəflərdə mütənasib artımlara yol vermədən artan tələbi ödəyə bilərlər. Ölçəklənəbilirlik KOB-lara böyümə imkanlarını daha aqressiv şəkildə həyata keçirməyə və global bazarda daha böyük müəssisələrlə effektiv rəqabət aparmağa imkan verir (Turner, 2023).

İnnovasiya və Yaradıcılıq: Avtomatlaşdırılmış idarəetməyə keçid KOB-larda innovasiya və yaradıcılıq mədəniyyətini inkişaf etdirir. Avtomatlaşdırma işçiləri gündəlik işlərdən və inzibati yüklərdən azad etməklə onlara diqqəti strateji təşəbbüslərə və problemlərin həlli fəaliyyətlərinə yönəltmək imkanı verir. KOB-lar onları rəqiblərdən fərqləndirən və davamlı inkişafa təkan verən innovativ məhsullar, xidmətlər və biznes modelləri inkişaf etdirmək üçün işçi qüvvəsinin kollektiv yaradıcılığından istifadə edə bilər.

Avtomatlaşdırılmış idarəetməyə uğurlu keçid üçün strategiyalar.

Aydın avtomatlaşdırma strategiyası hazırlayın: KOB-lar biznes məqsədlərinə və əməliyyat ehtiyaclarına uyğun gələn hərtərəfli avtomatlaşdırma strategiyası hazırlamalıdır. Bu strategiya avtomatlaşdırmanın əhatə dairəsini əks etdirməli, əsas prioritetləri müəyyən etməli və uğur üçün ölçülə bilən məqsədlər qoymalıdır. Avtomatlaşdırma strategiyası yanaşma ilə KOB-lar investisiyaları prioritetləşdirir, riskləri azaldır və daha geniş təşkilatı prioritetlərlə uyğunlaşmanı təmin edə bilər.

İşçilərin Təliminə və İnkişafına İnvestisiya Etmək: Avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərinin uğurlu tətbiqi üçün işçilərin işə qəbulu və dəstəyi vacibdir. KOB-lar işçiləri avtomatlaşdırma texnologiyalarından səmərəli istifadə etmək üçün lazım olan bacarıq və biliklərlə təchiz etmək üçün hərtərəfli təlim və inkişaf proqramlarına sərmayə qoymalıdır.

Davamlı dəstəyin təmin edilməsi və davamlı öyrənmə mədəniyyətinin təşviq edilməsi dəyişikliklərə qarşı müqaviməti azaltmağa və avtomatlaşdırılmış iş axınlarına rəvan keçidi təşviq etməyə kömək edə bilər.

Məlumat Təhlükəsizliyi və Uyğunluğa Prioritet Verin: Məlumatların təhlükəsizliyi və məxfilik avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərini tətbiq edən KOB-lar üçün əsas prioritetlər olmalıdır. KOB-lar həssas biznes məlumatlarını icazəsiz giriş və kibertəhlükələrdən qorumaq üçün şifrələmə, girişə nəzarət və müntəzəm təhlükəsizlik auditləri daxil olmaqla güclü kibertəhlükəsizlik tədbirləri həyata keçirməlidir.

Bundan əlavə, KOB-lar məlumatların məxfiliyini və təhlükəsizliyini tənzimləyən müvafiq qaydalara və standartlara, məsələn, Ümumi Məlumatların Qorunması Qaydası (GDPR) və Səhiyyə Sığortasının Daşınması və Hesabatlılığı Aktı (HIPAA) kimi uyğunluğu təmin etməlidir (Burov, Bağiev, 2018).

Əməkdaşlıq və Tərəfdaşlığı gücləndirin: Texnologiya satıcıları, sənaye tərəfdaşları və biznes məsləhətçiləri ilə əməkdaşlıq KOB-ları avtomatlaşdırılmış idarəetməyə keçiddə hərəkət etmək üçün dəyərli anlayışlar və resurslarla təmin edə bilər. KOB-lar avtomatlaşdırma texnologiyalarında uyğunlaşdırılmış həllər və təcrübə təklif edən texnologiya təminatçıları ilə strateji tərəfdaşlıq axtarmalıdır.

Bundan əlavə, sənaye assosiasiyaları və həmyaşıl şəbəkələri ilə əlaqə bilik mübadiləsini və ən yaxşı təcrübə mübadiləsini asanlaşdırır, KOB-lara başqalarının təcrübələrindən öyrənməyə və avtomatlaşdırmağa doğru səyahətlərini sürətləndirməyə imkan verə bilər.

Nəticə

Avtomatlaşdırılmış idarəetməyə keçid KOB-lar üçün səmərəliliyi artırmaq, innovasiyaları təşviq etmək və davamlı inkişafa nail olmaq üçün əhəmiyyətli bir fürsətdir. Bununla belə, bu keçid maliyyə məhdudyyətləri, texnoloji mürəkkəblilik və işçi qüvvəsinin uyğunlaşması da daxil olmaqla, çətinliklərdən məhrum deyil (Egorova, 2021). Bu çağırışları fəal şəkildə həll etməklə və yaranan imkanlardan yararlanmaqla, KOB-lar getdikcə rəqəmsal və rəqabət mühitində uğur əldə edə bilərlər. Strateji planlaşdırma, işçilərin inkişafına sərmayə qoyuluşu və məlumatların təhlükəsizliyi və uyğunluğa sadıqlıq vasitəsilə KOB-lar bazarda məhsuldarlığın, çevikliyin və rəqabət qabiliyyətinin yeni səviyyələrini açmaq üçün avtomatlaşdırma texnologiyalarından istifadə edə bilərlər.

Ədəbiyyat

1. Allahverdiyeva, N. (2020). The impact of digital economy development in Azerbaijan on economic growth. Master's thesis, Azerbaijan State University of Economics, Central. URL: <https://unec.edu.az/application/uploads/2021/02/Allahverdiyeva-N-rmin.pdf>
2. Akberdina, V.B. (2022). Bi-Monitoring Industry of Yekaterinburg using a digital platform. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/bi-monitoring-promyshlennosti-ekaterinburga-s-ispolzovaniem-tsifrovoy-platforny>
3. Heyer, J. (2023). The Future of Small Business: AI and Automation Trends. MEP Middle East. September 4. Retrieved from https://www.linkedin.com/pulse/future-small-business-ai-automation-trends-josh-heyer?trk=article-ssr-frontend-pulse_more-articles_related-content-card
4. Smith, D. (2022). Digitization and its influence on financial and economic development. *Economy and Management*, 30(2), pp.45-60.
5. Huseynova, A.D. (2020). Science and Innovation Performance: Measurement and Evaluation. Baku: Tuna. URL: https://www.researchgate.net/profile/Arzu-Huseynova-2/publication/344507785_ELM_V_INNOVASIYA_FALIYYTI_olcm_v_qiymtlndirm/links/5f7d5d68299bf1b53e131d16/ELM-V-INNOVASIYA-FALIYYTI-oelcm-v-qiymtlndirm.pdf
6. Turner, J. (2023). The future of automation in small businesses: predictions and trends. Reckon Blog. April 13. Retrieved from <https://www.reckon.com/reckon-blog/the-future-of-automation-in-small-businesses-predictions-and-trends/>
7. Burov, V.Yu., Bagiev, G.L. (2018). Small business and digital economy: perspectives and disadvantages. *Читатъ: Transbaikal State Universit*, 220 s. URL: <http://escool.ru/images/upload/articles25/491.pdf>
8. Egorova, N.E. (2021). Features of the Small Business Model in Russia and the Consequences of the Covid-19 Pandemic. Текст научной статьи по специальности «Economics and business», 85 s. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-rossiyskoy-modeli-malogo-biznesa-i-posledstviya-pandemii-covid-19>

Göndərilib: 14.12.2023

Qəbul edilib: 31.01.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/32/115-119>

Farid Huseynli
Khazar University
master student
farid.huseynli25@gmail.com

ESSENCE, FEATURES AND WAYS OF ATTRACTING VENTURE CAPITAL IN INNOVATION PROJECTS

Abstract

Many countries ensure their competitiveness in modern times by implementing and fostering innovations and by improving their human capital. Venture investments are now the main source of funding for innovations, providing a significant amount of resources to help progress creative projects. Specially, developed countries have effectively utilized venture capital to finance new projects. Various structural challenges in the country impede the creation of favorable circumstances for active entrepreneurship and innovation. The government has created many legislation and resolutions to tackle these concerns. In the realm of international business, venture ventures are creative enterprises that provide new methods and ideas. Small innovative enterprises (SIE) are the starting point, and their funding involves significant risks. Investors take on larger risks but can potentially achieve bigger profits by investing in ideas at their early phases. The essay delves into the basic essence and features of venture financing, challenges in obtaining venture capital, various types of investments in the venture sector, and key tactics for obtaining venture capital to support a variety of creative initiatives.

Keywords: *venture financing, innovation, venture capital, venture projects, innovative startups*

Fərid Hüseynli
Xəzər Universiteti
magistrant
farid.huseynli25@gmail.com

İnnovasiya layihələrində vençur kapitalının cəlb edilməsinin mahiyyəti, xüsusiyyətləri və yolları

Xülasə

Müasir şərtlər altında ölkələrin əksəriyyəti məhz innovasiyaların tətbiqi və onların inkişafı, habelə insan kapitalının tərəqqisi yolu əsasında rəqabət qabiliyyətini təmin etməyə çalışır. Modern şəraitdə vençur investisiyaları məhz innovativ fəaliyyətin tərəqqisi baxımından kapital axınının təmin olunmasına qadir olan innovasiyaların maliyyələşdirilməsinin bazis mənbəyi rolunda çıxış edir. Xüsusən inkişaf etmiş ölkələr innovasiyaların maliyyələşdirilməsi vasitəsi olaraq vençur kapitalından istifadə etməklə kifayət qədər səmərəli nəticələr əldə etmişlər. Ölkədə aktiv sahibkarlığın və innovasiya fəaliyyətinin inkişafı üçün şərtlərin daha da yaxşılaşdırılmasına mane olan bir sıra sistemli problemlərin mövcudluğu məhz hökumətin onların həlli üçün bir sıra normativ hüquqi aktlar və qərarlar hazırlamasına gətirib çıxarmışdır. Ümumilikdə, qlobal təcrübədə vençur layihələri biznes fəaliyyəti baxımından olduqca yeni metodlar və həmçinin ideyalar təklif edən innovativ startaplar rolunda çıxış edirlər. Onların mənbəyi maliyyələşdirilməsi böyük risklərlə əlaqəli olan kiçik innovativ müəssisələrdir (SİE), buna görə də, çox erkən mərhələdə bir layihəyə daxil olurlar və əgər investor daha böyük risklər götürürsə və müvəffəqiyyət qazanırsa, o, daha çox gəlir əldə etmiş olur. Məqalədə vençur maliyyələşdirilməsinin mahiyyəti və xüsusiyyətləri, vençur kapitalının cəlb edilməsində maneələr, vençur biznesinə investisiyaların növləri araşdırılır, müxtəlif növ innovativ layihələrin həyata keçirilməsi üçün vençur kapitalının cəlb edilməsinin əsas yolları təsvir edilir.

Açar sözlər: *vençur maliyyələşməsi, innovasiya, vençur kapitalı, vençur layihələri, innovativ startaplar*

Introduction

Venture capital possesses unique attributes. Venture capital serves as an exceptionally efficacious resource for fostering the expansion of technology enterprises. Venture capital, in whatever capacity, is a form of capital that is delineated in a number of unique ways. This is the value utilized to generate profit through a specific activity, according to the conventional understanding; in the classical sense, these are resources in production. However, particularly intriguing in light of the subject under investigation is the approach taken by the Austrian school, which employs a concept that closely resembles the purpose and fundamental nature of venture capital in definition (Lerner, Leamon, 2023: 254).

Understanding of venture capital.

The Austrian school posits that all capital is profit-generating investments; in other words, forfeiting property now results in receiving a greater portion in the future; deferring consumption incurs interest charges that are contingent upon the level of risk involved. This definition most closely embodies the fundamental nature of venture capital and is intricately linked to its objectives, both of which hold future utility. The word "venture" is translated as "risky" or "adventurous," which provides the general definition of venture capital. Therefore, the broad definition is regarded as funding designated for venture capital investments in nascent, rapidly expanding companies. However, this concept provides only a fundamental understanding of the process and does not adequately characterize it (Kurz, 2016: 252-273).

It is more accurate to refer to this as "venture capital," which consists of long-term financing in exchange for a portion of the capital of rapidly expanding businesses; in this case, the investor's benefit and the duration of the investment have already been established (Manigart, Sapienza, 2017: 240-258).

Additionally, the functional component of venture capital can be defined; Zaitsev provides this definition in his dictionary. Venture operations involve the execution of financial transactions that entail a specific level of risk. Nevertheless, this definition is more applicable to venture capital investments. It is crucial to consider the utilization of this capital in light of the subject and investment object. Consequently, the inclusion of a subjective-objective element is essential. The US National Venture Capital Association (NVCA) defines venture capital as the funds of a new innovative enterprise in addition to the investor's capital. This is not without reason. An economic relationship in which the investor participates in the management of the investment object is another definition of venture. However, this is not wholly accurate, as a considerable number of venture capitalists prefer to avoid management involvement (Kaplan, Lerner, 2016: 413-431).

According to the Austrian school of thought regarding capital perception, all capital is the relinquishment of a resource from ownership for the purpose of acquiring it in greater quantities in the future. This holds true not only for the investor's understanding but also for the entrepreneur of the investment object, who operates an innovative and, consequently, high-risk enterprise. That is, both the investor and the entrepreneur seeking investment are required to provide a response to the definition. The second crucial component is the substantial risk that accompanies innovative or revolutionary endeavors, as it increases the likelihood of an unfavorable result. Fundamentally, in the context of investments, high risk and innovativeness are synonymous; thus, this component of the definition can be reduced to high risk to some extent (Hirukawa, Ueda, 2011: 421-465).

The objective is investment; investment inherently entails profit; and if profitable, the preceding element incorporates a substantial amount of profit. From the subject's perspective, the state of anticipation should highlight the selectivity of the process of selecting an object that minimizes risk to the greatest extent possible in the absence of delay. This is the resultant definition. Venture capital consists of accrued funds designated for high-risk investments or as the financial backing for a highly promising innovative enterprise that necessitates such investments. Therefore, to support

the objective-subjective aspect of the study, we include in this concept the traditional notion of a venture entrepreneur, which refers to an organization or individual that uses venture capital to develop a new product, and not solely to venture capitalists (Bertoni, Colombo, Quas, 2015: 543-560).

As mentioned earlier, innovativeness entails substantial risks; however, the creator of the product places the utmost importance on innovativeness. Consequently, the investment process focuses on innovative endeavors, with a high-risk subject matter. In essence, accumulation refers to the accumulation characteristic exhibited by venture funds and analogous organizations that require a certain period of time to identify an investment opportunity. It can be inferred that venture capital is utilized as the working capital of a technological enterprise or fund, serving as either the foundation for an innovative technological enterprise or a means to generate profits for investors. Although venture capital includes venture investments, it is important to avoid conflating one definition with another in order to grasp the essence of the subject under investigation. Additionally, it is worth noting that venture investments serve as a form of partial financing, as they are segmented into segments that correspond to the development phases that will be further elaborated upon (Lerner, 2022: 207-218).

Venture capital investing entails substantial risk and pertains to the establishment of novel and inventive businesses. Innovation uncertainties in the market and the unpredictability of the enterprise's future during the investment phase constitute the greatest risk. While this definition is widely accepted and all-encompassing, variations exist with regard to the regions involved and the manner in which these investments are interpreted. According to the European Private Equity & Venture Capital Association, venture financing is defined as the capital investment made by professional shareholders in early-stage private enterprises, with a particular focus on growth potential and management participation. This definition indicates a greater propensity for control over investees in the European region and a lesser risk tolerance by emphasizing the investee's professionalism. Long-term and medium-term benefits are given greater emphasis by the British Venture Capital Association, given that the time required to attain benefits can range from six to ten years. Therefore, venture investments signify high-risk bets on newly established, technologically advanced businesses that are expanding rapidly.

Ways of attracting venture capital in innovation projects.

Venture capital firms have a preference for investing in organizations whose shares are not publicly traded on the stock market. Rather, these firms grant complete control and access to their shareholders, which may consist of both individuals and legal entities (Fiet, 2022: 219-242).

Certain categories of investments in venture business are distinguished by authorities in the field: Lerner, J., & Nanda, R. (2020). Venture capital's role in financing innovation (Lerner, Nanda, 2020: 237-261).

- beginning investments, classified as one of the more precarious types of investments, are categorized as either pre-starting investments or starting investments;

- venture investments of initial financing (utilized for nascent organizations lacking the requisite financial resources to execute an innovative endeavor initially) and subsequent phases of said initiatives (typically in situations where the company exhibits substantial expansion potential yet faces financial constraints);

- rescue investments, which entail the acquisition of capital in companies that are presently insolvent but have every opportunity to resume operations;

replacement investments involve the organization allocating its own capital to partially substitute external resources; these investments utilize securities to access the company's market.

It is widely acknowledged that investing in later phases of venture business development is the most prevalent type of investment. Typically, this is correlated with reduced investor risks, enhanced market stability for the company, and the circumvention of superfluous expenditures (e.g., licensing fees, patent acquisition costs). The following are the primary obstacles to attracting venture capital to innovative projects:

- an unfavorable legal and economic climate hinders the progress of venture companies in the desired trajectory, encompassing deficiencies in intellectual property protection legislation;
- the efficacy of the support mechanism for small and medium-sized enterprises is compromised;
- the adoption of international venture capital as opposed to domestic funding for the execution of groundbreaking initiatives;
- the inefficient allocation of funds from venture capital firms;
- intra-team personal disputes that arise during the development and promotion of an innovative project;
- the challenge of expanding an innovative undertaking.

Due to enormous scientific and technological advancements, innovation is required in every aspect of life today; therefore, financing the development of innovative projects through venture capital should occur in the context of declining interest rates, expanding additional financing programs, and government support for various venture companies (funds) operating in the market. Additionally, establishing an independent division dedicated to intellectual property analysis, which may involve engaging university patent specialists for outsourcing purposes or issuing loans, will facilitate the attraction of venture capital towards pioneering initiatives.

Conclusion

In summary, it is important to acknowledge that venture capital serves as the foundation for the inventive advancement of the national and regional economies. Consequently, an efficiently structured venture capital system represents a highly auspicious domain of economic endeavor. When formulating a short-term and long-term strategy for venture capital's involvement in the development of venture entrepreneurship and the implementation of numerous innovative projects, it is the responsibility of the state to undertake all requisite actions to support these endeavors. At present, the objective is to raise funds for the development of cutting-edge technologies that will accelerate the transition to a digital economy in which innovation is utilized in every aspect of government operations. The concurrent establishment of optimal conditions necessitates the execution of multiple approaches:

- with regard to the legal dimension, a robust legislative structure governing venture business within the nation;
- from an economic standpoint, venture capital can be considered more effective during periods of declining interest rates, as it ensures that such rates do not lead to excessive speculation. From an organizational standpoint, it exerts control over the sector's development to prevent infringements of antitrust laws.

References

1. Lerner, J., Leamon, A. (2023). *Venture capital, private equity, and the financing of entrepreneurship*. John Wiley & Sons, NY, 254 p.
2. Kurz, H.D. (2016). German and Austrian schools. *Handbook on the History of Economic Analysis*, pp.252-273.
3. Manigart, S., Sapienza, H. (2017). Venture capital and growth. *The Blackwell handbook of entrepreneurship*, pp.240-258.
4. Kaplan, S.N., Lerner, J. (2016). Venture capital data: Opportunities and challenges. *Measuring entrepreneurial businesses: Current knowledge and challenges*, pp.413-431.
5. Hirukawa, M., Ueda, M. (2011). Venture capital and innovation: which is first?. *Pacific Economic Review*, 16(4), pp.421-465.
6. Bertoni, F., Colombo, M.G., Quas, A. (2015). The patterns of venture capital investment in Europe. *Small business economics*, 45, pp.543-560.
7. Lerner, J. (2022). The syndication of venture capital investments. In *Venture Capital*, pp.207-218.

8. Fiet, J.O. (2022). Risk avoidance strategies in venture capital markets. *Venture capital*, pp.219-242.
9. Lerner J., Nanda R. (2020). What we know and how much we still need to learn. *Journal of Economic Perspectives*, 34(3), pp.237-261.

Received: 07.12.2023

Accepted: 19.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/32/120-124>

Leyla Mammadova
Baku State University
master student
leylasafzadeh@gmail.com

"IN CULTURAL DIPLOMACY ACTION: THE ROLE OF INTERNATIONAL ORGANIZATIONS IN SAFEGUARDING HERITAGE SITES"

Abstract

The role of international organizations in protecting cultural heritage is paramount in preserving the world's diverse cultural legacies. These organizations, such as UNESCO, ICCROM, and ICOMOS, play vital roles in identifying, safeguarding, and promoting cultural heritage sites and practices worldwide. Through conventions, guidelines, and collaborative efforts, they strive to ensure the conservation of tangible and intangible cultural heritage against various threats, including armed conflict, urbanization, and climate change. Their activities encompass raising awareness, capacity-building, and providing technical assistance to countries in need. By fostering international cooperation and fostering a sense of global responsibility, these organizations contribute significantly to the safeguarding and transmission of humanity's shared cultural heritage for future generations.

Keywords: *cultural heritage preservation, international organizations, UNESCO, ICCROM, ICOMOS, World Heritage Sites, intangible cultural heritage, conservation efforts, global cooperation, cultural diplomacy, cultural diversity, heritage protection treaties*

Leyla Məmmədova
Bakı Dövlət Universiteti
magistrant
leylasafzadeh@gmail.com

"Mədəni diplomatiya fəaliyyətində: irs sahələrinin qorunmasında Beynəlxalq Təşkilatların rolu"

Xülasə

Dünyanın müxtəlif mədəni irslərinin qorunub saxlanmasında mədəni irsin qorunmasında beynəlxalq təşkilatların rolu böyükdür. UNESCO, ICCROM və ICOMOS kimi bu təşkilatlar bütün dünyada mədəni irs obyektlərinin və təcrübələrinin müəyyən edilməsində, qorunmasında və təbliğində mühüm rol oynayırlar. Konvensiyalar, təlimatlar və birgə səylər vasitəsilə onlar maddi və qeyri-maddi mədəni irsin müxtəlif təhlükələrə, o cümlədən silahlı münaqişə, urbanizasiya və iqlim dəyişikliyinə qarşı qorunmasını təmin etməyə çalışırlar. Onların fəaliyyətləri məlumatlılığın artırılması, potensialın artırılması və ehtiyacı olan ölkələrə texniki yardımın göstərilməsini əhatə edir. Beynəlxalq əməkdaşlığı inkişaf etdirməklə və qlobal məsuliyyət hissini inkişaf etdirməklə bu təşkilatlar bəşəriyyətin ortaq mədəni irsinin qorunmasına və gələcək nəsillərə ötürülməsinə əhəmiyyətli töhfə verir.

Açar sözlər: *mədəni irsin qorunması, beynəlxalq təşkilatlar, UNESCO, ICCROM, ICOMOS, dünya irs sahələri, qeyri-maddi mədəni irs, konservasiya səyləri, qlobal əməkdaşlıq, mədəni diplomatiya, mədəni müxtəliflik, irsin qorunması müqavilələri*

Introduction

Recent events have demonstrated that safeguarding cultural heritage is a significant concern for society, alongside security and human rights. There are clear national and international legal foundations for protecting cultural heritage.

Various transnational or international cultural heritage organisations exist worldwide, such as UNESCO, ICOM, ICOMOS, ALECSO, Aga Khan, Europa Nostra, the Global Heritage Fund, the World Historic Cities, and the World Monument Fund (Howard, Convery, Piazza, 2016: 134). These examples include foundations rooted in a particular country but with a global presence, or a network of heritage sector participants facilitating global interaction among heritage experts to advocate for a specific approach to heritage preservation.

Some organisations aim to promote heritage internationally by either recognising cultural heritage as universal (e.g., UNESCO or ICOMOS) or by promoting community heritage that goes beyond national lines (such as Aga Khan or Europa Nostra).

International organisations typically cannot transfer their decision-making authority to national authorities or local governments. The international heritage organisation's actions stimulate a desire to safeguard heritage through the exchange of ideas, norms, or resources (Messenger, Smith, 2014: 365).

UNESCO, the United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organisation, was established in 1945 and is headquartered in Paris. Since the 1960s effort to preserve Nubian monuments, he has focused on fostering global unity to safeguard our legacy. This is mostly associated with the 1972 Convention for the Protection of the World Cultural and Natural Heritage, which identifies "World Heritage Sites" of significant cultural worth on a global scale. UNESCO oversees the Hague Convention for the Protection of Cultural Property in Time of Armed Conflict (1954) and conventions regarding the illegal movement of cultural property, such as UNIDROIT. He is presently engaged in developing a convention focused on safeguarding underwater treasures (Francioni, Lenzerini, 2008: 519).

UNESCO is the sole UN agency dedicated to safeguarding cultural heritage. It has initiated and backed numerous programmes focused on preserving cultural property. UNESCO has begun organising, monitoring, and implementing various steps to conserve heritage in accordance with its mandate. The initiatives align with UNESCO's Organisation-wide Strategy for Enhancing the Protection of Culture and the Promotion of Cultural Pluralism in Armed Conflict (2015) and the pertinent frameworks of UNESCO agreements. Below is a summary of UNESCO's initiatives, categorised by event type. UNESCO frequently organises coordination meetings to gather international and national stakeholders in order to address cultural heritage crises. UNESCO has conducted field missions and talks with national authorities and civil society organisations in several countries. UNESCO also engages in monitoring as a significant activity. UNESCO, in partnership with UNOSAT, a UN Satellite Centre under UNITAR (United Nations Institute for Training and Research), is continuously assessing the damage to the facilities (Vadi, 2014: 98).

UNESCO is considering rehabilitation efforts alongside short-term response measures. The objectives include monitoring, evaluating, and documenting damage to cultural heritage, reconstructing and restoring cultural heritage, reviving cultural institutions and the institutional potential of cultural education, strengthening culture and creative industries, enhancing sustainability through culture, and digitally transforming cultural heritage management. Aside from UNESCO, numerous other international cultural organisations are also active in this arena.

The Blue Shield, previously known as the International Blue Shield Committee, was founded in 1996 as a neutral organisation similar to the Red Cross with the purpose of safeguarding cultural assets during times of armed crises. However, primarily due to insufficient finance, the organisation has not been able to completely carry out this mission (O'Keefe, 2010: 472). The primary focus of the BS is to advocate at the UNESCO level and provide advice to national authorities on implementing peacetime preparedness measures required by states as outlined in the 1954 Hague Convention and the Second Protocol. BS partners with organisations like Cultural Emergency Response (CER) and the Smithsonian Cultural Rescue Initiative (SCRI). BS is a global network consisting of 30 country committees focused on safeguarding both physical and non-physical cultural and natural heritage during times of armed conflict or disasters. Several national bodies are dedicated to preserving Ukrainian heritage by providing resources for the preservation of mobile

historical collections (Türkoğlu, Güngör, 2015: 258). In collaboration with UNESCO and Vice Media Group, Blue Shield Denmark is developing the Backup Ukraine project. This initiative allows anyone in Ukraine to use a phone application to capture 3D scans of items, monuments, and structures, which may then be uploaded to the Ukrainian Database. The Polish Blue Shield national committee, in collaboration with ICOMOS Poland and the Polish Ministry of Culture and National Heritage, assisted in safeguarding Ukrainian monuments. In collaboration with Ukrainian organizations, the National Institute of Polish Cultural Heritage Abroad (POLONIKA) carried out the project. BS provided guidance to Lithuania, Estonia, Latvia, Romania, and Finland on preparing for military war (Tavukçuoğlu, Özkaya, 2019: 174).

ICCROM is an intergovernmental organisation founded in 1956 and based in Rome, dedicated to the study of conservation and restoration of cultural properties. It offers specialised technical guidance on conserving World Heritage sites and gives training in restoration methods. ICCROM has established a global directory of conservation training courses accessible on its website. ICCROM was established by UNESCO as an intergovernmental organisation to address the extensive destruction and immediate requirement to restore cultural heritage during the Second World War. ICCROM gathers data on heritage-related damage and risk at individual sites to determine necessary measures, assess required resources, and improve readiness by minimising immediate threats. ICCROM has worked with partners to teach local teams to conduct systematic on-site damage and risk assessments for various categories of heritage. ICCROM has created a bilingual programme that includes tailored forms for assessing damage and risks to moveable, immovable, and intangible property(9). An analytical summary of data collected from four heritage sites is provided to determine priorities for action and estimate the costs of the first restoration for damaged heritage. ICOM, along with its themed international committees, creates standards and tools for the museum sector, including the Code of Ethics for museums, the standard technique for describing and documenting collections ("Object-ID"), and the "Red Lists".

ICOMOS is a non-governmental organisation headquartered in Paris that focuses on safeguarding historic monuments and places worldwide. Founded in 1965 to advocate for the principles and techniques of conservation after the approval of the Venice Charter for the Preservation and Restoration of Monuments and Historic Sites, Currently, there are National Committees in more than 90 countries, including the UK, and membership is available to those with a conservation qualification.

The organisation serves as the primary advisor to UNESCO on heritage protection, which involves assessing cultural properties for potential inclusion on the World Heritage List. ICOMOS aims to set global guidelines for safeguarding, repairing, and overseeing cultural surroundings (8). Several charters have been produced for specific sectors, such as historic parks and landscapes (Florence, 1982), historic cities and urban regions (Washington, 1987), archaeological heritage (1990), and underwater cultural heritage (1996). The Committee on International Training (CIF) aims to set and advocate for standards in conservation training and to foster international collaboration and exchange in this area (9).

European Institutions.

The Council of Europe, situated in central Strasbourg, is an intergovernmental organisation founded in 1949 with the goal of preserving and implementing common heritage ideals and principles among its members and promoting greater unity to enhance economic relations and social progress. Membership has grown from 10 countries in 1949 to 46 countries presently. The primary functions are to bolster democracy, human rights, and the rule of law in all member states and to enrich Europe's shared cultural legacy in all its various forms (10).

The Committee of Foreign Affairs Ministers of the member states is the decision-making body of the Council of Europe, which receives recommendations from the Parliamentary Assembly and specialised committees. The Council for Cultural Cooperation (CDCC) is responsible for implementing actions outlined in the European Cultural Convention (1954). The CDCC is backed

by four specialised committees, such as the Cultural Heritage Committee (CC-PAT), along with ad hoc working groups.

The Cultural Heritage Committee oversees the implementation of the European Convention for the Protection of the Architectural Heritage (Granada, 1985) and the European Convention for the Protection of the Archaeological Heritage (Valletta, Malta, 1992, revised from the 1969 version). An initial European Landscape Convention is being reviewed, integrating cultural and environmental concerns in the administration of urban and rural regions and highlighting the significance of public participation.

In 1975, the Council of Europe organised the European Year of Architectural Heritage. In September 1999, twenty-five years later, he initiated a year-long campaign titled Europe: A Common Heritage. The goal is to enhance knowledge of the historical environment, its conveyed values, and its ability to promote social cohesion, democratic citizenship, and sustainable development. Various continuing education and engagement programmes are currently accessible. The European Heritage Days in 1998 attracted over 19 million visits to historic buildings and places in 41 nations, many of which are usually not open to the public. European-Heritage.net is a developing database that compares heritage legislation and policy across all European countries. The European Union (EU) is headquartered in Brussels and was founded by the Treaty of Rome in 1957. It currently consists of 27 member countries. The European Union's formal authority in cultural affairs was established in 1993 through the Maastricht Treaty, which included the goal of "contributing to the flourishing of the cultures of the Member States" to the EU's operations (Türkoğlu, Güngör, 2015: 59-61). It can provide support to encourage the conservation of culture and heritage and should aim to promote a shared cultural legacy.

Under the most recent Raphael initiative, assistance for pilot projects in architectural restoration, as well as training and cultural events, has been provided. Since January 2000, Culture 2000 has replaced the previous programme, encompassing all aspects of cultural collaboration under a unified framework. The programme focuses on contemporary creative arts but also incorporates cultural heritage.

Various European Union initiatives can aid in safeguarding architectural history, particularly in areas such as education, training, technology, and regional development. The 5th RTD framework programme incorporates the significant theme of Tomorrow's City and Cultural Heritage (Messenger, Smith, 2014: 295). An important concern is the optimal approach to sustainably protecting and managing historical buildings and incorporating them into contemporary urban environments. The ERDF's objective is to diminish disparities among regions or social segments and can provide financial support for revitalization initiatives that involve historical structures in appropriate locations.

EUROPA NOSTRA was established in 1963 and is headquartered in The Hague. The organisation consists of about 200 NGOs, 100 municipal and regional administrations, and approximately 1000 individual members from 35 European nations, all working in the heritage field. In 1991, it amalgamated with the International Castles Institute. Europa Nostra's primary goals are to conserve and improve European architectural and ecological heritage and to advocate for high architectural quality in delicate environments.

Conclusion

Europa Nostra organises a yearly awards programme where it awards medals and certificates to a maximum of 40 initiatives that have significantly contributed to the conservation and improvement of Europe's architectural and ecological heritage.

Eligible projects include the restoration of structures, adapting existing buildings to new uses while maintaining their original character, and restoring parks, gardens, and broader cultural landscapes.

References

1. Howard, P., Convery, I., Piazza, L. (2016). Heritage, Conservation, and Communities: Engagement, Participation, and Capacity Building, 272 p.
2. Messenger, P., Smith, G. (2014). Cultural Heritage Management: A Global Perspective, 512 p.
3. Francioni, F., Lenzerini, F. (2008). The UNESCO World Heritage Convention: A Commentary, 800 p.
4. Vadi, V. (2014). Cultural Heritage in International Investment Law and Arbitration, 280 p.
5. O'Keefe, R. (2010). The Protection of Cultural Property in Armed Conflict, 660 p.
6. Türkoğlu, İ., Güngör, Z. (2015). Qlobal İrs İdarəçiliyi: Nəzəriyyədən Təcrübəyə, 320 s.
7. Tavukçuoğlu, A., Özkaya, B.T. (2019). Qlobal Mədəni İrsin İdarə Edilməsi: Konsepsiyalar, Siyasətlər və Təcrübələr, 292 s.
8. <https://www.icomos.org/fr>
9. <https://www.iccrom.org/>
10. <https://www.heritagedaily.com/>

Received: 21.11.2023

Accepted: 25.01.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/32/125-129>

Yusif Həsənlı
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti
magistrant
svinskyusif@gmail.com

RƏQƏMSAL İQTİSADİYYATIN MÜASİR FORMA VƏ İNKİŞAFI

Xülasə

Rəqəmsal iqtisadiyyatın bəzi əhəmiyyətli təsirlərini artıq indidən sadalamaq olar: əhali və biznes getdikcə onlayn qarşılıqlı fəaliyyətə, xidmətə keçir, canlı əmək robotlaşdırılmış şəkildə həyata keçirilir, yeni növ malların, o cümlədən insan orqanlarının kompüterləşdirilmiş istehsalına daha çox diqqət yetirilir. Rəqəmsal iqtisadiyyatın mahiyyəti və məzmunu ilə bağlı vahid yanaşmanın hələ mövcud olmadığını qəbul edərək, deyə bilərik ki, rəqəmsal iqtisadiyyat e-biznes və e-kommersiyanın e-məhsul və xidmətlər sistemi, İKT-dən istifadəyə əsaslanan iqtisadi münasibətlər sistemi, rəqəmsal texnologiyalara istinadla biznes modellərin, menecmentin və istehsal üsulunun məcmusu, idarəetmə proseslərinin avtomatlaşdırılmasına istinad edən dövlətin təsərrüfat fəaliyyətidir, obyekt və proseslərin əmtəə, tələb, təklif, xidmətlər, müxtəlif idarəetmə modellərinin elektron məkana köçürülməsidir.

Ölkəmizin əsas hədəfləri iqtisadiyyatın rəqəmsallaşması, rəqəmsal iqtisadiyyat quruculuğu, texnoloji müstəqilliyin və infrastruktur təhlükəsizliyinin təmin olunması ilə ölkənin rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsidir. Rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşması prosesini izləmək üçün elektron ticarət dövryyəsi, onlayn mağazaların və ticarət platformalarının, kompüter istifadə edən və internetə çıxışı olan istifadəçilərin sayı, əhalinin kompüter savadlılığı səviyyəsi və s. kimi göstəricilərdən istifadə olunur.

Açar sözlər: rəqəmsal iqtisadiyyat, kiberbiznes, rəqəmsal informasiya, texnoloji inqilab, rəqəmsal təhsil

Yusif Hasanlı
Azerbaijan State Oil and Industry University
master student
svinskyusif@gmail.com

The modern form and development of the digital economy

Abstract

Some important effects of the digital economy can already be listed: population and business are increasingly moving to online interaction and services, live labor is being performed robotically, more attention is being paid to the computerized production of new types of goods and human organs. Recognizing that there is still no unified approach to the essence and content of the digital economy, we can say that the digital economy is a system of e-business and e-commerce, e-products and services, a system of economic relations based on the use of ICT, business models with reference to digital technologies, the totality of management and production method is the economic activity of the economic activity of the state referring to the automation of management processes, the transfer of objects and processes to the electronic space of goods, demand, supply, services, various management models.

The main goals of our country are digitization of the economy, building a digital economy, increasing the country's competitiveness by ensuring technological independence and infrastructure security. In order to monitor the process of formation of the digital economy, electronic commerce circulation, the number of online stores and trading platforms, the number of users who use

computers and have access to the Internet, the level of computer literacy of the population, etc. Such indicators were used.

Keywords: *digital economy, cyber business, digital information, technological revolution, digital education*

Giriş

Müasir iqtisadiyyat və cəmiyyət hazırda rəqəmsal transformasiya mərhələsindədir. Bu isə nəinki iqtisadiyyatın ayrı-ayrı elementlərini, bütövlükdə cəmiyyət və dövlətləri rəqəmsallaşma amillərinə xüsusi diqqət yetirməyə sövq edir. Texnologiyaların kəşfi və qloballaşma prosesinin başlanması ilə rəqəmsal və ənənəvi iqtisadiyyatlar da paralel inkişaf yolundadır.

“Hazırda dünyada mövcud olan trendlər bir sıra hallarda klassik nəzəri yanaşmalarla ziddiyyət təşkil edir. Belə ki, ötən əsrin 90-cı illərindən etibarən, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) sürətli inkişafı bir çox sahələrə, o cümlədən ticarətə də öz təsirini göstərməyə başladı. XXI əsrdə isə sürətlə inkişaf edən rəqəmsal ticarət platformaları mal və xidmətlərin həm istehsal, həm də istehlak paradigmasını dəyişir. Çağdaş dünyada milyonlarla insan onlayn platformalar üzərindən ticarət əməliyyatlarını hər hansı vasitəçi olmadan rəqəmsal formada icra edir” (Qasımlı, Talıbova, Quliyeva, Müseyibov, Mirzəyev, Qədəşov, Əhmədova, 2023: 20).

İqtisadi hərəkətin hər iki forması – inkişaf və təkamül – bir sıra oxşar xassələrə malikdirlər: məsələn, geridönməzlik, qanunauyğunluq, keyfiyyətə yeniləşmə və s. Bununla belə, təkamüldən fərqli olaraq, inkişaf təkrarlana biləndir.

Rəqəmsal iqtisadiyyat- iqtisadi varlığın keyfiyyətə yeni mərhələyə keçidi anlamında “inkişaf” istilahı ilə ifadə oluna bilər. Və fenomenin unikal (əvvəlki inkişaf mərhələlərində mövcud olmayan) səciyyə daşdığı şübhəsizdir. Yəni, söhbət prinsipə unikal fenomenlərin yaranması ilə sonuclanan keyfiyyət dəyişikliyinə gedir.

Dəyişikliyin bu tipi birmənalı olaraq təkamül adlanır. Təkamül nə təkrarlanmır, nə də zamanca dönərli deyildir.

Yəni, yeni yaranışın yenidən yaranması mümkünsüzdür. Cəmiyyətin tip dəyişikliyi prosesində inkişaf-xidmət, internet, informasiya “iqtisadiyyatlarının” yaranması mərhələlərini əhatə edir. Sonuncu forma-rəqəmsal iqtisadiyyat – məhz təkamülün məhsuludur. Bir sözlə, sosial anlamda məntiqi bağlılıqda olan immanent xassəli inkişaf seriyası- meqaprosesin hansısa bir nöqtəsində (tsiklədə, fazasında və s.) unikal yaranışla sonuclandır. Və əksər hallarda da sözügedən unikallığı əvvəlcədən proqnozlaşdırmaq mümkün olmur. Yəni, təkamülçü baxışda bir qeyri-müəyyənlik elementi var. Və bu qeyri-müəyyənlik pragmatik müstəvidə də qabarıq şəkildə təzahür edir.

“Amma rəqəmsal transformasiya qeyd etdiyimiz tənəsüblüyə etinasız münasibət bəsləyir. Ümumiyyətlə, məlumdur ki, qeyri-formal institutlara ilkin “ögey” münasibət postindustrial təsərrüfat tipinin qərarlaşdığı andan meydana çıxmışdır. Məsələn, bu tip üçün xarakterik olan xidmət sferası – məlum olduğu kimi, sözün geniş mənasında konkret milli solumun (oxu: cəmiyyətin) sosio-mədəni tipinin mental dəyər-konseptlərinə istinadla inkişaf edir. Rəqəmsal konstruksiyada bu aspekt əsaslı surətdə zəifləyir və xidmət sferası- sosio-iqtisadi müstəvidə qərarlaşır. Başqa sözlə, bu sferanın mental tutumu kardinal şəkildə dəyişir” (Bayramov, 2021: 130).

İKT dövlət strukturlarını, qeyri-dövlət və özəl təşkilatları, iqtisadi-sosial, elm-təhsil, ictimai-siyasi, mədəniyyət və s. sahələri əhatə etməkdədir. Azərbaycanda formalaşmaqda olan yeni iqtisadiyyatın baza sahəsi kimi İKT sferasında telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi işlənmişdir. Məqsəd ölkədə müvafiq dövlət sektorunun səmərəli fəaliyyət göstərməsi, əhəlinin sosial-iqtisadi rifah səviyyəsinin yüksəldilməsi, təhsilin, maliyyənin, ümumiyyətlə iqtisadiyyatın rəqəmsallaşdırılması üçün İKT infrastrukturunun sürətli inkişafı, ölkənin İKT sənayesinin potensialının daha da artırılmasıdır.

“İKT-nin iqtisadi faktor kimi rolunun artması iqtisadiyyatdakı struktur dəyişiklikləri ilə bağlıdır. Bu dəyişikliklər iqtisadiyyatın sənaye sektorunda məşğul olanların payının azalması, informasiyanın yaradılması, emalı və istehlakı ilə bağlı sektorlarda işləyənlərin payının artması ilə

xarakterikdir. Azərbaycanın regionları arasında, əsasən kənd yerlərində rəqəmsal fərq hələ də güclüdür. Məhz buna görə də İKT üzrə dövlət proqramında regionlarda İKT-nin inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. Regionlarda İKT-nin geniş tətbiqi və elektron hökumətin formalaşdırılmasında, inkişaf etdirilməsində əsas məqsəd effektiv, şəffaf və nəzarət oluna bilən dövlət idarəetməsi və yerli özünüidarəetmənin həyata keçirilməsidir” (3).

Texnoloji inqilab son zamanlar yüksək sürətlə inkişaf edən yeni iqtisadi model-kiber biznesi inkişaf etdirmişdir. Kiberbiznes, yüksək innovativ texnologiyaların geniş tətbiqi ilə yanaşı, idarə olunan iqtisadiyyatın bütün sahələrini əhatə etmişdir. Rəqəmsal iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın informasiya texnologiyalarının köməyi ilə yalnız dektronlaşan hissəsidir. Bu anlayışın üstündə elektron bank, elektron sığorta, elektron səhiyyə, elektron təhsil, sənaye, emal və s. xidmətləri ilə yanaşı, İKT avadanlıqlarının mühafizəsi, proqram təminatlarının hazırlanması, satışı və elektron əməliyyatlardan formalaşan bütün sahələri cəmləmişdir.

“Rəqəmsal informasiyaya keçiddə rəqəmsal iqtisadiyyatın hazırkı mərhələsində, misal üçün, rəqəmsal valyutanın yaradılmasını xüsusilə qeyd etmək yerinə düşərdi. Bu valyutanın müsbət xarakteristikası inflyasiyanın qarşısının alınması, anonimliyinin qorunması, heç bir dövlətə bağlı olmaması və dijital bazarda hər kəsə eyni dərəcədə açıq olması ilə əlaqədardır. Daha geniş yayılmış digər rəqəmsal valyuta növü olan bitcoinin dünya üzrə istifadəçilərinin artması nəticəsində 1 bitcoinin dəyəri son 10 ildə 0,07 sentdən çox artaraq 1000 dolları keçmişdir” (4).

Müasir dövrdə internetin geniş yayılması iqtisadiyyatın yeni inkişaf mərhələsi olan rəqəmsal iqtisadiyyata transformasiya olmasına səbəb olub, internet innovasiyalı texnologiyalar, o cümlədən informasiya kommunikasiya sistemləri iqtisadiyyata dərinlən nüfuz edərək inteqrasiya olunub.

Artıq iqtisadiyyatın özü də bir elm olaraq dəyişmiş və yeni anlayışlar, bilik iqtisadiyyatı, bio iqtisadiyyat rəqəmsal iqtisadiyyata transformasiyanı şərtləndirmişdir.

Bu gün qloballaşma dövründə maliyyə mühiti dedikdə dünya maliyyə bazarlarının inkişafına, bankların, maliyyə korporasiyalarının və investorların qərarlarına təsir göstərə bilən beynəlxalq və regional şərait nəzərdə tutulur. Məlum olduğu kimi, pul- elə maddi aktiv, maddi dəyər və ya məhsuldur ki, onsuz heç bir müasir cəmiyyəti, bazar münasibətlərini, əmtəə dövriyyəsinə, ticarəti, maliyyə institutlarını və iqtisadi təsisatları təsəvvür etmək mümkün deyil. İnqilabi inkişaf və müasir texnoloji nailiyyətlər pul və valyutanın yeni və daha geniş ödəniş vasitəsinə çevrilməsinə imkanlar yaratmışdır.

“Bu gün virtual transfer edilən elektron ödəmə şəbəkəsinə aid olan “Kriptovalyuta” adlandırılan virtual (rəqəmsal) pul maliyyə sistemində innovativ elektron ödəniş vasitəsi kimi populyarlıq qazanmağa başlamış və kifayət qədər diqqət cəlb edən məsələyə çevrilərək dünyanın bir çox elmi mərkəzlərində bu sahədə tədqiqatlar aparılmaqdadır.

Kriptovalyuta hər hansı dövlətin siyasətindən, qanunlarından, pul vahidindən asılı deyil və heç bir qurum tərəfindən tənzimlənmir. Onun qiyməti bazarda tələb-təklif əsasında müəyyən olunur. Tələb artdıqda dəyəri artır, tələb azaldıqda dəyəri azalır. Bununla kriptovalyuta bazarı formalaşır və digər ölkələrin valyutası ilə mövcud bazar məzənnəsi üzrə mübadilə edilir” (5).

Rəqəmsallaşma iqtisadi həyatda dinamizmi kəskin sürətdə artırır. Ənənəvi rakursda müəssisə modelinin ətalətliliyi rəqəmsal mühitin yaratdığı genişlənən müxtəlifliyə adekvat reaksiya verə bilmir. Bu, xüsusilə rəqabət mübarizəsində özünü daha aşkar şəkildə göstərir. Belə ki, rəqəmsal mühitdə bütün iqtisadi agentlər bir-birinə rəqibdir. Rəqabət mübarizəsində məqsəd informasiya bərabərsizliyi amilindən istifadə edərək informasiya rentasını əldə etməkdir. Rəqəmsal iqtisadi mühitdə iqtisadi agentin informasiya məkanında əldə etdiyi üstünlük, ona vaxt məsrəflərini azaltmaqla mənfəəti artırmağa imkan verir. Rəqəmsal iqtisadiyyatın reallaşmasının əhatə dairəsi görünməmiş sürətlə genişlənir və iqtisadi fəaliyyətin bütün sahələrinə fərqli templərlə nüfuz edir. Bununla belə, gözlənilmədiyi kimi, elektron biznes və internet bankçılıq inkişaf tempinə görə irəlidedir.

“İqtisadi inkişafın strateji istiqaməti kimi rəqəmsallaşma qlobal prosesdir. Onun reallaşdırılmasına, səmərəliliyin təmin edilməsinə və tənzimlənməsinə yanaşmalar, gözlənilmədiyi kimi müxtəlif ölkələrdə fərqlidir. Bu fərqlərin yaxın və uzaq perspektivdə də qalacağı ehtimalı

kifayət qədər yüksəkdir. Başqa sözlə, rəqəmsallaşma prosesləri nə qədər qlobal olsa da, milli iqtisadi sərhədləri və iqtisadi himayədarlıq zərurətini aradan qaldırmayacaqdır” (6).

Rəqəmsal platformalar, rəqəmsal iqtisadiyyatda dəyərin yaradılmasının ikinci drayveridir. Ötən onilliklərdə, dünya miqyasında informasiyaya əsaslanan biznes modellərindən istifadə və mövcud sektorların rəqəmsallaşdırılması yolu ilə çoxlu sayda rəqəmsal platformalar ortaya çıxarmışdır.

Bu gün dünyanın bazar kapitallaşmasına görə ən böyük 8 firmasından 7-nin rəqəmsal platformaya əsaslanan biznes modellərindən istifadə edən firmalar olması, bu platformaların gücünü göstərən əsas göstərici hesab edilə bilər. Hər kəsin tanıdığı “Amazon”, “Alibaba”, “Facebook”, “eBay”, “Uber”, “Didi Chuxing”, Airbnb kimi firmalar məhz rəqəmsal platformaya əsaslanan biznes modellərinə malik firmalardır. Hazırda, rəqəmsal platformaların artması, onların informasiyanı toplama və təhliyə etmə imkanları ilə birbaşa bağlıdır.

“Rəqəmsal inqilab, həyatımızı və yaşadığımız cəmiyyətləri əvvəllər görünməmiş dərəcədə yüksək sürətlə və böyük miqyasda transformasiyaya məruz qoyaraq, bir tərəfdən çox geniş imkanlar, digər tərəfdən isə çox ciddi çağırışlar və təhdidlər yaradır.

Hər şeydən əvvəl nəzərə almaq lazımdır ki, rəqəmsal iqtisadiyyatın təqdim etdiyi rəqəmsal informasiyalar və ya verilən bazaları iqtisadi inkişaf məqsədləri və sosial-iqtisadi problemlərin həlli istiqamətində geniş istifadə edilməklə, iqtisadi siyasətin effektivliyinin artırılması üçün böyük imkanlar açır” (7).

Rəqəmsal iqtisadiyyat xidmət və məhsullarla yanaşı, resurslara və texnologiyalara özünəməxsus yanaşmalar nəzərdə tutur. Bu baxımdan intellektual kapitalın formalaşması və onlardan istifadənin prioritetliyi şəraitində rəqəmsal platformaların yerinin və rolunun, habelə həmin platformaların yaradılması meyarlarının tədqiqi, zənnimizcə, məqsədəuyğundur.

Rəqəmsal iqtisadiyyatda intellektual kapitalın idarə edilməsi məsələsinin aktuallığı çoxsaylı amillərlə şərtlənir. İntellektual kapitaldan fəal istifadə və bu prosesin idarə edilməsi ənənəvi çərçivələrdə özünü doğrultmur.

İntellektual kapitalın idarə edilməsi mühitini şərtləndirən amillər qismində, ilk növbədə rəqəmsal iqtisadiyyatda resursların ənənəvi iqtisadiyyatdan fərqlənməsi səbəblərini nə dərəcədə obyektiv amillərlə şərtlənməsi dərəcəsini qeyd etmək olar.

Hazırda intellektual kapitalı- insan və bazar aktivlərini brend, nüfuzun məcmusu hesab edən çoxluq təşkil edirlər. İlk yanaşmada intellektual kapital konkret insanların bilik, vərdiş və istehsal təcrübəsini, habelə qeyri-maddi aktivləri əhatə edir. Qeyri-maddi aktivlər dedikdə, mənfəətin artırılması və bir sıra iqtisadi və texniki nəticələrin yaxşılaşdırılması məqsədilə istifadə edilən verilənlər bazaları, proqram təminatı, patentlər, əmtəə nişanları və s. nəzərdə tutulur.

“Rəqəmsal iqtisadiyyatda resurslara münasibətdə özünəməxsusluq, ilk növbədə informasiya resurslarının özünəməxsusluğu (satılarkən heç də tamamilə özgəninkiləşməməsi, assimetriya amilinin və kəmiyyət xarakteristikalarının dəyərə ikili təsiri, artımın eksponensial tempi və s.) ilə şərtlənir. Eyni zamanda, informasiya resurslarının biliyə və texnologiyaya çevrilmə prosesində artması və istifadənin (istehlakın) həmin resursları tükətməməsi əlaməti diqqəti cəlb edir. Sonuncu əlamət, zənnimizcə, rəqəmsal mühitdə həm də resursa onun inkişaf dinamikasından ayrılıqda baxılmasının qeyri-məhsuldarlığına dəlalət edir. Başqa sözlə, rəqəmsal mühitdə intellektual resursların idarə edilməsi intellektual kapitalın idarə edilməsinin xüsusi halı kimi nəzərdən keçirilməlidir” (8).

Bu gün təhsil müəssisələrinin tədris prosesini daha aydın, şəffaf və səmərəli etmək üçün rəqəmsal texnologiyalara müraciət edirlər. Təhsil sisteminin rəqəmsal transformasiyası, ilk növbədə, məktəblərin və ali təhsil müəssisələrinin hər kəs üçün təhsil və tədris materiallarının əlçatanlığını artırmaq üçün nəzərdə tutulmuş müasir rəqəmsal texnologiyalarla təchiz edilməsini nəzərdə tutur. Həmçinin, ola bilsin ki, gələcəkdə tələbələr, istəsələr, evdən çıxmadan bilik əldə edə biləcəkləri zaman onlayn təhsilə önəm veriləcək. Təhsildə rəqəmsallaşmaya keçid- təhsilin elektron sistemə keçirilməsidir.

Bütün təlim materialları, həmçinin jurnallar və gündəliklər onlayn olacaq. Adi dəftərlər əvəzinə tapşırıqlar tələbələr tərəfindən kompüter və planşetlərdə yerinə yetiriləcək. Müəllim peşəsi

asanlaşacaq: uşaqlar biliyin necə öyrənildiyini yoxlayacaq təlim proqramlarına uyğun olaraq materialı özləri öyrənəcəklər.

“Təhsilin rəqəmsallaşdırılmasının üstünlükləri :

- şagirdlərə kiçik yaşlardan müstəqil olmağı öyrətmək;
- sənədləşmənin aradan qaldırılması: tələbələrin daim çoxlu dəftər və dərslik, müəllimlərin isə hər cür dərslik daşması lazım deyil: bir planşet kiloqram tullantı kağızı əvəz edəcək;
- qənaət-ofis ləvazimatlarının dəyərinin azaldılması, dərsliklərin (noutbukların elektron versiyalarının istifadəsi daha az xərc tələb edir;
- ucqar yaşayış məntəqələrində yaşayan insanlar üçün daha yüksək bilik əlçatanlığı” (9)

Nəticə

Məqalədə müasir dövrün ən aktual məsələlərindən olan rəqəmsal iqtisadiyyatın aktuallığı ətraflı araşdırılmışdır. Rəqəmsallaşma müasir dövrümüzün dinamik sürətlə inkişaf edən və bu və ya digər formada milli iqtisadiyyatlara və cəmiyyətlərə öz təsirini göstərən prosesdir. Bu gün əminliklə qeyd edilə bilər ki, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyması həyatımızın bütün sahələrini transformasiya etmək gücünə malikdir. Müəllif də araşdırmasında bu kimi məsələləri önə çəkməyə çalışmışdır.

Ədəbiyyat

1. Qasımlı, V., Talıbova, M., Quliyeva, G., Müseyibov, A., Mirzəyev, F., Qədəşov, A., Əhmədova, G. (2023). Rəqəmsal İqtisadiyyat. Bakı: “Milli Aviasiya Akademiyası”, 20 s.
2. Bayramov, Ə. (2021). Rəqəmsal İnkilab: Milli İqtisadiyyatın Gələcəyi. Bakı: “Zərdabi”, 130 s.
3. scienc.gov.az/az/news/open/16409
4. sia.az/az/news/social/996008.html
5. Azərbaycan MEA-nın Xəbərləri. (2018). İctimai elmlər seriyası. № 2, s.189-190.
6. azedu.az/az/news/33984-reqemsallasma-iqtisadi-inkişafın-strateji-ve-kadr-hazırlığının-zeruri-istiqamətidir-professor-
7. academia.edu/43020577/Rəqəmsal_iqtisadiyyat_müasirçəğirişlər_və_real_imkanlar_mövzusunda_Beynəlxalq_Konfransın_m...
8. “İqtisadiyyat” qəzeti. (2021). 28 oktyabr-3 noyabr, 4 s.
9. ikisahil.az/post/400906-reqemsallasma-reqemsal-transformasiya-ve-reqemsal-medeniyyətin-formalashması-sherh

Göndərilib: 11.12.2023

Qəbul edilib: 23.01.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/32/130-135>

Parviz Gasimov
Azerbaijan University
master student
gasimovparviz555@gmail.com

MARKET RISK MANAGEMENT IN BANKING SECTOR

Abstract

Market Risk Management is a critical aspect of banking operations, particularly in the context of volatile financial environments. This article explores various strategies and approaches utilized by banks to effectively manage market risks. It delves into the significance of market risk, encompassing factors such as interest rate fluctuations, currency exchange rate volatility, and asset price movements. Through a comprehensive analysis, the article examines the role of hedging techniques, derivatives, and diversification strategies in mitigating market risk exposure. Additionally, it highlights the importance of regulatory frameworks, such as Basel III, in shaping risk management practices within the banking sector. Furthermore, the article discusses the evolving landscape of market risk management, considering advancements in technology and data analytics that enable banks to enhance their risk assessment capabilities. Overall, the article provides insights into the complex dynamics of market risk management in banking and underscores the importance of proactive measures in safeguarding financial stability and resilience.

Keywords: market risk, basel, banking, management, volatility

Pərviz Qasimov
Azərbaycan Universiteti
magistrant
gasimovparviz555@gmail.com

Bank sektorunda bazar risklərinin idarə olunması

Xülasə

Bazar Risklərinin İdarə Edilməsi xüsusən də qeyri-sabit maliyyə mühiti kontekstində bank əməliyyatlarının kritik aspekti kimi hesab edilir. Bu məqalədə bankların bazar risklərini effektiv idarə etmək üçün istifadə etdiyi müxtəlif strategiya və yanaşmalar araşdırılır. O, faiz dərəcələrinin dəyişməsi, valyuta məzənnəsinin dəyişkənliyi və aktivlərin qiymətinin hərəkəti kimi amilləri əhatə edən bazar riskinin əhəmiyyətini araşdırır. Hərtərəfli təhlil vasitəsilə məqalə bazar riskinə məruz qalmanın azaldılmasında hedcinq üsulları, törəmələr və diversifikasiya strategiyalarının rolunu araşdırır. Bundan əlavə, o, bank sektorunda risklərin idarə edilməsi təcrübələrinin formalaşdırılmasında Basel III kimi tənzimləyici çərçivələrin əhəmiyyətini vurğulayır. Bundan əlavə, məqalədə banklara risk qiymətləndirmə imkanlarını artırmağa imkan verən texnologiya və məlumat analitikasındakı irəliləyişləri nəzərə alaraq bazar risklərinin idarə edilməsinin inkişaf edən mənzərəsi müzakirə olunur. Bütövlükdə, məqalədə bank işində bazar risklərinin idarə edilməsinin mürəkkəb dinamikasına dair fikirlər verilir və maliyyə sabitliyinin və dayanıqlığının qorunmasında qabaqçılıq tədbirlərin vacibliyi vurğulanır.

Açar sözlər: bazar riskləri, bazel, bankçılıq, idarəetmə, volatillik

Introduction

Market Risk is a crucial factor in the financial operations of banks globally, posing the potential for financial losses due to adverse movements in market variables like interest rates, exchange rates, commodity prices, and equity values. Given the close ties of the banking sector to global financial

markets, it is particularly susceptible to these fluctuations. Managing market risk requires a nuanced understanding of different risk types and their impact on financial institutions.

For banks, effective market risk management is essential to protect their financial health and maintain stability. Anticipating, measuring, and mitigating market risks are critical for sustaining profitability and ensuring the resilience of the banking sector. Without a strong risk management framework, banks could face significant financial setbacks, erosion of shareholder value, and even threats to solvency. Efficient market risk management not only shields banks from potential losses but also empowers them to make informed strategic decisions in a dynamic financial landscape (Bank for International Settlements, 2018).

Market Risk goes beyond individual banks; it has profound implications for overall financial stability. The interconnected nature of financial markets and institutions means that adverse developments in one sector can quickly affect the entire financial system. The 2008 global financial crisis is a stark reminder of the systemic risks associated with inadequate market risk management. Failing to address market risk comprehensively can lead to a domino effect, jeopardizing the stability of the banking sector and, consequently, the broader economy. Therefore, managing market risk is not just a regulatory requirement but a fundamental responsibility for banks to contribute to the overall resilience of the financial system.

Recent events, such as the COVID-19 pandemic, have emphasized the importance of effective market risk management. The unprecedented economic disruptions caused by the pandemic highlighted the vulnerability of financial institutions to sudden and severe market shocks. Banks with robust risk management practices were better equipped to navigate uncertainties, showcasing the pivotal role of market risk management in preserving financial stability during crises (McNeil, Frey, Embrechts, 2015).

Understanding Market Risk: Market risk is a pervasive and inherent aspect of the financial landscape, and for banks, comprehending its various facets is essential for effective risk management. This section delves into the definition and types of market risk, encompassing interest rate risk, currency risk, equity risk, and commodity risk, with illustrative examples for each.

Interest Rate Risk: Interest rate risk is a primary concern for banks due to their reliance on interest-sensitive instruments. It arises from the potential impact of fluctuations in market interest rates on the valuation of assets and liabilities. For instance, when a bank holds a significant amount of fixed-rate assets and variable-rate liabilities, changes in interest rates can result in mismatches, affecting profitability.

Currency Risk: Currency risk, also known as exchange rate risk, emerges from fluctuations in foreign exchange rates. For banks involved in international transactions, this risk is a constant consideration. Movements in exchange rates can impact the value of foreign assets and liabilities, affecting the overall financial position of the bank.

Equity Risk: Equity risk stems from variations in the prices of stocks and other equity instruments held by banks (Hull, 2018). Financial institutions often invest in equities as part of their asset portfolios, and changes in market sentiment, economic conditions, or company-specific factors can influence the value of these investments.

Commodity Risk: Commodity risk arises from fluctuations in the prices of commodities such as oil, gas, and agricultural products. Banks with exposure to commodity markets, either through direct investments or financing activities, face the challenge of managing the volatility inherent in these markets (Hull, 2018).

Basel III and Its Impact on Market Risk Management: Basel III, developed by the Basel Committee on Banking Supervision, represents a pivotal advancement in the regulatory framework governing market risk management (Basel Committee on Banking Supervision, 2017). Introduced in the aftermath of the 2008 financial crisis, Basel III aims to enhance the resilience of the global banking system by introducing more stringent capital requirements, risk measurement methodologies, and stress testing mandates.

Basel III also places a heightened focus on risk data aggregation capabilities and risk reporting. Banks are required to enhance their systems to ensure accurate and timely reporting of risk exposures. The framework introduces stress testing requirements that mandate banks to assess their resilience under adverse economic conditions, providing a comprehensive view of their risk management capabilities (Basel Committee on Banking Supervision, 2017).

Regulations, Compliance and Reporting Obligations for Banks: Banks are required to adhere to stringent reporting standards, providing regulators with comprehensive insights into their risk exposures and risk mitigation strategies. In the United States, the Comprehensive Capital Analysis and Review (CCAR) conducted by the Federal Reserve plays a crucial role in assessing the capital adequacy of large financial institutions. CCAR includes a thorough evaluation of a bank's risk management processes, including those related to market risk (5). Banks must submit detailed capital plans, demonstrating their ability to withstand severe economic stress scenarios.

The banking sector operates within a complex regulatory framework designed to maintain financial stability and protect the interests of various stakeholders. Regulatory bodies worldwide establish guidelines for market risk management, emphasizing the importance of robust risk mitigation strategies to safeguard the integrity of financial institutions (Smith, 2019: 264-283). These regulations typically mandate a comprehensive approach to risk identification, measurement, and mitigation, underscoring the need for banks to implement effective frameworks that align with regulatory standards.

In the United States, the Dodd-Frank Wall Street Reform and Consumer Protection Act serves as a key regulatory instrument. This act empowers regulatory bodies such as the Federal Reserve to set and enforce risk management standards for financial institutions, including those related to market risk (7). The European Banking Authority (EBA) plays a similar role in the European Union, setting regulatory standards for market risk management to ensure consistency and stability across member states (European Banking Authority, 2021).

On the European front, the EBA establishes regulatory technical standards for the calculation of capital requirements for market risk. These standards outline the methodologies and processes that banks must follow to ensure compliance with regulatory capital requirements (European Banking Authority, 2021). The EBA's role extends to ongoing monitoring of compliance, with the authority to intervene if a bank's risk management practices fall short of regulatory expectations.

Key Components of Market Risk Management.

Risk Identification and Assessment: Effective market risk management begins with the identification and assessment of potential risks. Various tools and methodologies are employed to achieve this, including statistical models, scenario analysis, and stress testing (Goldman Sachs, 2021). Statistical models help quantify the impact of market fluctuations, providing insights into potential vulnerabilities. Scenario analysis involves assessing the impact of specific scenarios on a bank's portfolio, while stress testing subjects the portfolio to extreme yet plausible conditions to evaluate resilience. If a bank holds a significant number of mortgage-backed securities, statistical models can help assess the potential impact of interest rate changes on the value of these securities.

Stress Testing: Stress testing is a critical component of risk identification and assessment. It involves subjecting a bank's portfolio to extreme scenarios to evaluate its resilience under adverse conditions (Culp, 2001). Stress testing goes beyond traditional risk measures by assessing the impact of severe market shocks, economic downturns, or other unexpected events. Stress testing can simulate the effects of a sudden economic recession on a bank's loan portfolio, helping identify potential vulnerabilities.

Risk Mitigation Strategies.

Hedging Techniques: Hedging is a fundamental strategy in market risk management, involving the use of financial instruments to offset potential losses in a portfolio (7). For example, interest rate swaps can be employed to manage interest rate risk, while currency derivatives can mitigate currency risk. A bank may use interest rate futures to hedge against the risk of rising interest rates impacting its fixed-rate bond portfolio.

Diversification: Diversification is a time-tested strategy to reduce risk by spreading investments across different asset classes, regions, or industries (Markowitz, 1952: 7791). By diversifying their portfolios, banks can minimize the impact of adverse movements in specific markets. A bank diversifying its equity holdings across various sectors can reduce the impact of a downturn in any single industry.

Portfolio Management: Active portfolio management is integral to market risk mitigation. It involves ongoing assessment, rebalancing, and optimization to adapt to changing market conditions and risk profiles (Elton, Gruber, Brown, Goetzmann, 2014). A bank actively managing its bond portfolio might adjust its holdings based on interest rate expectations and economic conditions.

Incorporating these key components into a comprehensive framework empowers banks to navigate the complexities of financial markets effectively. By identifying, measuring, and mitigating market risks, financial institutions can enhance their resilience and contribute to overall financial stability.

Challenges in Market Risk Management.

Market risk management faces a dynamic landscape fraught with emerging risks, technological challenges, and global economic factors. Addressing these challenges is imperative for financial institutions to maintain robust risk frameworks and ensure their resilience in an ever-evolving financial ecosystem.

Emerging Risks and Uncertainties.

Geopolitical Instabilities: Geopolitical events can have profound implications for financial markets, introducing uncertainties that are challenging to predict and mitigate. Trade tensions, political conflicts, or unexpected policy changes can lead to sudden market fluctuations, affecting asset values and introducing additional risks for banks. The sudden imposition of trade tariffs can disrupt global supply chains, impacting the valuation of internationally exposed assets in a bank's portfolio.

Climate-Related Risks: The increasing recognition of climate change as a systemic risk poses challenges for market risk management. Banks with exposures to industries vulnerable to climate-related events, such as extreme weather or regulatory changes, face additional complexities in assessing and mitigating these risks (Network for Greening the Financial System, 2019). A bank with significant loans in industries sensitive to climate regulations may experience losses if new environmental policies impact the profitability of these sectors.

Technology and Data Management Issues.

Cybersecurity Threats: The rise of digitalization exposes financial institutions to cybersecurity threats, potentially compromising the integrity of data and disrupting market operations (Singer, Freeman, Hirsch, 2020). Protecting sensitive financial information and ensuring the reliability of digital infrastructure become paramount challenges in market risk management. A cyberattack on a bank's trading platform can lead to unauthorized access, manipulation of market data, and disruption of normal trading activities.

Data Quality and Integration: The volume and diversity of data required for effective market risk management have grown substantially. Ensuring the quality, accuracy, and integration of this data across diverse systems and platforms is a persistent challenge (Culp, 2001). Inaccurate or incomplete data can compromise the effectiveness of risk models. Inconsistent data inputs across different trading desks may lead to discrepancies in risk assessments, hindering the bank's ability to form a holistic view of its market risk exposure.

Conclusion

Market Risk Management in the banking sector is not merely a regulatory obligation but a strategic imperative for financial institutions to navigate the complexities of the global financial landscape. The preceding discussion highlights the multifaceted nature of market risks, including interest rate risk, currency risk, equity risk, and commodity risk. The interconnectedness of these risks underscores the critical need for banks to implement robust risk management frameworks. The

regulatory landscape, exemplified by acts like the Dodd-Frank Wall Street Reform and Consumer Protection Act and international frameworks like Basel III, establishes the groundwork for effective risk management. These regulations not only serve as safeguards for financial stability but also set the stage for banks to enhance their risk management practices. Basel III, in particular, with its emphasis on the Fundamental Review of the Trading Book (FRTB) and stress testing, has prompted financial institutions to adopt more sophisticated risk measurement methodologies.

Embracing technological advancements is paramount. The integration of artificial intelligence, machine learning, and big data analytics can enhance the precision of risk models and provide real-time insights (Singer, Freeman, Hirsch, 2020). Cybersecurity measures should evolve in tandem to safeguard these technological advancements.

As ESG considerations gain prominence, incorporating these factors into risk management frameworks becomes crucial. Banks must evaluate the impact of environmental and social factors on their portfolios and adjust risk strategies accordingly (Network for Greening the Financial System, 2019).

Collaboration within the industry and information sharing about emerging risks can fortify market risk management. Forums, such as the Network for Greening the Financial System and industry conferences, provide platforms for knowledge exchange and best practice sharing.

The future of market risk management in the banking sector is likely to be shaped by a confluence of factors, including technological advancements, regulatory developments, and the evolving global economic landscape. The integration of predictive analytics and scenario modeling using AI will likely become more prevalent, enabling banks to anticipate and respond to market shifts with greater agility. Moreover, the increasing focus on sustainability and ESG considerations is expected to become integral to risk management practices. Banks aligning their strategies with sustainable finance principles will not only contribute to societal goals but also position themselves more favorably in an environment where stakeholders increasingly value responsible business practices. In the face of uncertainties such as geopolitical tensions and climate-related risks, resilient risk management frameworks will be essential. Institutions that proactively address emerging risks and align their risk strategies with broader societal and environmental goals are likely to thrive in the evolving landscape.

References

1. Bank for International Settlements. (2018). 88th Annual Report. [<https://www.bis.org/publ/arpdf/ar2018e.htm>]
2. McNeil, A.J., Frey, R., Embrechts, P. (2015). *Quantitative Risk Management: Concepts, Techniques and Tools*. Princeton University Press.
3. Hull, J. (2018). *Risk Management and Financial Institutions*. John Wiley & Sons.
4. Basel Committee on Banking Supervision. (2017). *Basel III: Finalising post-crisis reforms*. [<https://www.bis.org/bcbs/publ/d424.htm>]
5. Hull, J. (n.d.). Part 3: Market Risk. essay. Retrieved from <https://www.wiley.com/en-us/Risk+Management+and+Financial+Institutions,+6th+Edition-p-9781119932482>
6. Smith, J. (2019). Banking Regulations and Market Risk Management. *Journal of Financial Regulation and Compliance*, 27(2), pp.264-283. [<https://doi.org/10.1108/JFRC-07-2017-0065>]
7. Dodd-Frank Wall Street Reform and Consumer Protection Act. (n.d.). [<https://www.congress.gov/bill/111th-congress/house-bill/4173>]
8. European Banking Authority. (2021). *Regulatory technical standards on the calculation of capital requirements for market risk*. [<https://www.eba.europa.eu/regulation-and-policy/market-risk-and-other-risk-factors>]
9. Goldman Sachs. (2021). *Annual Report 2020*. [<https://www.goldmansachs.com/investor-relations/financials/current/annual-reports/2020-annual-report.pdf>]

10. Culp, C.L. (2001). The ART of Risk Management: Alternative Risk Transfer, Capital Structure, and the Convergence of Insurance and Capital Markets. John Wiley & Sons.
11. JPMorgan Chase. (2021). Risk Management Framework.
[<https://www.jpmorganchase.com/corporate/investor-relations/document/2Q21-rwa-disclosure.htm>]
12. Markowitz, H. (1952). Portfolio Selection. The Journal of Finance, 7(1), 7791 p.
13. Elton, E.J., Gruber, M.J., Brown, S.J., Goetzmann, W.N. (2014). Modern Portfolio Theory and Investment Analysis. John Wiley & Sons.
14. Network for Greening the Financial System. (2019). A call for action: Climate change as a source of financial risk. [<https://www.ngfs.net/en/call-action-climate-change-source-financial-risk>]
15. Singer, R.F., Freeman, S., Hirsch, M. (2020). Cybersecurity in Financial Services: Orchestrating Complexity. Deloitte Insights.

Received: 10.12.2023

Accepted: 10.02.2024

DOI: <https://doi.org/10.36719/2706-6185/32/136-140>

Şakir Abdullayev
ADA Universiteti
magistrant
sabdullayev4781@ada.edu.az

TƏHSİLDƏ KEYFİYYƏTİN İDARƏOLUNMA MODELƏRİ VƏ ONLARIN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Təhsil sahəsində keyfiyyət dedikdə, təhsilin nəticələrinə uyğun, əvvəlcədən müəyyən edilmiş normativlə müvafiq öyrənənlərin səviyyəsi, ümumi halda isə təhsilin durumu başa düşülür. Qeyd edək ki, təhsilin nəticələri təkcə öyrənənin təhsilini başa vurduqda yiyələndiyi bilik, bacarıqların səviyyəsi deyil, həm də onun dünyaya, cəmiyyətin inkişafına münasibətlərini göstərən müəyyən şəxsi keyfiyyətlərdir.

Müasir dövrdə təhsilin keyfiyyəti cəmiyyətin inkişafını təmin edən əsas göstəriciyə çevrilmişdir. Təsadüfi deyildir ki, müstəqillik qazanıldıqdan sonra təhsildə keyfiyyətin yüksəlməsinə və onun səmərəli idarəolunma modellərinin elmi əsaslarının işlənməsinə münasibət tamamilə dəyişmiş və daha konstruktiv xarakter almışdır. Keyfiyyət ümumiyyətlə istənilən obyektin müəyyənliyini bildirən fəlsəfi kateqoriya olub onun xassələrinin məcmusunda təzahür edən obyektiv və ümumi xarakteristikasıdır. Bundan başqa keyfiyyət istənilən prosesin elə bir müəyyənləşdiricisidir ki, onun sayəsində proses başqa proses kimi yox, məhz həmin proses kimi çıxış edir və digər proseslərdən fərqlənir.

Təhsildə keyfiyyətin idarəolunma modelləri, innovasiya proseslərinin və onların idarə edilməsinin səmərəli metodlarının təhsil sistemində gətirilməsi və nəticədə yeniliyin mənimsənilməsinin dərk edilməsinə və tətbiq olunmasına şərait yaratmalıdır. Bunun üçün tədris-təlim prosesinin qanunlarını pozmadan təhsildə keyfiyyətin pedaqoji qiymətləndirilməsi fasiləsiz olaraq həyata keçirilməli və vaxtında müvafiq korreksiya işləri aparılmalıdır.

Açar sözlər: təhsil, idarəetmə, keyfiyyət, islahat, pedaqogika

Shakir Abdullayev
ADA University
master student
sabdullayev4781@ada.edu.az

Management models of quality in education and their main features

Abstract

Quality in the field of education means the level of learners in accordance with the results of education, according to predetermined standards, and in general, the state of education. It should be noted that the results of education are not only the level of knowledge and skills acquired by the learner upon completion of education, but also certain personal qualities that show his relationship to the world and the development of society.

In modern times, the quality of education has become the main indicator that ensures the development of society. It is not accidental that after gaining independence, the attitude towards the improvement of quality in education and the development of the scientific basis of its effective management models has completely change and has become more constructive. Quality is generally a philosophical category that expresses the certainty of any object and is an objective and general characteristic manifested in the set of its properties. In addition, quality is a determinant of any process, thanks to which the process does not act like another process and differs from other processes.

Quality management models in education should create conditions for understanding and applying innovative processes and effective methods of their management to the educational system and, as a result, mastering innovation. For this, without violating the laws of the teaching-learning process, the pedagogical evaluation of the quality of education should be carried out without interruption, and appropriate corrective works should be carried out in a timely manner.

Keywords: *education, management, quality, reform, pedagogy*

Giriş

Son dövrdə digər sahələrdə olduğu kimi təhsildə də idarəedilmə keyfiyyət baxımından xeyli inkişaf etmişdir. Bu həyatın bütün sahələrində, eləcə də təhsil sahəsində baş verən sürətli dəyişikliklərlə birbaşa əlaqədardır.

Təhsilin çağdaşlaşdırılması onun islahatını və yeni məna və dəyərlərin formalaşmasına, təhsilin məzmununa, təhsil fəaliyyətinin nəticələrinin monitorinqinə və qiymətləndirilməsinə doğru irəliləyişini müəyyənləşdirən obyektiv bir prosesdir.

Təhsilin keyfiyyəti təhsilin məzmununun bütövlüyü, təlim texnologiyalarının, monitorinq üsullarının və subyektin həyatının öz müqəddəratını təyin etməsinin fərdi inkişafı və yeni sosial-iqtisadi şəraitdə cəmiyyətin tələbləri baxımından qiymətləndirilməsidir.

“Təhsilin keyfiyyəti yalnız bir nəticə kimi deyil, həm də təhsil müəssisələrinin və fərdlərin fəaliyyətində dəyişikliklərə və ətrafdakı sosial, iqtisadi, texnoloji və siyasi mühitin dəyişdirilməsinə görə inkişafın kompleks dinamika prosesi kimi nəzərdən keçirilməsinə imkan verir.

Bacarıq və biliklərin inteqrasiyası, onların köçürülməsi, interpenetrasiyası onun sintezi, ümumiyyətlə, yüksək səviyyəli tədrisi nəzərdə tutur; özünü təsdiqləmə, özünü ifadə etmə, özünü inkişaf etdirmə, özünü müəyyənləşdirmə ehtiyacını dərk etməyə imkan verir. Nəticədə fərdin inkişafı və sosial hazırlığı üçün bir meyardır. Müəyyən bir sahədə səlahiyyətli bir şəxs ona bu sahəni əsaslandırmaqla və bu sahədə effektiv fəaliyyət göstərməyə imkan verən ümumi bilik və müvafiq qabiliyyətlərə malikdir. Bu daha çox bilik və bacarıqları universal şəkildə istifadə etmək qabiliyyətini əks etdirən və mövzuya qeyri-standart vəziyyətlərdə (sinergetik yanaşma) qərar qəbul etmək və fəaliyyət göstərməyə imkan verən bir şəxsiyyətdir. Beləliklə, təhsilin keyfiyyəti yalnız işlərin nəticələri deyil, həm də tələbələrin hərtərəfli şəxsi və sosial inkişafı təmin edən sistem, model, təşkilatdır” (1).

XXI əsrin tələblərinə uyğun olaraq qloballaşan dünyada təhsildə, xüsusən də ali təhsildə milli və beynəlxalq səviyyədə keyfiyyət təminatı ən vacib faktordur.

Ümumiyyətlə keyfiyyət anlayışı İkinci Dünya Müharibəsi zamanı və daha sonra E.Deming, M.Juran və K.İshikawa kimi məşhur elm adamları tərəfindən inkişaf etdirilən keyfiyyət idarəetmə yanaşmalarına və bu yanaşmaların xüsusilə istehsal sektorunda ilk tətbiqlərinə əsaslanır.

İnsanlar həmişə daha yaxşı xidmət tələb etmişlər və tələbatlarının ödənilməsi üçün fərqli məhsul və xidmətlərə ehtiyac duymuşlar. Həmin məhsul və xidmətlərin tələbatı uyğun şəkildə olması bu gün hər sahədə, o cümlədən təhsildə də yeni metod və anlayışların inkişaf etdirilməsinə ehtiyac yaratmışdır.

“Keyfiyyəttəminatı-təhsil xidmətinin keyfiyyət standartlarında göstərilən tələbləri yerinə yetirdiyinə görə kifayət qədər inam yaratmaq və həmin tələblərə cavab verdiyini müəyyənləşdirmək üçün icra edilən planlı, sistemli fəaliyyətlər məcmusu və onların qiymətləndirilməsidir” (2).

Təhsil öz əhatə dairəsinə görə bəşəriyyətin ən vacib və ən aktual fəaliyyət növüdür. Cəmiyyət və fərdlər, dövlət və vətəndaşlar sadəcə təhsil deyil, keyfiyyətli təhsil istəyirlər. Hər yerdə təhsil sistemində aparılmalı olan islahatdan, islahat nəticəsində keyfiyyətin təmin olunmasından danışılır.

“İnkişaf durmadan, dayanmadan irəli atılan düşünülmüş addımlardan ibarətdir. Cəmiyyət bir tərəfdən əldə etdiyi uğurları qorumağa çalışır, digər tərəfdən isə daima yeniləşməyə, irəli getməyə, yeni məzmun və yeni formaları sınaqdan keçirməyə çalışır. Düşünülmüş addımların atılması, yeni üfüqlərin açılması üçün dəyişmənin planlı şəkildə həyata keçirilməsi zəruridir. Planlı dəyişmə isə islahat aparmaq deməkdir. İnkişafa nail olmağın tək yolu güclü islahat proqramının hazırlanması və onun planlı tətbiqidir. Bu, ölkələrə, hökumətlərə, iqtisadiyyata, siyasətə, təhsilə və digər ümummilli

sistemlərə, eləcə də ayrı-ayrı təşkilatlara, qurumlara aiddir. Ölkə miqyasında zəruri olan islahatlar zamanın tələbindən doğsa da, əhəmiyyətli uğur əldə edilməsi siyasi iradədən asılıdır, ayrı-ayrı texniki məqamlar mühüm rol oynamır, cəmiyyətin bütün əlaqədar qüvvələri hərəkətə gətirilməlidir. Hər hansı ölkəmiqyaslı sahədə (təhil, səhiyyə...) köklü dəyişmələri hədəf alan islahat proqramı əvvəl-əvvəl pilot layihələrlə, təcrübə qazanmaq və ya ümumi planlı sınaq üçün həyata keçirilən kiçik layihələrlə başlaya bilər...

İslahatlar üzdəki görüntülərə deyil, dərinlərdə duran və sistemin kökündə dayanan cəhətlərə toxunmalı, onları dəyişməyə, yeni nizama, yeni sistemə salmağa yönəlməlidir. Bu iş düşünülmüş islahat planı ilə bərabər, onun həyata keçirilməsi üçün kifayət qədər vaxt da tələb edir. İslahat hamar yol deyil, ağır yoldur, uğurlara bərabər müəyyən səhv addımların atılması da mümkündür. Səhvlərdən nəticə çıxarıb, ümumi planda müəyyən dəyişikliklər edib yola daha əminliklə davam etmək olar” (3).

Azərbaycanda təhsil sahəsində dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərindən birini də təhsilin uzunmüddətli zamanı əhatə edən strateji inkişafını müəyyənləşdirmək üçün vacib olan milli təhsil konsepsiyaları və dövlət proqramları təşkil edir. Əsas hədəf təhsilin keyfiyyətinin artırılması məqsədilə həm tələbələrin bilik və bacarıqlarının dövlət standartlarına uyğun olmasını, həm də təhsil müəssisələrinin uğurlu fəaliyyət göstərməsi, habelə təhsil xidmətlərində keyfiyyətin təmin olunması istiqamətində idarəedənlərin və pedaqoqların səmərəli fəaliyyətini təmin etməkdir.

Təhsil sistemində inkişafa nail olmaq dövlətin əsas hədəflərindən biri hesab edildiyindən bu sferada qəbul olunan normativ aktların, hüquqi-normativ sənədlərin və qərarların işlək olması keyfiyyətli idarəetmənin əsas şərti hesab edilir. Bu səbəbdən də keyfiyyətin təmin olunması üçün peşəkar idarəetməyə şərait yaratmaq, effektivliyi və davamlılığı qorumaq, idarəetmənin nəzəri və praktik məsələlərini bilmək, bu sahədə zəruri bacarıqlara yiyələnmək çox önəmlidir.

“Təhsilin idarə edilməsində onun əhatə dairəsinin düzgün müəyyənləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamətdə qarşıya qoyulan məqsədə nail olmaq üçün əlverişli olan hər hansı bir fəaliyyət təhsil idarəçiliyinin komponenti hesab edilir. Bu cür fəaliyyət ümumtəhsil məktəbi, kollec və universitet səviyyəsində ola bilər...”

Keyfiyyətin yaranması dedikdə, bunu təşkil edən tərəf kimi yalnız dövlət nəzərdə tutulmamalıdır. Keyfiyyətin təmin edilməsi elə bir anlayışdır ki, burada iştirak edən tərəflərin hamısı əsasdır. Birtərəfli yanaşma ilə nə təhsil sistemində, nə də digər vacib sahələrdə nailiyyət əldə oluna bilər. Buraya dövlətin təhsil sahəsində siyasətini həyata keçirən cavabdeh orqan, pedaqoqlar, tələbə və şagird kollektivi, bir sözlə təhsil prosesində iştirak edən bütün tərəflər aid olunmalıdır. Bu tərəflərin hər biri öz tutduqları mövqeyə görə qanundan irəli gələrək həm hüquqlarını, həm də vəzifələrini bilməli və buna əməl etməlidirlər” (4).

Azərbaycanda təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması və eyni zamanda yeni nəsil interaktiv avadanlıqlarla təchiz olunmaqdadır. Ölkənin təhsil sisteminin informasiyalaşdırılmasının əsas məqsədi müasir informasiya mədəniyyətinə malik şəxsiyyətlər yetişdirmək, ölkədə vahid təhsil və informasiya mühitini formalaşdırmaqdır.

“Bu mühit yeni informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə aşağıdakıları təmin etməlidir:

- Ölkədə təhsilin keyfiyyətinin artırılması;
- Yeni informasiya mədəniyyətinin formalaşdırılması;
- Vətəndaşların bütün pillələrdə təhsil alma imkanlarının bərabərləşdirilməsi;
- Ölkənin təhsil sisteminin dünyanın informasiya, mədəniyyət və təhsil məkanına inteqrasiyasının təmin edilməsi.

Göstərilən məqsədə çatmaq üçün aşağıdakı ən mühüm məsələlər kompleks şəkildə həll olunmalıdır:

- ölkənin vahid təhsil-informasiya sisteminin yaradılması. Bu sistem bütün səviyyəli təhsil və informasiya sistemlərini, habelə təhsilin idarəetmə, servis, elmi-tədqiqat, metodiki-tədris və texnoloji mərkəzlərini birləşdirməlidir;

- informasiya texnologiyalarının tədris prosesinə inteqrasiyasının təmin edilməsi. Milli elektron dərsliklərin hazırlanması və tədris prosesində tətbiqi, onların ənənəvi dərs vəsaitləri ilə

inteqrasiyası, habelə köməkçi metodik vasitələrin hazırlanması. Keyfiyyətin təmin edilməsi, tədris məqsədli informasiya texnologiyaları vasitələrinin standartlaşdırılması və sertifikatlaşdırılması;

- təhsilin idarə edilməsi üzrə İKT-yə əsaslanan effektiv və şəffaf monitoring və təhlil sisteminin yaradılması;

- təhsil ocaqları üçün pedaqoji və İKT kadrlarının hazırlanması sisteminin yaradılması. Onlara tədris prosesində ən yeni informasiya texnologiyalarından istifadə etmək bacarığının aşılması. Tədris prosesinin bütün iştirakçıları üçün İKT bacarıqlarına yiyələnmək imkanının yaradılması” (5).

Təhsil insanlara obyektiv gerçəkliyin səbəbini öyrənmək, inkişaf etdirmək, düzgün seçimlər etmək üçün çox vacib şərtidir.

“...Təhsil sisteminin idarə olunması təcrübəsini və nəzərdən keçirdiyimiz ədəbiyyatlara istinad edərək təhsilin idarə olunması ilə bağlı aşağıdakı prinsipləri göstəririk:

- Kollegiallıqla vahid rəhbərliyin əlaqələndirilməsi.
- İdarəetmədə dövlət və ictimai əsasların əlaqələndirilməsi.
- İdarəetmədə elmilik, nəzəriyyə ilə praktikanın qırılmaz qarşılıqlı əlaqəsi.
- İdarəetmədə planlılıq.
- İdarəetmədə sistemlilik və komplekslik.
- İdarəetmədə səmərəliliyə, yekun nəticələrə nail olmaq meylli.
- İdarəetmədə mərkəzləşdirmənin və desentralizasiyanın rəşional əlaqələndirilməsi.
- İdarəetmədə demokratikləşdirmə və humanistləşdirmə.
- İdarəetmədə dövlətin təməl prinsiplərinin gözlənilməsi.
- Təhsilin idarə olunmasında dövlətçilik maraqlarının və milli dəyərlərin nəzərə alınması.
- Dünyada gedən qloballaşmanın və bəşəri dəyərlərin nəzərə alınması.
- İdarəetmədə elmilik.
- İdarəetmədə aşkarlıq.
- Dövlət idarəçiliyinin ictimai idarəçiliklə vəhdəti.

“Ümumtəhsil məktəblərinin cəmiyyətin tələbatı və dövlətin sosial sifarişi əsasında qarşısında duran vəzifələrin uğurlu icrası üçün məktəbin idarə olunması, ona rəhbərlik edilməsi səviyyəsindən asılı olub, idarəetmə fəaliyyətindən məsuliyyət, aşkarlıq, vahidlik, humanizm, demokratiklik tələb edir. Sosial mənada idarəetmə tədqiqatlarında müəyyən obyektə mütəşəkkil, təşkilati, sistemli və plan əsasında təsir etmək, obyektin fəaliyyətinin keyfiyyət xüsusiyyətlərinin imzalanması və qurunması, gələcək inkişafının təmin olunması istiqamətində fəaliyyət göstərmək kimi səciyyətləndirilir. Cəmiyyətimizin rifahı və demokratikləşdirilməsi istiqamətində aparılan islahatlar bütün sahələrdə olduğu kimi xalq təhsil sisteminin idarə edilməsinə də öz töhfələrini vermişdir. Son zamanlar təhsil sisteminin və bu sistemə daxil olan ümumtəhsil müəssisəsi-məktəblərin idarə edilməsində demokratikləşdirmə ön plana çəkilməmişdir. Bunun nəticəsi olaraq müasir dövrdə tədris müəssisələrinin eyni zamanda məktəblərin idarə edilməsində kollegial orqanların təşkilatçılıq fəaliyyətinə geniş imkanlar verilmişdir (Əliyeva, 2021: 87).

Məktəbdə idarəetmənin mahiyyəti təlim-tərbiyədə optimal bir nəticə əldə etmək məqsədi ilə şagirdlərə və onların valideynlərinə müəllimlər tərəfindən məqsədyönlü təsir göstərməsindən ibarətdir.

“Müasir şəraitdə təlim-tərbiyəni idarə etmək üçün psixologiyani, pedaqogikanı bilmək, tədris proqramlarında istifadə edilən ideyaları başa düşmək, müəllimlərin təcrübəsində mütərəqqi təşəbbüsləri görmək və buna tərəfdar çıxmaq ön plana çəkilməlidir.

İdarəetmə prosesində özünə və iş yoldaşlarına qarşı tələbkarlıq əsas götürülməklə demokratik, humanistlik unudulmamalıdır. Fəaliyyət prosesinə təkidlə, vaxtında nəzarət etmək, sistemin bütün cəhətlərini əhatə etmək, mövcud olan müxtəlif formalardan istifadə edilməlidir.

İdarəetmə məharəti öz ifadəsini adamlarla ünsiyyət yaratmaq bacarığında tapır. Pedaqoji kollektiv, şagirdlər, valideynlər və digər işçilər diqqətli, xeyirxah, ədalətli və nəzakətli rəhbərə inanır və onun ardınca həvəslə gedirlər” (8).

Nəticə

Məqalədə müəllif müasir dövrün ən aktual problemlərindən olan təhsilin keyfiyyətlə idarə olunması prosesini araşdırmış və nəticəyə gəlmişdir ki, təhsilin bütün vəsaitlərində, o cümlədən məktəbdə, pedaqoji prosesə, hadisə və obyektlərə rəhbərlik edərəkən təhsilin özünəməxsus qanunauyğunluqlarını nəzərə almaq vacibdir. Tədris-tərbiyə prosesini idarə etməkdə əsas məqsəd şəxsiyyətin inkişafını təmin etməkdir.

Ədəbiyyat

1. [dergipark.org.tr>/download/article-file/795655](http://dergipark.org.tr/download/article-file/795655)
2. [researchgate.net>publication/352859852_Ali_Tehsil](https://www.researchgate.net/publication/352859852_Ali_Tehsil)
3. dSPACE.khazar.org/bitstream/20.500.12323/3587/1/
4. [academia.edu/50777247/ Azərbaycanca Təhsilin_Problemleri_və_](http://academia.edu/50777247/Azərbaycanda_Təhsilin_Problemleri_və_)
5. [gulzade4.wordpress.com/2016/10/31/təhsildə ikt-](http://gulzade4.wordpress.com/2016/10/31/təhsildə_ikt-)
6. Azərbaycan Elm Mərkəzi. [https://aem.az>](https://aem.az/)
7. Əliyeva, S. (2021). Məktəbin idarəedilməsinin pedaqoji, psixoloji əsasları. Bakı: "Elm", 87 s.
8. [https://www.aztehsil.com>direktor>951](https://www.aztehsil.com/direktor/951)

Göndərilib: 31.12.2023

Qəbul edilib: 11.02.2024

İÇİNDƏKİLƏR

Xumar Novruzova	
Xətti fəza, qrup, halqa və meydan anlayışlarının öyrədilməsi metodikası	6
İlahə Şixəliyeva	
Şagirdlərin idrak fəallığının artırılmasında müəllimin, şagirdin və valideynin əməkdaşlığının rolu	11
Ramil Guliyev	
Regulatory cooperation in the crypto sphere: towards consistency and harmonization	16
Günel Alasgarova	
Reforming undergraduate admission: A comparative analysis and policy proposal for Azerbaijan	23
Günay Əkbərova	
Türkiyənin tarixi dönüşündə Ənvər paşa və Mustafa Kamalın fərqli siyasi düşüncələri	36
Ramil Guliyev	
Cryptocurrency evolution: a transformative journey	41
Günel Yusibova	
Azərbaycan-Türkiyə strateji müttəfiqliyinin regional təhlükəsizlik baxımından əhəmiyyəti	49
Rəşid Bayramlı	
Gələcək trendlər: KOB idarəetməsində avtomatlaşdırmanın təkamülü	55
Sevinj Allahverdiyeva	
Problems and prospects of oil market development in the Asian region	61
Yusif Zeynalov	
Development of digital technologies in the banking sector	68
Orxan Xaspoladov	
Müasir demokratik dövlətdə seçki institutu	73
Sevinj Allahverdiyeva	
The role of Asian countries in the global oil market	78
Fərid Hüseynli	
Təşkilatlarda innovasiya strategiyalarının həyata keçirilməsi: əsas metodlar və problemlər	83
Shamsin Mammadova	
International investment law and arbitration: experience on the legislation of the republic of Azerbaijan and ICSID decisions	88
Yusif Zeynalov	
Azərbaycanda rəqəmsal bankçılıq tendensiyalarının tədqiqi	98
İbrahim Möhsümov	
İqtisadi artımın Harrod modelinin Azərbaycan iqtisadiyyatı timsalında realizasiyası	104
Rəşid Bayramlı	
KOB-ların avtomatlaşdırılmış idarəetməyə keçid zamanı çətinlikləri və perspektivləri	110
Farid Hüseynli	
Essence, features and ways of attracting venture capital in innovation projects	115
Leyla Mammadova	
"In cultural diplomacy action: the role of international organizations in safeguarding heritage sites"	120
Yusif Həsənlı	
Rəqəmsal iqtisadiyyatın müasir forma və inkişafı	125

Parviz Gasimov	
Market risk management in banking sector	130
Şakir Abdullayev	
Təhsildə keyfiyyətin idarəolunma modelləri və onların əsas xüsusiyyətləri	136

İmzalandı: 27.02.2024
Formatı: 60/84, 1/8
H/n həcmi: 18 ç.v.
Sifariş: 730

aem.az saytında çap olunub.
Ünvan: Bakı şəh., Mətbuat prospekti, 529-cu məh.
“Azərbaycan” nəşriyyatı, 6-cı mərtəbə
Tel.: +994 50 209 59 68
+994 55 209 59 68
+994 12 510 63 99
e-mail: info@aem.az

